

2-5

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Демографічні втрати на-
родонаселення Україн-
ської РСР у 40-х рр.

Радянсько-фінляндська
війна 1939—1940 рр.

Василь Григорович Ляс-
коронський

Ярослав Галан — борець
за правду і справедли-
вість

Нестор Махно: звивисті
стежки політичного аван-
тюриста

Любченко П. П. Приві-
тальне слово художній
наradі

2'90

М. В. Коваль (головний редактор), О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спрін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостяний

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярко

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк,
канд. іст. наук В. М. Ричка

Художній редактор В. П. Литвиненко
Технічний редактор Н. Є. Любич
Коректор Є. І. Міхнова

Здано до набору 12.12.89. Підп. до друку 26.01.90.
БФ 02543. Формат 70×108/16. Папір. друк. № 1. Вис.
друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.-
вид. арк. 15,9. Тираж 15 470 пр. Зам. 09-164. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги
252004 Київ 4, вул. Рєпіна, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 2 (347),
февраль, 1990. Институт истории Академии наук Украин-
ской ССР, Институт истории партии при ЦК Ком-
партии Украины — филиал Института марксизма-лени-
низма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан
в 1957 г. Выходит ежемесячно. (На украинском языке).
Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство
«Наукова думка».

Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4.
Киевская книжково-журнальная типография научной книги.
252004 Киев 4, ул. Рєпіна, 4.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 2 (347)

ЛЮТИЙ 1990

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Матеріали до «Нарисів історії Компартії України»

Шморгун П. М. З історії соціал-демократичних організацій України напередодні і в період першої російської революції (1903—1907 рр.): новий підхід 3

* * *

Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. 15

Носков А. М. (Москва). Радянсько-фінляндська війна 1939—1940 рр. (закінчення) 25

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Яременко В. І. (Хмельницький). «Известия ЦК РКП(б) — ЦК ВКП(б)» як історико-партійне джерело 34

Щербак М. Г. Царська охранка у боротьбі проти революційного руху на Україні (1895—1917 рр.) 40

ПОВІДОМЛЕННЯ

Хаецький О. П. (Миколаїв). Українсько-узбецькі культурні зв'язки в 1945—1960 рр. 50

Кліцаков І. О. (Горлівка). Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927—1937 рр.) 57

Димек Б. (ПР). КПЗУ — автономна частина КПП 69

ЗАМІТКИ

Гребенник Г. П. (Одеса), Вітман К. М. (Одеса), Філіпенко О. М. (Одеса). Революціонер-інтернаціоналіст С. І. Джоров 75

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Курносів Ю. О. Возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР 80

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Ситник О. М. (*Ужгород*). Василь Григорович Ляскоронський 88

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Ярослав Галан — борець за правду і справедливість 100

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Волковинський В. М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста (*продовження*) 108

СТАТТІ Й ВИСТУПИ ПАРТИЙНИХ І ДЕРЖАВНИХ ДІЯЧІВ УСРР 20—30-х РОКІВ

Любченко П. П. Привітальне слово художній нараді 120

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Литвин М. Р. (*Львів*). Нове про діяльність Галицького організаційного комітету КП(б)У 126

ОБГОВОРЮЄМО, ДИСКУТУЄМО

Курас Л. В. (*Улан-Уде*). Аналізуючи матеріали до першого розділу «Нарисів» 131

Кривошея В. В. До періодизації дожовтневого періоду історії Компартії України 132

НАШ КАЛЕНДАР

Кондуфор Ю. Ю. Микола Іванович Супруненко: учений, людина (До 90-річчя з дня народження) 134

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Кондратенко Л. В. А. Д. Колесник. Ополченские формирования Российской Федерации в годы Великой Отечественной войны 136

Ольховський Є. Р. (*Ленінград*). А. М. Черненко. Російська революційна еміграція в Америку 137

Зоц В. П. (*Москва*). А. Дегтярев. Трудный век Российского царства 138

Степанков В. С. (*Кам'янець-Подільський*). В. О. Шербак. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. 139

Шаповал Ю. І. Революція и народы СССР: полемика с западными историками 141

Коваль В. С. М. М. Белоусов. В затишном конфликте с правдой 143

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Висоцький С. О. Хто й коли побудував Софійський собор у Києві? 145

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Віднянський С. В. Ювілейне засідання Комісії істориків СРСР та ЧССР 149

Руденко Н. М., Шевченко В. М. (*Чернігів*). Виїзне розширене засідання Наукової ради з історичних наук АН УРСР, присвячене 45-річчю визволення України 150

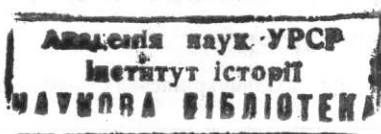
Горюлько Л. І. Унікальні видання у фондах Державної історичної бібліотеки УРСР 152

Кузнецов В. І. Праці, підготовлені в Інституті історії АН УРСР, у тематичному плані «Наукової думки» на 1990 р. 154

Гошуляк І. Л. Вшанування доктора історичних наук, професора П. Л. Варгатюка у зв'язку з його 70-річчям 156

Колодезева С. П. Захист докторської дисертації В. М. Даниленком 157

Погребінський Мордух Беніамінович 157

Матеріали до «Нарисів історії Компартії України»

П. М. Шморгун (Київ)

З історії соціал-демократичних організацій України напередодні і в період першої російської революції (1903—1907 рр.): новий підхід

Висвітлюються основні етапи діяльності соціал-демократичних організацій України в умовах назрівання і проведення першої російської революції 1905—1907 рр.

В історії РСДРП і її місцевих організацій на Україні важливою подією була буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр. Вона стала першим бойовим іспитом для марксистської партії російського пролетаріату, серйозною перевіркою її стратегії і тактики, її вміння творчо застосувати марксизм в умовах революції. «Досі революція,— писав В. І. Ленін у листопаді 1905 р.,— виправдувала і виправдала всі основні теоретичні положення марксизму, всі істотні лозунги соціал-демократії. І революція виправдала також *нашу*, соціал-демократичну роботу,.. нашу надію і віру в істинну революційність пролетаріату»¹.

Революційно-визвольна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр. проходила під вирішальним впливом соціал-демократичних, більшовицьких організацій, які були невід'ємною, складовою частиною загальноросійської партії робітничого класу. Для висвітлення їх багатогранної діяльності звернемо основну увагу на такі питання:

1. Розгортання боротьби більшовиків України проти меншовиків після II з'їзду РСДРП.

2. Початок революції. Участь більшовицьких організацій України у підготовці і проведенні III з'їзду РСДРП.

3. Більшовицькі організації в період піднесення революції.

4. В умовах спаду революції.

1. Після завершення роботи II з'їзду РСДРП перед більшовиками постало завдання зміцнити партію і підготувати її до вирішальних битв проти самодержавства. Важливе значення для роз'яснення і популяризації в масах цієї найближчої мети партії мало підготовлене за ініціативою В. І. Леніна і випущене Центральним Комітетом «Повідомлення про II з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії».

Важливу роль у здійсненні рішень з'їзду відіграв новообраний ЦК РСДРП, місцем перебування якого було обрано Київ, де проживали члени ЦК Г. М. Кржижановський і Ф. В. Ленгнік. Незабаром сюди приїхав третій член ЦК В. О. Носков, який брав участь у роботі з'їзду, а Ленгнік виїхав до Женеві, де очолив Закордонний відділ ЦК. Для координації діяльності місцевих організацій в кінці 1903—на початку 1904 р. були створені обласні опорні центри— Східне,

¹ Ленін В. І. Про реорганізацію партії // Повне зібр. творів.— Т. 12.— С. 80.

Північне і Південне бюро ЦК РСДРП. Південне бюро ЦК створили В. В. Воровський, І. Х. Лалаянц і К. Й. Левицький. Для цього Воровський в січні 1904 р. за дорученням В. І. Леніна спеціально приїхав в Одесу. Південне бюро керувало роботою Одеського, Катеринославського, Миколаївського комітетів і цілого ряду дрібніших організацій України, Молдавії і Криму.

У той час, коли більшовики під керівництвом В. І. Леніна послідовно боролись за виконання рішень II з'їзду, меншовики всіляко протидіяли цьому, розгорнувши широку кампанію проти його постанов. При підтримці Г. В. Плеханова, який став на шлях примирення з опортуністами, меншовики захопили в свої руки редакцію «Искры», а потім і ЦК РСДРП, що поставило Леніна, більшовиків у вкрай важке становище, але вони продовжували вести наполегливу й принципову боротьбу проти опортунізму меншовиків. У цій боротьбі більшовики спиралися на співчуття і підтримку передових робітників, які виявляли глибоку турботу про долю партії. Яскравим прикладом такої підтримки став лист члена Катеринославського комітету РСДРП робітника Н. Є. Вілонова, який він направив Леніну незабаром після II з'їзду. В цьому листі Вілонов висловив своє обурення політичним інтриганством опортуністів. Від імені робітників він просив роз'яснити становище, що склалося в партії. Надаючи листу важливого значення, Ленін на початку 1904 р. опублікував його з незначними скороченнями у своїй післямові до другого видання брошури «Лист до товариша про наші організаційні завдання». Таким чином цей лист став надбанням усїєї партії. Збереглась і відповідь Володимира Іллїча, адресована Вілонову, яка починалась теплим зверненням: «Дорогий товаришу! Я дуже радий був Вашому листу...» Детально висвітливши історію розколу й опортуністичну лінію меншовицької «Искры», Ленін так закінчує листа: «Міцно тисну Вам руку і дуже прошу повідомити мене, чи одержали цього листа, чи прочитали мого листа до редакції і №№ 52 і 53 «Искры» і як взагалі тепер у вас справи стоять в комітеті.

З товариським привітом *Ленін*»².

Рішуча відповідь розкольніцькій політиці меншовиків була дана в ленінській праці «Крок вперед, два кроки назад», яка вийшла в світ у травні 1904 р. і дуже швидко стала широко відомою в місцевих партійних організаціях. Книга В. І. Леніна зміцнила ідейні позиції більшовиків і сприяла посиленню їх впливу в місцевих соціал-демократичних організаціях. Вона була на озброєнні і у партійних організацій України, про що свідчить і факти її конфіскації поліцією під час арештів і обшуків у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Кременчуку, Новозибкові. Очевидно, тут потрібен пошук нових архівних документів про розповсюдження цієї книги В. І. Леніна.

Важливим етапом на шляху консолідації більшовицьких сил стала нарада 22-х більшовиків, скликана за ініціативою і під керівництвом В. І. Леніна в Швейцарії в кінці липня 1904 р. Після закінчення наради її учасниця Р. С. Землячка виїхала в Росію і на початку жовтня 1904 р. (а не наприкінці вересня, як говорилося у попередніх виданнях «Нарисів») провела в Одесі обласну конференцію південних комітетів — Одеського, Катеринославського й Миколаївського, скликану спільно з Південним бюро. У листопаді 1904 р. відбулась Кавказька обласна конференція, а в грудні — Північна, після чого остаточно оформилося Бюро комітетів більшості (БКБ) як всеросійський більшовицький центр. У грудні 1904 р. більшовики почали випускати газету «Вперед», яка відродила революційні традиції ленінської «Искры».

Отже, більшовики йшли назустріч революції як окрема політична група, течія в РСДРП, фактично як самостійна марксистсько-ле-

² Ленін В. І. Н. Є. Вілонову // Там же.— Т. 46.— С. 324.

нінська партія зі своїм керівним центром і друкованим органом. Вони користувались підтримкою 14 комітетів в Росії (з 20 повноправних комітетів, які брали участь в роботі II з'їзду)³. На Україні на позиціях більшості стояли Одеський, Катеринославський і Миколаївський комітети. Значним впливом користувалися більшовики в Поліському комітеті, Луганській, Кам'янській, Олександрівській, Херсонській і деяких інших організаціях і групах РСДРП. Однак було чимало організацій, керівництво яких ще не визначило свого ставлення до розколу в РСДРП як через свою недостатню обізнаність з внутріпартійними незгодами, так і через відірваність від загальнопартійних центрів. Дальше розмежування революційних сил і опортуністичних елементів у цих організаціях відбувалося вже в ході розгортання революції.

2. З перших днів революції більшовицькі організації України розгорнули активну агітаційно-пропагандистську роботу в масах, проводили нелегальні збори, сходки, масовки, закликаючи робітників до організації демонстрацій і мітингів протесту, до загального політичного страйку на знак солідарності з революційним виступом пітерських робітників. Скрізь поширювались листівки, присвячені подіям 9 січня в столиці. Наводяться нові узагальнені дані про те, що на Україні протягом січня-березня 1905 р. було випущено понад 40 листівок* і що страйки охопили за цей час 320 заводів, фабрик, майстерень та друкарень. Так, на 235 підприємствах, де збереглися дані про кількість страйкуючих, виступило понад 128 тис. чоловік⁴.

Активна діяльність більшовиків в масах під час січнево-березневих страйків сприяла зростанню впливу й авторитету більшовицьких організацій, зміцненню їх зв'язків з масами, дальшому розмежуванню між більшовиками і меншовиками. З початком революції внутріпартійна боротьба між ними настільки загострилася, що привела до розколу найбільших соціал-демократичних організацій і утворення паралельно існуючих більшовицьких і меншовицьких організацій. Перші такі організації виникли в Петербурзі, а потім в Одесі, Харкові, Миколаєві і Катеринославі.

З початком революції, яка наростала з кожним днем, перед більшовиками постало нагальне завдання прискорити скликання чергового, III з'їзду РСДРП, щоб виробити єдину партійну тактику відповідно до нової обстановки і розв'язати ряд невідкладних організаційних завдань. Оскільки ЦК і редакція «Искры», що були в руках меншовиків і примиренців, весь час гальмували скликання з'їзду, більшовики на чолі з Леніном взяли на себе ініціативу і 21 січня 1905 р. опублікували «Повідомлення» БКБ про скликання III з'їзду. На Україні за скликання з'їзду висловилися Одеський, Миколаївський і Поліський комітети РСДРП, Катеринославський комітет більшості РСДРП, Луганська організація, київська і харківська групи «Вперед», а також ряд гуртків і окремих членів партії.

Однак в соціал-демократичних організаціях України значним впливом ще користувалися меншовики. З ініціативи меншовиків і примиренців Поліський комітет РСДРП, наприклад, направив свою резолюцію для опублікування не в більшовицький «Вперед», а в меншовицьку «Искру». Так поступила і Чернігівська група РСДРП зі своєю резолюцією за скликання з'їзду. А відкрито проти з'їзду виступили Київський і Харківський комітети, Полтавська група, I конференція Донецького союзу, в роботі якої взяли участь Юзівська,

³ Ленін В. І. Короткий нарис розколу в РСДРП // Там же.— Т. 9.— С. 223—224.

* З них 17 листівок мали позначення тиражу, що загалом складав 71 тис. 850 прим.

⁴ Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900—1917): Справочник.— Киев, 1987.— С. 50—68.

Маріупольська, Петровська (Єнакіївська) і Бахмутська групи РСДРП. Більшовицькі організації, передові робітники — члени партії брали активну участь в обговоренні питань, які мав розглянути з'їзд. Катеринославський комітет більшості РСДРП, зокрема, висунув пропозицію внести деякі зміни до Програми РСДРП, зокрема чіткіше сказати про такі тенденції буржуазного суспільства, як зростання концентрації капіталу і пролетаризації мас, приділити належне місце аналізу понять «робітничий клас», «соціал-демократична партія». Катеринославський комітет вважав за необхідне внести зміни і в аграрну частину Програми РСДРП і замість пункту про повернення селянам так званих відрізків включити вимогу про «експропріацію селянами поміщицької землі»⁵. Особливу увагу приділив комітет тактичним питанням, надіславши з'їздові проекти чотирьох резолюцій: «З питання про збройне повстання мас і про роль у цьому випадку соціал-демократичної партії», «З питання про угоду з іншими революційними й опозиційними організаціями», «З питання про участь соціал-демократії в тимчасовому уряді», і «З питання про війну». Аналіз цих документів свідчить, що підготовлені вони під впливом ленінських статей, опублікованих у газеті «Вперед», і за своїм змістом близькі до тих резолюцій, які пізніше схвалив III з'їзд РСДРП.

В процесі розгортання підготовки до з'їзду зростала активність місцевих партійних організацій, зміцнювались їх зв'язки з БКБ і редакцією газети «Вперед». В. І. Ленін особисто і через Н. К. Крупську листувався з Катеринославською, Одеською, Миколаївською, Харківською, Луганською і Поліською організаціями, з окремими партійними працівниками в Києві, Мелітополі та деяких інших містах України, подаючи їм велику допомогу в підготовці до з'їзду і спрямовуючи їх діяльність. З 9 січня і до відкриття з'їзду 12 квітня 1905 р. виявлено 53 листи В. І. Леніна і редакції газети «Вперед» до партійних організацій України і 78 листів, адресованих їм з України. У зошиті обліку кореспонденції редакції газети «Вперед», який вела Крупська, з 9 січня до 31 березня 1905 р. проти прізвища секретаря Одеського комітету Л. М. Кніпович («Дяденька») зроблено 40 поміток, проти Д. І. Двойрес і А. А. Саніна («Едуард» і «Рошин») з харківської групи «Вперед» — 14, проти Катеринослава — 13, Києва — 5 і т. д.⁶

В. І. Ленін і редакція газети «Вперед» підтримували особливо тісні зв'язки з Одесою, де перебувало Південне бюро більшовиків, яке після утворення БКБ виступало на правах його «філіального відділення». Саме через Південне бюро й Одеський комітет Ленін відновлював зв'язки з тими організаціями, з якими вони були перервані через арешти, зокрема з Катеринославською і Миколаївською, подавав допомогу літературою, досвідченими працівниками. Як видно із звіту видавництва «Вперед» III з'їзду РСДРП, воно направило з-за кордону в Росію з лютого до квітня 1905 р. 45 працівників, з них 20 — на Південь⁷. Серед них були такі відомі революціонери-професіонали, як О. І. Виноградова, Д. А. Лазуркіна, П. М. Лепешинський, І. К. Михайлов, Б. С. Перес, І. І. Шварц. На жаль, імена більшості з приїжджих більшовиків досі ще не встановлені, і їх діяльність не розкрита, а з названих є детальна біографічна повість тільки про Лепешинського.

В. І. Ленін, зміцнюючи зв'язки з партійними організаціями, здійснював безпосереднє керівництво їх підготовкою до з'їзду. У лютому 1905 р. за завданням Леніна член БКБ М. М. Лядов відвідав більшовицькі організації Одеси, Катеринослава, Харкова, Миколаєва й

⁵ Третій съезд РСДРП: Сб. документов и материалов.— М., 1955.— С. 669.

⁶ Переписка В. И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП с партийными организациями 1905—1907 гг. Сб. документов в 5 т.— М., 1979.— Т. 1.— Кн. 1.— С. 290—303.

⁷ Третий съезд РСДРП: Протоколы.— М., 1959.— С. 524.

Києва з метою підготовки і проведення виборів делегатів на з'їзд. В Одесі Лядов потурбувався про поповнення складу Південного бюро, в якому на той час остався один К. Й. Левицький, і доручив бюро «об'їхати із запрошенням на з'їзд кримські комітети і взагалі Південь»⁸. У Харківській організації велику роботу по підготовці до з'їзду провів В. Д. Бонч-Бруевич, в Катеринославській і Поліській організаціях — В. І. Невський. Одеський комітет своїми делегатами на з'їзд обрав В. І. Леніна і М. О. Скрипника (останній — з дорадчим голосом), а Миколаївський комітет — В. В. Воровського.

У складній обстановці проходили вибори в Катеринославській організації. Сюди в середині березня приїжджав член меншовицько-примиренського ЦК О. І. Риков, який відкрито взяв під захист місцевий комітет меншовиків, а потім побував ще член БКБ Л. Б. Каменев, який також зайняв подібну позицію, виступивши проти існування паралельного комітету більшовиків і його участі в роботі з'їзду. Але Катеринославський комітет більшості РСДРП не погодився з Каменевим, прийняв резолюцію протесту і надіслав її до БКБ і редакції «Вперед»⁹. І хоч ця резолюція вперше була опублікована в 1962 р., проте нею не скористалися в попередніх «Нарисах». Тим часом В. І. Ленін повністю підтримав позицію більшовиків Катеринослава, запропонувавши їм негайно надіслати з'їздові листа з протестом проти дій меншовицького комітету і про своє бажання взяти участь у роботі з'їзду, а ще краще — знайти кошти і направити делегата на з'їзд¹⁰. Таким делегатом був обраний член комітету більшості РСДРП М. С. Лещинський.

Своїх повноважних делегатів на з'їзд направили також Поліський комітет — М. К. Владимірова, і харківська група «Вперед» — Б. В. Авілова. Київська група «Вперед», за спогадами М. П. Козиренка, також виділила свого делегата, однак в роботі з'їзду він не брав участі. Делегата на з'їзд направив ще і Кременчуцький комітет, але той запізнівся з приїздом. Науковцям потрібно буде ще встановити ім'я кременчуцького делегата і його позицію, бо ж відомо, що Кременчуцький комітет схильний був до меншовиків і підтримав рішення женевської меншовицької конференції.

На з'їзд були запрошені всі організації РСДРП, як більшовицькі, так і меншовицькі. В останній момент і меншовицько-примиренський ЦК змушений був висловитись за з'їзд, уклавши з БКБ відповідну угоду. Слід вперше відзначити, що після цього своїх делегатів обрали і меншовицькі організації, серед них Київський, Харківський, Катеринославський і Миколаївський комітети, Донецький і Кримський союзи, Одеська група РСДРП. Серед запрошених з дорадчим голосом була і Українська соціал-демократична спілка («Спілка») — дрібнобуржуазна національна організація, яка з усіх питань стратегії і тактики примикала до меншовицької фракції РСДРП. Але всі ці меншовицькі делегати відправились не на з'їзд у Лондон, а на свою окрему конференцію в Женеву, яку проголосили «Першою загальноросійською конференцією партійних працівників».

Делегати більшовицьких організацій України взяли активну участь у роботі III з'їзду РСДРП, що відбувся 12—27 квітня 1905 р. Особливо жваві дискусії розгорнулися під час обговорення питання про збройне повстання, проти організаційно-технічної підготовки якого виступили О. І. Риков і Д. С. Постолювський. Їх підтримав харків-

⁸ Переписка В. І. Леніна и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.): Сб. документов и материалов.— Киев, 1964.— С. 546 (далі — Переписка В. І. Леніна с с.-д. організаціями України).

⁹ Каплун С. С. Из истории Екатеринославской большевистской организации накануне III съезда РСДРП // Ист. архив.— 1962.— 6.— С. 187—189.

¹⁰ Ленін В. І. І. Шварцу // Повне зібр. творів.— Т. 47.— С. 25.

ський делегат Б. В. Авілов. «Шанси збройного повстання в Харкові невеликі. Ідея його зовсім чужа харківським робітникам»¹¹,—заявив він, приписуючи їм «велику відсталість». Н. К. Крупська, виступивши на з'їзді, довела необгрунтованість тверджень Авілова. Судячи з листів робітників, говорила вона, настрої на Півдні «такий, що про збройне повстання говорять усі. До редакції «Вперед» надходить тепер досить багато листів робітників. Ступінь свідомості тих, хто пише, різний, але через всі листи червоною ниткою проходить цей піднесений бойовий настрій»¹². Ленінську резолюцію про необхідність всебічної підготовки збройного повстання гаряче підтримали миколаївський делегат В. В. Воровський, поліський — М. К. Владимиров, одеський — М. О. Скрипник, катеринославський — М. С. Лещинський. «На Півдні про збройне повстання тепер говорять усі — і керівники, і масовики»¹³,—заявив Лещинський. Підсумовуючи результати дискусії, Ленін позитивно оцінив виступ Лещинського, підкресливши, що «нам необхідно зважати на те, що повстання відбудеться безперечно, хоч би як ми поставились до нього»¹⁴.

Глибоке наукове обгрунтування рішень III з'їзду, стратегічного плану і тактичної лінії більшовиків і ґрунтовну критику реформістських, опортуністичних рішень Женевської конференції меншовиків дав В. І. Ленін у своїй книзі «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», яка вийшла в світ у липні 1905 р. Відразу ж після виходу книга Леніна була нелегально доставлена на Україну і широко розповсюджена серед більшовицьких організацій і груп. Її читали колективно в пропагандистських гуртках і на зборах, вивчали індивідуально. «Брошура Ваша («Дві тактики»), читається нарозхват»¹⁵,—писав Леніну секретар Одеського комітету С. І. Гусев. Про популярність і масове розповсюдження праці Леніна свідчать також численні листівки більшовицьких організацій, в яких пропагувалися ленінські ідеї, факти конфіскації книги поліцією під час арештів і обшуків у Києві, Харкові, Миколаєві, Конотопі, Бердичеві, Полтаві, Луганську, на ст. Волочиськ, в с. Липівка-Комаргородська Ямпільського повіту Подільської губернії, біля с. Новоселиця в північній Бессарабії.

Одночасно з книгою В. І. Леніна в більшовицьких організаціях України широко розповсюджувалися резолюції III з'їзду РСДРП, написане В. І. Леніном «Повідомлення» про з'їзд, які також подавали місцевим комітетам велику допомогу у популяризації ленінських тактичних установок. Щоб краще задовольнити попит передових робітників на ці документи, окремі більшовицькі організації передруковували їх у вигляді листівок і брошур. Харківська група «Вперед» перевидала на гектографі резолюції з'їзду, Міський районний комітет Катеринославської більшовицької організації — ленінське «Повідомлення» про з'їзд, яке крім того, було перевидано 20-тисячним тиражем у південній друкарні ЦК РСДРП, що знаходилась в Одесі. Південне провінціальне бюро РСДРП у своїй листівці опублікувало два ленінські листи Міжнародному соціалістичному бюро, в яких Ленін повідомляв про з'їзд, вибори нового ЦК і необхідність призначення нового представника РСДРП у керівному органі II Інтернаціоналу¹⁶. Видання цих документів переконливо свідчить про те, якого великого значення надавали більшовики популяризації в масах рішень з'їзду.

¹¹ Третий съезд РСДРП: Протоколы.— С. 144—145.

¹² Там же.— С. 153.

¹³ Там же.— С. 124.

¹⁴ Ленін В. І. Промова в питанні про збройне повстання // Повне збір. творів.— Т. 10.— С. 110.

¹⁵ Переписка В. И. Ленина с с.-д. организациями Украины.— С. 767.

¹⁶ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970): Бібліогр. покажчик.— Х., 1971.— С. 39—40.

3. Рішення III з'їзду РСДРП і книга В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» викликали нове піднесення партійної роботи в усіх місцевих організаціях і групах. З великою активністю пройшло обговорення звітів делегатів і рішень з'їзду. У Катеринославі звіт М. С. Лещинського було заслухано на засіданні комітету, в деяких партійних групах і на неформальних зборах активно більшовицької організації. Збори активу за участю 85 чоловік в ухваленій резолюції вітали рішення з'їзду і особливо відзначали значення тактичних резолюцій, що накреслили «ясний шлях дальшої боротьби»¹⁷. Активно пройшло обговорення рішень з'їзду в Харківській, Одеській, Київській, Поліській та інших партійних організаціях.

З метою проінформувати місцеві організації про рішення з'їзду в кінці травня — першій половині червня 1905 р. найбільші міста України (Київ, Одеса, Миколаїв, Катеринослав, Харків) відвідав агент ЦК О. М. Ессен, який виступав з доповідями на засіданнях комітетів, зборах агітаторів, пропагандистів та ін. Сам учасник з'їзду, який відвідав перед цим північні і північно-західні комітети РСДРП, Ессен був добре обізнаний із станом внутріпартійної роботи майже в усій європейській частині Росії і подав значну допомогу місцевим комітетам в їх згуртуванні на основі рішень з'їзду. У Києві, наприклад, він пробув 5 днів і виступив з інформацією про з'їзд на зборах місцевих більшовиків і на засіданні комітету. У Катеринославі Ессен виступав на двох засіданнях комітету більшості РСДРП, на зборах пропагандистів і передових робітників.

Важливу роль у згуртуванні більшовицьких організацій і груп на основі ленінських тактичних настанов відіграла газета «Пролетарий», що почала виходити замість газети «Вперед» після з'їзду. Про широкі зв'язки редакції «Пролетарія» з більшовицькими організаціями України красномовно свідчать виявлені в архівах документи про те, що тільки за серпень 1905 р. до редакції надійшло листів з кореспонденціями, запитами і листівками з Одеси — 15, Катеринослава — 10, Харкова — 3, Києва і Миколаєва — по 2, Вознесенська — 1. За цей же час редакція газети надіслала 3 листи до Одеси і 2 до Катеринослава¹⁸. У матеріалах ЦК РСДРП за 1905 р. збереглися записані Н. К. Крупською адреси партійних організацій, що були зв'язані з редакцією «Пролетарія» і одержували від неї газету. Серед них є такі пункти: Балта (2 адреси), Бобринець, Верхньодніпровськ, Вінниця (2), Єлисаветград, Кам'янець-Подільський (2), Київ, Мелітополь, Ніжин, Новозибків (2), Одеса (3), Сміла (2) і Харків¹⁹.

Велике значення для згуртування більшовицьких сил на Україні мала нарада більшовицьких організацій Півдня Росії, скликана за рішенням ЦК РСДРП у Києві 30 липня 1905 р. В її роботі взяли участь делегати від Харкова, Катеринослава, Києва і Курського комітету РСДРП. Серед учасників наради були О. М. Ессен, Г. М. і З. П. Кржижановські, Б. В. Авілов, А. А. Фабричний. Нарада обговорила питання про посилення політичної роботи в масах, ставлення до профспілок, боротьбу з політичними організаціями ліберальної буржуазії, а також накреслила заходи по підготовці збройного повстання. Всі резолюції наради були опубліковані в ленінському «Пролетарині», що свідчить про їх велике загальнопартійне значення. Для керівництва політичною і організаційно-технічною діяльністю південних комітетів у Києві були створені Південне бюро і Південно-технічне бюро ЦК РСДРП.

Після III з'їзду більшовицькі організації України зміцнили ідейно, зросли кількісно за рахунок кращих представників робітничого класу.

¹⁷ Пролетарий.— 1905.— 4 юлія.

¹⁸ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 26, оп. 29, спр. 229, арк. 1—13.

¹⁹ Там же, ф. 18, оп. 42, спр. 35461, арк. 4—17.

Так, Катеринославська більшовицька організація влітку 1905 р. об'єднавала до 200 чоловік, Миколаївська — близько 300, Одеська — 350. Всього на Україні влітку 1905 р. у більшовицьких організаціях і групах діяло близько 2 тис. членів партії. Помітно зросла і загальна кількість членів партії по Росії. У порівнянні з січнем 1905 р., коли в РСДРП нараховувалося приблизно однакова кількість більшовиків і меншовиків (по 4,2 тис.), до літа 1905 р. чисельність більшовиків зросла в 3,3 рази і досягла 14 тис., а меншовиків — у 3 рази і склала 12,5 тис. чоловік²⁰.

Точно визначити кількість членів партії немає можливості, оскільки в складних умовах підпілля їх списки не велись, а неодноразові арешти і звільнення з роботи передових робітників часто порушували зв'язки і припиняли їх іноді на досить тривалий період, як це було, скажімо, в Катеринославі чи Одесі. Однак, незважаючи на таку складну ситуацію, окремі партійні працівники робили спроби налагодити облік своїх членів і навіть видавали партійні квитки. Спираючись на останні дослідження, наводимо дані про те, що в різних парторганізаціях було видано у той час 99 партквитків, з них збереглись в оригіналі 12 — по одному, які видавалися в Петербурзі і Подольську (Московської губ.) 4 — в Красноярську і 6 — в Кам'янському (нині м. Дніпродзержинськ) на Україні.

Основну масу більшовицьких організацій України становили робітники великих заводів і фабрик, а меншовики переважно користувались підтримкою ремісників і дрібнобуржуазної інтелігенції. Доводячи безпідставність заяв меншовиків про нібито інтелігентський склад більшовицької організації, Одеський комітет РСДРП писав В. І. Леніну у вересні 1905 р., що за приблизними підрахунками організація налічувала на той час близько 350 членів партії, «з них тільки 15 інтелігентів (менше 5%), причому в керівних колегіях (комітет і районні комітети) тільки 5 чоловік. Решта — пропагандисти і техніки»²¹.

Організаційне та ідейне згуртування місцевих організацій більшовики обстоювали не тільки у боротьбі з меншовиками, а також й проти ліберальної буржуазії, есерів, анархістів та інших дрібнобуржуазних партій. Особливою рисою в діяльності більшовицької партії та її місцевих організацій на Україні була їх постійна й непримиренна боротьба з різними дрібнобуржуазними національними партіями й організаціями — Революційною українською партією (РУП, перейменована у грудні 1905 р. в Українську соціал-демократичну робітничу партію — УСДРП), «Спілкою», Бундом, які, прикриваючись соціал-демократичними гаслами, всіляко намагались залучити на свій бік робітників і селян, посіяти ворожнечу між трудящими різних національностей. Але тут потрібно і глибше дослідити історію всіх цих партій і організацій, встановити їх чисельний склад, показати зв'язки з масами, бо інакше ми матимемо однобічну уяву про діяльність більшовиків.

Не припиняючи ідейної боротьби проти меншовиків, есерів та інших дрібнобуржуазних партій, більшовики разом з тим укладали з ними тимчасові угоди про спільні дії, щоб залучити до революційного руху якнайширші маси, здійснюючи таким чином тактику «лівого блоку», яка була, за оцінкою В. І. Леніна, обов'язковою «для кожної робітничої партії в усякому буржуазно-демократичному русі»²².

Яскравим втіленням «лівоблокистської» тактики були Ради робітничих депутатів, до складу яких поряд з більшовиками входили

²⁰ Уткин А. И. О росте рядов большевистской партии в 1905—1907 годах // Вопр. истории КПСС. — 1986. — № 9. — С. 77.

²¹ Переписка В. И. Ленина с с.-д. организациями Украины. — С. 764.

²² Ленін В. І. Принципові питання виборчої кампанії // Повне зібр. творів. — Т. 21. — С. 87.

представники революційно-демократичних партій й організацій. «Це не мінус, а плюс»²³, — підкреслював Ленін у зв'язку з тим, що в Радах соціал-демократи засідали разом з революційними демократами. До останнього часу в літературі зустрічається різнобій щодо кількості Рад, створених на Україні, тому в минулих виданнях «Нарисів» вдавалися до переліку 6 міст та «інших міст і фабрично-заводських селищ». Тепер є можливість стверджувати, що протягом жовтня-грудня 1905 р. Ради виникли в 8 містах України: Катеринославі, Києві, Кременчуку, Миколаєві, Єнакієвому, Маріуполі, Одесі, Юзівці. Крім того йшла підготовка до створення Рад у Луганську, Дебальцевому, Алчевську, Горлівці, Кам'янському, Бердичеві, Єлисаветграді, Херсоні, Умані, але в цих містах вони не встигли організаційно оформитися, а також визначити свої постійні виконавчі органи. Крім Рад більшовики брали діяльну участь в роботі таких самодіяльних організацій, як заводські Депутатські збори, профспілки, комітети безробітних та ін.

Восени 1905 р., після першої перемоги революції, здобутої в результаті загального жовтневого страйку, виникли нові умови для діяльності партії і її місцевих організацій. Скориставшись завойованими свободами, більшовицькі комітети почали створювати легальні і напівлегальні робітничі організації, клуби, читальні, бібліотеки. 27 жовтня в Петербурзі почала видаватися перша легальна робітнича газета «Новая жизнь», яка після повернення 8 листопада з еміграції Леніна стала виходити за його редакцією, будучи фактично Центральним Органом партії. 10 листопада Ленін виступив на її сторінках з своєю програмною статтею «Про реорганізацію партії», в якій ясно і чітко поставив завдання: зберігаючи поки що конспіративний апарат, провести до кінця демократизацію партії і почати негайно застосування виборного начала.

Керуючись ленінськими настановами, більшовицькі організації на місцях намічали конкретні заходи щодо перебудови своєї роботи відповідно до нових умов. У Катеринославі, зокрема, це питання обговорювалось 5 листопада на засіданні центральної агітаторської групи, 18 листопада — на зборах периферії комітету, де виступило близько 10 промовців, а записалось на виступ понад 40 чоловік. Незважаючи на суперечливі пропозиції, всі промовці визнали за необхідне провести реорганізацію і демократизацію організації шляхом застосування принципу виборності знизу доверху, залучення мас до партійної роботи. В Одесі більшовики провели загальні збори в одній з аудиторій університету, де С. І. Гусев зробив доповідь про використання легальних можливостей і виборного начала, а Й. А. Пятницький розповів про будову місцевих організацій Німецької соціал-демократичної партії. Після цього присутні обмінялися думками з приводу перебудови Одеської організації РСДРП. Для проведення своїх відкритих зборів, мітингів, лекцій більшовики використовували народні будинки, заводські їдальні, громадські бібліотеки, клуби місцевих самоуправлінь. У Миколаєві публічні лекції влаштували в їдальні суднобудівного заводу.

Відзначаючи широкое використання більшовиками легальних можливостей, треба сказати, що не всі керівні діячі зуміли правильно застосувати нові форми роботи. В окремих містах (Харків, Одеса) при виході з підпілля більшовики надто прямолінійно стали ламати старий підпільний апарат, не турбуючись про організаційне зміцнення свого впливу на робітників. Секретар Одеського комітету С. І. Гусев відзначав, що через конституційні ілюзії партійна організація «розповзлася, вона була фактично розпущена, були ліквідовані явки,

²³ Ленін В. І. Наші завдання і Ради робітничих депутатів // Там же.— Т. 12.— С. 58.

квартири для зборів і т. д.»²⁴. Завідуючий підпільною друкарнею ЦК в Одесі навіть хотів повісити вивіску: «Друкарня ЦК РСДРП». Та, незважаючи на ці окремі недоліки конспіративного характеру, в цілому більшовики України правильно оцінили можливості використання відносних свобод і завдяки застосуванню гнучкої тактики добилися помітних успіхів у своїй агітаційно-масовій роботі.

Поряд з перебудовою роботи перед більшовиками постало питання і про забезпечення єдиності дій пролетаріату і його партії — РСДРП. Враховуючи невдоволення робітників соціал-демократів партійним розколом і їх вимогу об'єднати обидві частини РСДРП, більшовики почали знизу, незважаючи на меншовицьких лідерів, створювати об'єднані соціал-демократичні організації, при цьому вони не знімали, не замовчували існування ідейних і політичних незгод з меншовиками, не припиняли найенергійшої боротьби проти будь-яких відступів від принципів революційного марксизму. Застерігаючи проти можливих помилок в ході об'єднавчого руху, Ленін писав: «Ми не повинні змішувати політику об'єднання двох частин із сплутуванням обох частин. Об'єднати дві частини — згодні. Сплутати дві частини — ніколи!»²⁵.

Питання про об'єднання двох частин РСДРП обговорювалося ще влітку 1905 р., проте з вини меншовиків тоді до згоди не прийшли. Але бурхливий розвиток революції в жовтні 1905 р. знову надав цьому питанню особливої актуальності. Наприкінці жовтня в Петербурзі для погодження дій і спільного керівництва політичними виступами пролетаріату була створена Федеративна об'єднана рада, що складалася із рівного числа представників від більшовицького комітету і меншовицької групи. Такі ж федеративні ради були створені в листопаді у Москві та інших містах. Слідом за Петербургом і Москвою почали створюватися федеративні об'єднання і на Україні: Федеративна рада харківських комітетів РСДРП, Об'єднаний Катеринославський комітет РСДРП, Комітет об'єднаних соціал-демократичних організацій м. Миколаєва. На відміну від цих трьох центрів України, де були створені об'єднані організації на федеративних началах, що забезпечували більшовикам їх партійну самостійність, в Одесі, Херсоні і Луганську відбулося повне злиття паралельних організацій. В Одесі для вирішення цього питання 5 листопада в різних аудиторіях університету були проведені збори паралельних організацій, де за об'єднання серед більшовиків висловились майже всі присутні і тільки 12 чоловік утримались. Меншовики це питання схвалили одноголосно. Зберігся письмовий протест пропагандистки Одеського комітету К. М. Самойлової, яка вважала неправомірним вирішувати таке важливе питання як повне злиття без згоди всієї партії до IV з'їзду партійних працівників²⁶. На другий день були скликані загальні збори обох фракцій. Одеський кореспондент «Новой жизни» повідомляв, що «зборами 1500 організованих товаришів обох фракцій 6 листопада одноголосно вотовано повне злиття. Віднині в Одесі одна організація»²⁷.

Щоб завершити почате в низах об'єднання обох фракцій РСДРП і обговорити ряд важливих питань підготовки збройного повстання, більшовики почали підготовку до свого з'їзду, відкриття якого намічалось на 10 грудня 1905 р. Але загальний політичний страйк і збройні повстання, що почалися тоді в Москві та ряді інших міст, затримали приїзд делегатів від багатьох партійних організацій. Зважаючи на це, вирішено було замість з'їзду провести конференцію. В її роботі взяли

²⁴ Гусев С. Одесса в 1905 году // Пролетарская революция.— 1926.— № 2.— С. 171.

²⁵ Ленін В. І. Центральному Комітетові РСДРП. 3 жовтня 1905 р. // Повне збір. творів.— Т. 47.— С. 77—78.

²⁶ Пути революции.— 1926.— № 2—3.— С. 88—89.

²⁷ Новая жизнь.— 1905.— 9 нояб.

участь делегати Миколаївської організації В. О. Радус-Зенькович і П. П. Сафронов. Посланий від більшовиків Харкова делегат на конференції не був, очевидно, запізнився. Не змогли також приїхати і делегати від більшовиків Луганська.

Конференція проходила в Таммерфорсі (Фінляндія) з 12 до 17 грудня. В «Нарисах» докладно буде висвітлена її робота. На пропозицію В. І. Леніна конференція оперативно закінчила свою роботу, і делегати роз'їхалися на місця, щоб взяти безпосередню участь у збройних повстаннях.

Підготовка до революційного виступу здійснювалася відповідно до рішень III з'їзду РСДРП. Питання про підготовку повстання стояло в центрі уваги наради більшовицьких організацій Півдня, яка проходила в Києві 30 липня 1905 р. На нараді був вироблений відповідний план заходів. У цій роботі взяли активну участь також і Ради робітничих депутатів. Як згадував секретар Катеринославської Ради Г. І. Петровський, Рада з перших днів виникнення «розгорнула велику роботу по підготовці збройного повстання. Створюються бойові дружини. Вживаються заходи до озброєння робітників, організується спеціальна лабораторія бомб»²⁸.

Прапор збройного повстання проти царизму першими піднесли робітники Москви, де 7 грудня 1905 р. почався загальний політичний страйк, що незабаром переріс у збройне повстання. Слідом за московськими робітниками на збройну боротьбу виступили робітники Ростова-на-Дону, Новоросійська і Сочі, Сормова, Канавіна і Мотовилихи, Красноярська і Чіти. Разом з російськими робітниками виступили і пригноблені народи країн Росії — України, Грузії, Польщі, Латвії, Фінляндії.

Грудневі збройні повстання на Україні були складовою частиною загальноросійського збройного виступу робітничого класу**. Більшовики України виступали в авангарді мас, піднімали їх на збройну боротьбу. Своєю героїчною боротьбою робітничий клас України зробив вагомий внесок у загальну справу всенародної боротьби проти спільного ворога — царизму. Проте невідповідність моменту для початку повстання, коли його підготовка ще не завершилась, розрізненість збройних виступів у різних містах і районах, оборонна тактика повстанців, нестача зброї і досвідчених командирів, недостатня активність селян і солдатів, нерішучість, непослідовність, а часто і дезорганізаторська діяльність меншовиків, есерів та представників інших революційно-демократичних партій у коаліційних бойових страйкових комітетах і об'єднаних штабах — все це дало можливість царизму відбити натиск народу у грудні 1905 р.

4. Після поразки грудневих збройних повстань революція пішла на спад, царський уряд різко посилив репресії проти робітників і членів РСДРП. За таких умов соціал-демократичні організації змушені були перебудовувати свою роботу, знову йти в глибоке підпілля. Вміло поєднуючи нелегальну роботу з легальною, революційні соціал-демократи України, як і вся партія, зуміли зберегти і зміцнити свої зв'язки з масами, активно впливати на розгортання виступів робітників, селян і солдатів, підтримувати національно-визвольний рух. Однак революційні виступи 1906—1907 рр. не мали уже попереднього наступального характеру. Робітничий клас разом зі своїми союзниками тепер мусив уже відступати, але відступав він повільно, з боями.

З червня 1907 р. царський уряд розігнав II Державну думу, заарештував соціал-демократичну думську фракцію і видав новий виборчий закон, який ознаменував остаточну поразку революції. Та незважаючи

²⁸ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 1, спр. 108, арк. 1.

** Обмежений обсяг статті не дозволяє докладно зупинитися на цих подіях. В «Нарисах» це питання висвітлюватиметься ґрунтовно.

на поразку, революція мала велике історичне значення. За роки революції народи Росії, і серед них український народ, нагромадили політичний досвід, який став могутньою зброєю в їх наступній боротьбі за своє соціальне і національне визволення. Революція 1905—1907 рр. — перша народна революція епохи імперіалізму — була, за визначенням В. І. Леніна, «генеральною репетицією» Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Ми подали виклад підготовленого матеріалу головним чином за 1905 р., з другого і третього питань, проте і тут не все є безспірним, досконало вивіреном і зваженим. Не в повній мірі розкрито проблеми партійного будівництва, застосування демократичних засад, принципу демократичного централізму, становище периферійних соціал-демократичних організацій, співвідношення більшовицького і меншовицького впливу в цих організаціях. Важливо з'ясувати причини кількісного переважання меншовиків в соціал-демократичних організаціях України, яке особливо виявилось в період спаду революції. Нещодавно проведені підрахунки показують, що на час IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП в партійних організаціях України було майже 7,8 тис. чоловік, з них близько 2,7 тис. — більшовиків і 5,1 тис. меншовиків. Виборча кампанія до V (Лондонського) з'їзду засвідчила подальше зростання дрібнобуржуазного впливу. Одні дослідники нараховують на той час 4—4,5 тис., інші — 7 тис. більшовиків, відповідно 10 чи 12 тис. меншовиків. Однак слід враховувати також і кількість членів «Спілки» і Бунду, які блокувалися з меншовиками, а їх було на Україні не менше 5,5 тис. чоловік в кожній.

На подальше поглиблене вивчення заслуговує проблема ставлення соціал-демократичних організацій України до національного питання. Тут не слід обмежуватися прикладами про використання з метою пропаганди національної програми РСДРП своїх листівок і газет, проведення зборів і мітингів, а навести певні узагальнюючі дані про кількість таких виступів з викриттям великодержавної шовіністичної політики царизму, на захист національних прав українського народу. Необхідно при цьому сказати і про явну недооцінку соціал-демократичними організаціями України мови народу корінної національності, — адже переважна більшість листівок виходили тоді російською мовою, і лише декілька з них було випущено українською мовою. Це було в тих випадках, коли партійні комітети зверталися до селян. За роки революції не виходило жодної газети українською мовою, якщо не рахувати друкованих органів «Спілки» й УСДРП.

Не в повній мірі розкрито зміни практичної діяльності соціал-демократичних організацій України по керівництву революційною боротьбою робітничого класу і особливо виступами селян, солдатів, демократичної інтелігенції. Не слід при цьому і перебільшувати їх керівну роль, замовчуючи активну участь у революційному русі есерів та інших революційно-демократичних партій. Необхідно подбати про виявлення і узагальнення всіх фактів здійснення більшовиками «лівоблокистської» тактики і в період наростання революції, і під час грудневих повстань, і в умовах відступу революції. Нових пошуків і розвідок потребують всі напрями діяльності соціал-демократичних організацій України в роки революції.

Одержано 21.09.89

Освещаются основные этапы деятельности социал-демократических организаций Украины в условиях назревания и проведения первой российской революции.

* * *

А. Л. Перковський (Київ), С. І. Пирожков (Київ)

Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр.

Тяжкі демографічні втрати Української РСР під час Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. призвели до того, що в повоєнні роки народжуваність не досягла довоєнного рівня. Серйозного удару завдав населенню республіки голод 1947 р. Демографічні втрати істотно деформували й трудовий потенціал населення, зокрема на селі. Довоєнну чисельність населення УРСР було відновлено лише в 1960 р.

Трагізм демографічного розвитку країни, у тому числі Української РСР, у 30—40-х роках нашого століття полягав у тому, що після тяжких непоправних втрат, викликаних насильницькою колективізацією й голодом, і внаслідок великого терору 30-х років, спрямованого проти керівних кадрів та інтелігенції, настали демографічні потрясіння пов'язані з Великою Вітчизняною війною. Певне уявлення про людські втрати республіки у 1941—1945 рр. дають дані, зібрані і перевірені Надзвичайною державною комісією по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованих територіях СРСР (див. табл. 1). Найчисленнішу категорію жертв становлять убиті й замучені мирні громадяни. Зменшення чисельності населення союзних республік, територія яких була повністю окупована збройними силами фашистської Німеччини та її сателітів, унаслідок знищення мирних громадян становило у порівнянні з довоєнною кількістю жителів на Україні 7,9%, в Білорусії — 15,0, у Литві — 14,9, Латвії — 16,6, Естонії — 5,8, Молдавії — 2,5%. Слід відзначити неповноту наведених у табл. 1 даних: вони складені до 10 грудня 1950 р. Невдовзі Надзвичайна державна комісія була ліквідована, і надалі кількість жертв гітлерівського геноциду не уточнювалася, хоч дослідниками й було проведено певну роботу по виявленню нових даних про загиблих по окремих районах і республіках¹. Однак ці дані офіційно не затверджені, і тому в пресі досі фігурують цифри, що відображають кількість жертв у цілому по СРСР, які не коригувалися з грудня 1950 р.

Величезними були й втрати на фронті. Загалом кількість мобілізованих у Збройні Сили СРСР за роки Великої Вітчизняної війни становила близько 4,5 млн. чол. Багато з них полягли в боях або померли від ран. Точних відомостей про втрати на фронті мобілізованих з України немає. Однак певними орієнтирами можуть служити дані Міністерства соціального забезпечення УРСР про виплату пенсій і грошової допомоги сім'ям загиблих після 22 червня 1941 р. військовослужбовців, що мали в своєму складі непрацездатних осіб. На 1 січня 1950 р. в республіці налічувалося близько 1,3 млн. таких родин².

Серед осіб, яких війна змусила покинути рідні домівки, численною була категорія громадян, евакуйованих у східні райони СРСР. Загальна їх кількість по Україні становила 1934,3 тис. чол.³, у тому числі із східних областей — 1819,6 тис. чол., або 94%. Найбільше було евакуйовано з Київської області (включаючи й м. Київ) — 301,9 тис. чол., Харківської — 270,1, Дніпропетровської — 209,9, Сталінської (нині — Донецької) — 182,7, Одеської — 182,7, Запорізької — 122,2, Воро-

¹ Так, по Українській РСР (без Криму та Закарпаття) історики називають дещо інші дані про кількість убитих і замучених мирних громадян та вигнаних на фашистську каторгу: відповідно 3,9 і 2,2 млн. чол. (Див.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.— К., 1969.— Т. 3.— С. 150).

² Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і держ. управління УРСР, ф. Р.-582, оп. 11, спр. 256, арк. 42 (далі — ЦДАЖР).

³ Там же, спр. 7, арк. 40.

шиловградської — 106,3 тис. чол. Загалом ці сім областей дали 1375,8 тис. чол., або 71% загальної кількості евакуйованих з республіки. Наведені дані переконливо спростовують окремі спроби надмірного завищення кількості евакуйованих, які трапляються в літературі, присвяченій Великій Вітчизняній війні. Причому стосується це як Української РСР, так і в цілому районів країни, де проводилася евакуація. Як правило, прихильники тези про багатомільйонну евакуацію не враховують тієї обставини, що пропускна спроможність залізниць являла собою жорсткий обмежуючий фактор, оскільки потрібно було здійснювати не тільки евакуацію, а й виконувати військові та інші перевезення.

Таблиця 1. Злочини гітлерівців над населенням окупованих територій СРСР (жертви в тис. чол.) *

Республіки (сучасна територія)	Вбито і замучено		Всього знищено	Вигнано в Німеччину	% жертв до підсумку
	Мирних громадян	Радянських військовополонених			
Українська РСР	3265	1366	4631	2109	48,2
Білоруська РСР	1360	838	2198	374	18,4
РРФСР	577	1082	1659	1184	20,3
Литовська РСР	437	230	667	37	5
Латвійська РСР	314	330	664	249	6,4
Естонська РСР	61	64	125	—	0,9
Молдавська РСР	61	3	64	47	0,8
Загалом по окупованих районах СРСР	6075	3913	9988	4000	100

* Таблицю складено за даними: Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і держ. управління СРСР, ф. 7021, оп. 125, спр. 3, арк. 84—86; оп. 9, спр. 233, арк. 11.

У роки війни до зменшення кількості населення призвели також деформації його природного приросту, що сталися як через вимушене безпліддя мільйонів жінок, зумовлене мобілізацією чоловіків на фронт, так і внаслідок підвищеної смертності людей. В особливо тяжкому становищі опинилося міське населення, смертність серед якого у воєнні роки була, як правило, вищою за народжуваність. Причиною депопуляції міст стало те, що в них під час окупації фашисти запровадили голодний режим харчування для місцевих жителів, фактично перестала існувати система охорони здоров'я. Голод у містах змусив частину їх населення переїхати в сільську місцевість. Головним чином це були вихідці із села, які зберегли там родинні зв'язки, а нерідко й нерухоме майно. Цим, зокрема, пояснюється збільшення кількості колгоспних дворів порівняно з довоєнним періодом. Якщо в 1940 р. їх налічувалося 3858,7 тис., то на 1 липня 1944 р. — 4183,5 тис. (дані стосуються лише східних областей УРСР)⁴. На селі були значно сприятливіші умови для народжуваності, свідченням чого є облікові дані на 1 січня 1950 р. про кількість дітей, які з'явилися на світ у 1942—1945 рр. у сільській місцевості УРСР. Чисельність народжених тут у згаданий період дітей, які дожили до 1 січня 1950 р., становила (в тис. чол.): 1942 р. — 444, 1943 р. — 353, 1944 р. — 372, 1945 р. — 258⁵. В цілому, однак, за оцінкою ЦСУ УРСР, природний приріст населення за роки гітлерівської окупації дістав свій вираз у від'ємній величині (—1471 тис. чол.). У той час народилося 1152 тис. чол., а померло 2623 тис. чол., тобто на одне народження припадало 2,3 смерті «через природні причини».

Загалом динаміка чисельності жителів Української РСР, а також усіх без винятку її областей відбила величезний обіг населення і тяж-

⁴ Там же, оп. 2, спр. 89, арк. 130.

⁵ Там же, оп. 11, спр. 266, арк. 105.

Таблиця 2. Загальна чисельність населення Української РСР в 1941—1946 рр. (тис. чол.)*

Області	роки			1946 р. в % до 1941 р.
	I.I.1941	I.I.1945	I.VII.1946	
<i>Східні області</i>	31 570	21 534	25 429	81
Київська	3694	2456	2972	80
Чернігівська	1784	1278	1412	79
Житомирська	1725	1173	1374	80
Вінницька	2390	1774	2037	85
Кам'янець-Подільська **	1770	1199	1442	82
Сумська	1717	1270	1428	83
Полтавська	2226	1591	1820	82
Харківська	2618	1747	2041	78
Ворошиловградська	2018	1244	1556	77
Сталінська ***	3324	1998	2507	75
Дніпропетровська	2312	1607	2002	87
Запорізька	1443	994	1144	79
Кіровоградська	1190	935	1063	89
Миколаївська	793	565	617	78
Одеська	1804	1129	1380	77
Херсонська	762	574	634	83
<i>Західні області</i>	9397	5849	6670	71
Львівська	1435	853	1036	72
Дрогобицька	1111	751	795	72
Станіславська ****	1462	880	1054	72
Тернопільська	1576	933	962	61
Ровенська	1223	736	779	64
Волинська	1031	665	809	78
Ізмаїльська	684	464	534	78
Чернівецька	875	567	701	80
<i>Українська РСР</i>	40 967	27 383	32 099	78

* Таблицю складено за даними: Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 19, спр. 2; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 11, спр. 92, арк. 281—306.

** Нині — Хмельницька область.

*** Нині — Донецька область.

**** Нині — Івано-Франківська область.

кі демографічні втрати, пов'язані з періодом Великої Вітчизняної війни (див. табл. 2).

Порівняно з 1941 р. населення східних областей республіки зменшилося на 19,4%, а західних — на 29%. Великі демографічні втрати західних областей пояснюються тим, що тут терористичний режим фашистської окупації тривав значно довше, ніж у східних областях, які й окуповані були пізніше і визволені раніше. Із східних областей не вдалося провести ефективної евакуації (з цього регіону було евакуйовано тільки 114,7 тис. чол.). Це стало однією з причин того, що гітлерівці знищили майже все єврейське населення на території Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Волинської, Ровенської і Тернопільської областей. Розв'язаний збройними бандами українських буржуазних націоналістів терор проти польського населення, яке мешкало в цих областях, призвів до того, що значна частина його втекла на територію Польщі ще до визволення Західної України Червоною Армією. Обмін населенням, який розпочався в 1945 р. за домовленістю між Польщею та СРСР прискорив цей процес. У 1945—1946 рр. основна маса поляків, які в 1941 р. жили в західних областях республіки, виїхала з них. Слід зазначити, що польське та єврейське населення було тут досить численним. Тому майже стопроцентний геноцид євреїв і масове переселення поляків істотно позначилися на зміні загальної чисельності населення західних областей у 1941—1946 рр.

В цілому роль міждержавних міграцій у зміні кількості жителів УРСР в роки другої світової війни ще чекає на ґрунтовне комплексне дослідження. Однак уже тепер можна сказати, що вона була досить значною і має повністю враховуватися у складових балансу змін загальної чисельності населення республіки в 1941—1946, а частково й 1947 роках. Наголошуючи на значенні цієї проблеми, зауважимо, що протягом згаданого періоду тільки в результаті організованих переселень, за дуже неповними даними, залишили територію України і вихали за кордон близько 1,3 млн. чол⁶.

За роки війни різко скоротилася кількість як сільського, так і, особливо, міського населення. У порівнянні з 1941 р. чисельність останнього зменшилася в 1945 р. на 44,9% (з 13,7 до 7,7 млн. чол.). Сільське населення скоротилося за цей самий час на 27,2% (з 27,2 до 19,8 млн. чол.). У східних областях міське населення зменшилося на 43% (з 11,8 до 6,7 млн. чол.), а сільське — на 25,1% (з 19,8 до 14,8 млн. чол.). У західних областях відповідно — на 56,4% (з 2,0 до 0,9 млн. чол.) і на 32,8% (з 7,4 до 5,0 млн. чол.).

В цілому в 1946 р. віково-статива структура населення в працездатному віці (чоловіки 18—59, жінки 18—55 років), дещо поліпшилася. Кількість чоловіків у цій групі збільшилася з 2,9 до 5,7 млн., тобто майже подвоїлася, а жінок — з 8,7 до 10,6 млн., або на 22%. В основному приріст загальної чисельності населення в 1945—1946 рр. відбувався за рахунок чоловічої його частини: поверталися демобілізовані, репатріанти — з Німеччини, евакуйовані — із східних районів СРСР. Водночас позитивні зрушення у віково-стативній структурі населення працездатного віку не можна назвати значними: у 1946 р. на 100 жінок у середньому налічувалося тільки 54,2 чоловіка. Приріст чисельності чоловічого населення відбувався головним чином за рахунок демобілізації із Збройних Сил представників старших вікових категорій, а в молодших — співвідношення осіб різних статей серед цивільного населення залишалося дуже несприятливим. У 1946 р. стативо-вікові пропорції в Українській РСР серед дорослого населення працездатного віку склалися так: на 100 жінок 1928—1917 років народження, тобто віком 18—29 років, було тільки 36,4 чоловіка; 1916—1907 (віком 30—39 років) — 52,2; 1906—1897 років народження (40—49 років) — 60,7 чоловіка.

Якщо взяти для порівняння дані розробки віково-стативної структури за 1950 р., коли хвилі повоєнного повернення населення вщухли, то ми побачимо, що істотного поліпшення у пропорціях представників різних статей серед контингентів 1928—1917 років народження в цілому не відбулося. У 1950 р. на 100 жінок у цій групі налічувалося тільки 54,7 чоловіків. Не сталося значних зрушень і в групі контингентів 1916—1907 років народження: у 1950 р. на 100 жінок було тільки 56,6 чоловіків. На цей час особи 1928—1917 і 1916—1907 років народження досягли віку 22—23 і 34—45 років. Саме на ці контингенти припало основне навантаження по народженню дітей у перші повоєнні роки. Тому очікуваного (відповідно до схем демографічної історії) класичного зростання народжуваності після війни у другій половині 40-х років на Україні, як і в усьому Радянському Союзі, не було. Величезний «дефіцит» чоловіків у найбільш активному віці призвів до вимушеного безпліддя значної кількості жінок, здатних народжувати

⁶ У тому числі: 810,4 тис. поляків; 32,8 тис. чехів і словаків; 447,6 тис. німців, яких гітлерівці переселяли не тільки із західних, а й із східних областей. Див.: Евсеев И. Ф. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.) — Киев, 1962. — С. 128; Лещенко Л. О. Україна на міжнародній арені (1945—1949 рр.). — К., 1969. — С. 141; Sobczak J. Hitlerowskie przesiedlenia ludności niemieckiej w době drugiej wojny światowej. — Poznań: Instytut Zachodni, 1966. — S. 321—322, 326—336.

дітей. Внаслідок цього у повоєнний час відновити рівень народжуваності, що існував до 1941 р., вже не вдалося.

Перше післявоєнне п'ятиріччя було ускладнене голодом 1947 р., який охопив ряд областей, зокрема Харківську, Дніпропетровську, Запорізьку, Вінницьку, Одеську, Херсонську, Ізмаїльську, Чернівецьку. Природний приріст населення тут за 1947 р. виявився з мінусовим показником. Загалом того року в згаданих областях померло 265,9 тис. чол., а народилося 194,6 тис. чол. Таким чином, кількість смертей перевищила кількість народжень на 71,3 тис.⁷ Різко зросла дитяча смертність (віком до 1 року). По республіці вона становила того року 127,7 на тисячу чоловік відповідного віку. Найвища дитяча смертність у 1947 р. відзначалась в областях: Ізмаїльській — 319,0, Чернівецькій — 211,5 та Запорізькій — 176,9 на тисячу дітей до 1 року. Звертає на себе увагу той факт, що Л. І. Брежнев, який у 1946—1947 рр. працював першим секретарем Запорізького обкому партії, у мемуарному нарисі «Відродження» жодним словом не згадав про неврожай 1946 і голод 1947 років у підопічній йому області. Значною мірою трагічна ситуація в республіці зумовлювалася байдужістю тодішнього першого секретаря ЦК КП(б)У Л. М. Кагановича, який не вжив ефективних заходів, щоб пом'якшити її. У мемуарній літературі іноді можна зустріти думку, що саме через це Каганович і був відкликаний з України. «Переміщення, — пише, наприклад, О. Аджубей, — настало слідом за тим, як Хрущов доповів Сталіну, що на Україні дуже тяжкий голод, є випадки людодства, вимирають цілі села, республіці вкрай важливо одержати негайну допомогу»⁸.

Зауважимо, що при викладі обставин, пов'язаних з голодом 1947 р., мемуарист дещо ідеалізує Хрущова і Сталіна. Перший постає як сповнений громадянської мужності керівник великої союзної республіки, що звертає увагу вождя на тяжке становище народних мас; другий — як верховний арбітр, що виправляє несправедливість і свавілля, допущені злим демоном — Кагановичем. Як же було насправді? На лютевому (1947 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) партійна організація України була піддана критиці за те, що не змогла викачати в «доцільній» кількості зерна із знесиленого посухою села⁹. Тому вже в березні 1947 р. було визнано за доцільне розділити пости Голови Ради Міністрів УРСР і першого секретаря ЦК КП(б)У. Першим секретарем ЦК КП(б)У обрали Кагановича, а Хрущов залишився Головою Ради Міністрів республіки. Першочергове завдання, поставлене Сталіним перед новим керівником України, полягало в тому, щоб всупереч усьому забезпечити в 1947 р. здачу зерна державі на максимальному рівні. Це було потрібно для створення необхідної основи скасування карткової системи, реформи цін і грошової реформи в країні. Скасування карток на продовольство було обіцяне ще раніше, однак через посуху здійснити це в 1946 р. не вдалося. Дальше зволікання з реалізацією обіцяного ставило під сумнів «мудрість» і компетентність Сталіна як вищого керівника держави. Тому скасування карткової системи вирішено було форсувати, зокрема й за рахунок «невеликого» голоду на Україні та в деяких інших зернових районах країни. Разом з Кагановичем на Україну прибув і М. С. Патоличев, який до цього працював секретарем ЦК ВКП(б). На березневому (1947 р.) Пленумі ЦК КП(б)У його було обрано на новостворений пост секретаря ЦК по сільському господарству і заготівлях. М. С. Хрущову не

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. Р.-582, оп. 11, спр. 208, арк. 77—78. Ці та інші демографічні дані за 1947 р. взято з аналітичної записки ЦСУ УРСР «Природний рух населення в 1948 р. по Українській РСР».

⁸ Аджубей А. Те десять лет // Знамя. — 1988. — № 5. — С. 88.

⁹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1980. — Т. 6. — С. 216—217 (далі — КІРС в резолюціях...).

залишалося нічого іншого, як включитися в бригаду Каганович — Патоличев, метою якої було — витиснути в 1947 р. із сільського господарства України максимум можливого. Про це, зокрема, свідчить телеграма, надіслана «вождеві» у жовтні 1947 р. «Доповідаємо Вам, товаришу Сталін, — говорилося в ній, — що колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української Радянської Соціалістичної Республіки, виконуючи соціалістичні зобов'язання і дані Вам обіцянки, 10 жовтня 1947 р. достроково виконали державний план хлібозаготівель на 100,3 процента. *Здача хліба державі понад план триває* (курсив наш. — Авт.). Голова Ради Міністрів УРСР М. Хрущов, Секретар ЦК КП(б) України Л. Каганович, Уповноважений Міністерства заготівель СРСР по Українській РСР В. Калашников»¹⁰.

Насправді переможний рапорт керівників республіки диктатору про дострокове виконання плану хлібозаготівель був блефом, обманним маневром, що вводив в оману громадську думку в країні і за кордоном. Аналіз такого достовірного джерела, яким є п'ятиденні зведення уповноваженого Міністерства заготівель СРСР по Українській РСР, що надсилалися в ЦК КП(б)У, Раду Міністрів УРСР, Міністерство заготівель СРСР, органи державної статистики, показує, що за станом на 10 жовтня 1947 р. план хлібозаготівель було виконано тільки на 94,2%. Замість передбачуваних ним 460,9 млн. державі здали 425,1 млн. пудів хліба¹¹. Негайно, вже наступної п'ятиденки, план було скориговано у бік зниження. Але навіть на 1 січня 1948 р. цей скоригований план хлібозаготівель з урожаю 1947 р. вдалося виконати тільки на 98,8%. Загалом на той час державі було здано 431,5 млн. замість запланованих 445,0 млн. пудів хліба¹².

Міф про дострокове виконання республіканського плану хлібозаготівель з урожаю 1947 р. знадобився Сталінові та його оточенню не тільки тому, що постійна пропаганда успіхів становила, по суті, головний ідеологічний фундамент адміністративно-командної системи. Змученому кровопролитною війною народові потрібно було продемонструвати господарське диво. І його сотворили в тиші керівних кабінетів за безпосередньою участю Сталіна, оскільки жодна позиція плану хлібозаготівель не могла бути скоригована без його згоди.

Як показують щомісячні дані про кількість померлих, голод на Україні в 1947 р. почався вже в січні, різко посилювався в лютому, тобто тоді, коли першим керівником республіки був ще Хрущов. Свого максимуму голод досяг у березні і тривав аж до серпня включно. Смертність значно почала зменшуватися в серпні, а нормалізувалося становище в жовтні, коли Хрущов і Каганович рапортували Сталінові про «дострокове» виконання плану здачі хліба державі. Нагадаємо, що Кагановича відкликали з України аж у самому кінці 1947 р., 26 грудня, тобто після завершення його місії по вибиванню зерна. Невдовзі після цього у зв'язку з 30-річчям Української РСР Л. М. Каганович, М. С. Хрущов і В. Д. Калашников були нагороджені орденами Леніна, в основному за «перемогу» на хлібному фронті¹³. З наведених фактів добре видно, що мемуарне свідчення — далеко не найточніше джерело, особливо коли йдеться про персональну відповідальність. У даному випадку воно містить не всю правду, а лише частину її.

Спинимося дещо детальніше на обставинах, що викликали голод 1947 р. Початковою природно-кліматичною причиною його став величезний недорід зернових культур у 1946 р. внаслідок однієї з найжорстокіших посух ХХ ст. Якщо 1940 р. врожайність зернових становила 12,5 ц з одного гектара, то 1946 р. — лише 4,5 ц, майже втричі менше.

¹⁰ Правда. — 1947. — 12 окт.

¹¹ ЦДЖР УРСР, ф. Р.-404, оп. 2, спр. 528, арк. 123.

¹² Там же, спр. 529, арк. 42.

¹³ Рад. Україна. — 1948. — 24 січ.

Однак у 1947 р. зерна з одного гектара було зібрано вже 9,3 ц¹⁴. Здавалося б, можна було зменшити голод в селі і помітне недоїдання у місті. Однак цього не сталося насамперед внаслідок того, що політичні настанови, які йшли безпосередньо від Сталіна, орієнтували керівництво республіки на нещадне викачування зерна. Цьому всемірно сприяли принципи обчислення розміру його поставок державі, прийняті тоді в СРСР. У 1940 р. було запроваджене обчислення поставок державі продуктів землеробства не від площі посівів відповідних культур у господарствах, як було раніше, а з кожного гектара всієї ріллі у господарстві та з кожного гектара всієї закріпленої за ним земельної площі при обкладенні продуктами тваринництва¹⁵. У той же час зберігалася запроваджена в 30-х роках схема визначення врожайності для обчислення хлібозаготівель — не за фактичною врожайністю, а за біологічною, тобто на основі так званих «видів на врожай» у полі та пробних обмолотів на кращих ділянках.

Визначення біологічної врожайності для потреб державних хлібозаготівель не залежало від місцевої влади і було суворо централізованим. Цим займався спеціальний орган — організація Головного державного інспектора по визначенню врожайності при Держплані СРСР. Будь-які спроби представників місцевої влади обійти згадану організацію негайно присікалися, причому робилося це на найвищому рівні. Так, 27 червня 1947 р. в Раду Міністрів України на ім'я М. С. Хрущова була направлена урядова телеграма з Москви. В ній говорилося: «Надісланий Вами витяг з постанови Ради Міністрів УРСР від 8 лютого 1947 р. про «планову» середню врожайність зернових, олійних культур і картоплі у колгоспах Вашої республіки являє собою орієнтовне припущення, яке, природно, не враховує і не могло врахувати сприятливі умови, що склалися в країні для врожаю 1947 р. Тому тепер, коли вже визначилися види на врожай, керуватися вищеназваною «плановою» врожайністю не можна і користуватися нею забороняється. Справжні дані про врожайність нині готують міжрайонні державні інспектори по визначенню врожайності. Ці дані будуть найближчим часом розглянуті і затверджені урядом, після чого будуть повідомлені Вам для керівництва. Голова Ради Міністрів СРСР Й. Сталін»¹⁶.

Були встановлені підвищені рівні поставок зерна державі для західних, південних регіонів країни, Української РСР. Неважко зрозуміти, що в таких умовах централізоване маніпулювання показниками біологічної врожайності являло собою один з головних засобів нав'язування підвищених зобов'язань щодо поставок зерна в названих регіонах. Під час хлібозаготівельних кампаній ніякі, навіть поважні причини не могли служити виправданням для невиконання визначеної зверху норми. В одному з документів, підписаному Кагановичем і Хрущовим, підкреслювалося, «що у справі проведення хлібозаготівель і виконання встановленого для кожної області плану не братимуться до уваги ніякі причини» (курсив наш.— Авт.), що хліб повинні заготовляти щодня по кожному колгоспу, радгоспу і селянському господарству такими темпами і в розмірах, які забезпечують *дострокове виконання плану хлібозаготівель* (курсив наш.— Авт.) відповідно до зобов'язань, взятих перед товаришем Сталіним»¹⁷.

За клопотанням керівництва республіки, щоразу з особистого дозволу Сталіна, у зв'язку з неврожаєм 1946 р. та голодом 1947 р. трудівникам сільського господарства України були надані продово-

¹⁴ Народне господарство Української РСР в 1960 році: Стат. щорічник.— К., 1961.— С. 194.

¹⁵ Андреев А. А. Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період: Доповідь на Пленумі ЦК ВКП(б) // Рад. Україна.— 1947.— 8 берез.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. Р.-2, оп. 7, спр. 4983, арк. 248.

¹⁷ Там же, ф. Р.-404, оп. 2, спр. 44, арк. 197—200.

льча, насіннева та фуражна позички, загальний обсяг яких становив 390 тис. т зерна й борошна, у тому числі: насіннева позичка — 300 тис. т, переважно зерна ярих культур; фуражна — 30 тис. т, продовольча — 40 тис. т зерна, у тому числі тільки 50% продовольчими культурами, а також 20 тис. т борошна¹⁸. Усі без винятку позички були короткотерміновими і підлягали поверненню з урожаю 1947 р. Надавалися вони під досить високий процент, з нарахуванням 10 ц на кожні 100 ц виданого згідно з ними продовольства. Республіканським властям дозволялося лише здійснювати розверстку по областях наданих союзним урядом позичок.

— Тільки формально цю акцію можна назвати допомогою союзного уряду, оскільки зерно виділялося з державних союзних резервів на території Української РСР, тобто того зерна, яке в минулі роки було вирощене українськими селянами й засипане в державні засіки. Питома вага продовольчої позички була дуже незначною: лише 15,4% загального обсягу позичок, наданих Українській РСР союзним урядом.

Незначний розмір продовольчої позички зумовив мізерність хлібних пайків у колгоспах республіки: для тих, хто працював на сівбі, — 300—400 грамів на день; для зайнятих на інших роботах, а також для дітей і непрацевдатних членів сімей, що потребували допомоги, — 200 грамів хліба на день. У колгоспах, де налічувалася значна кількість колгоспників, які терпіли нужду, для зайнятих на сівбі та інших польових роботах була організована видача гарячої страви. У зв'язку з цим дозволялося з відпущеної таким колгоспам продовольчої позички використовувати для приварку до 60 грамів борошна в день на одну людину, що працювала в полі¹⁹. Тому продовольча позичка не могла істотно вплинути на негативний режим демографічних процесів у голодному 1947 р. в українському селі. Слід зазначити, що власті на місцях у ряді випадків намагалися применшити розміри лиха і подавали в Київ занижені дані про голодаючих. Наприклад, у тій же Запорізькій області в 1947 р. налічувалося 570 тис. осіб колгоспного населення, а такими, що терпіли нужду, було визнано лише 85 тис. чол., тобто 15%, хоч смертність у цілому по області за той рік перевищила народжуваність. Такі приклади можна було б продовжувати. Тому офіційну цифру, що стосується кількості колгоспного населення УРСР, яке голодало, — 2,7 млн. чол. — ми вважаємо значно заниженою²⁰.

Найважливіший висновок з подій 1947 р. полягає в тому, що, коли б не поспішне формування продовольчих та інших ресурсів для забезпечення прискореного скасування карткової системи, реформи цін і грошей, голоду можна було б уникнути, а відповідні реформи здійснити роком пізніше.

В цілому динаміка природного руху населення Української РСР у 40-х роках складалася досить нерівномірно (див. табл. 3).

Таким чином, чисельність тих, хто народився в 1944—1949 рр. на території всієї республіки, не досягла рівня народжуваності 1940 р. у східних її областях (даних по території республіки в цілому за 1940 р. немає). Якщо, наприклад, в останньому передвоєнному році народжуваність на 1000 чол. населення становила 27,3, то в 1950 р. — 22,8 і т. д. Водночас у повоєнні роки відбулося різке зменшення смертності (за винятком 1947 р.), що дало можливість в цілому досягти в 50-х роках природного приросту населення, близького до його величини у 1940 р.

Коли розглядати народжуваність другої половини 40-х — початку 50-х років по найбільших у соціально-демографічному аспекті категоріях — міському й сільському населенню, то можна констатувати

¹⁸ Там же, спр. 40, арк. 66—68, 208; ф. Р.-2, оп. 7, спр. 4983, арк. 187.

¹⁹ Там же, ф. Р.-404, оп. 2, спр. 40, арк. 242—243.

²⁰ Там же, арк. 251.

ти певне зрушення порівняно з довоєнним часом: зменшилася різниця між рівнями народжуваності у міській та сільській місцевостях (див. табл. 4).

Таблиця 3. Природний рух населення Української РСР у 40-х роках (в тис. чол.) *

Роки	Кількість тих, хто народився	Кількість померлих	Природний приріст	Коефіцієнт Пірла-Покровського ***
1940 **	1122	593	529	1,89
1944	580	463	117	1,25
1945	482	385	97	1,25
1946	750	369	381	2,03
1947	713	628	85	1,14
1948	732	354	378	2,07
1949	898	329	569	2,73

* Таблицю складено за даними: ЦДАЖР УРСР, ф. Р.-582, оп. 11, спр. 266, арк. 60.

** Дані лише по східних областях УРСР (в межах до 17 вересня 1939 р.). Дані за наступні роки стосуються території УРСР в кордонах відповідних років.

*** Коефіцієнт життєвості: співвідношення кількості тих, що народилися, і тих, що померли.

Таблиця 4. Народжуваність на 1000 жінок віком 15—49 років в Українській РСР

Категорія поселення	1939 р.	1949 р.	1950 р.
Всі поселення	121,6	80,8	74,8
Міські	106,3	73,1	72,5
Сільські	131,9	85,2	76,8

У 1950 р. коефіцієнти народжуваності у порівнянні з 1939 р. були відповідно до аналітичного огляду ЦСУ УРСР нижчими у міській місцевості на 31,8%, у сільській — на 41,8 і в цілому по населенню республіки — на 35,8%. Отже, уповільнення темпів відтворення населення в повоєнні роки відбувалося за рахунок зниження народжуваності як у селах, так і в містах.

Однак різниця у рівнях народжуваності в міських і сільських поселеннях значно зменшилася. Якщо народжуваність у селах була в 1939 р. вищою, ніж у містах, на 25,6 пункта, то в 1950 р. — лише на 4,3 пункта. Таким чином, на початок 50-х років відбулося помітне зближення рівнів народжуваності міського й сільського населення на основі засвоєння в головних рисах сільськими жителями репродуктивної поведінки, характерної для міського способу життя.

У перші повоєнні роки вирішальне значення для відновлення демографічного потенціалу республіки мав рівень народжуваності в селі, оскільки сільське населення становило тоді переважну більшість. Однак демографічні можливості українського села були досить обмеженими, що зумовлювало свої особливості і в структурі його трудового потенціалу. Так, на 1 січня 1948 р. в колгоспах республіки налічувалося працездатних членів господарств у віці від 16 років і старше 6077,2 тис. чол.²¹ З них (у тис. чол.) чоловіків від 16 до 60 років було 1990,2, а жінок від 16 до 55 років — 4086,9. Жінки, таким чином, становили 67,2% всього працездатного населення колгоспів. Крім того, у колективних господарствах налічувалося 792,8 тис. підлітків від 12 до 16 років та більш як мільйон дорослих непрацездатних (престарілих і хворих) колгоспників, які брали участь у колгоспному виробництві. Все це помітно знижувало ефективність використання трудового по-

²¹ Там же, ф. Р.-582, оп. 4, спр. 439, арк. 3.

тенціалу у повоєнному колгоспному селі України, оскільки основне трудове навантаження лягало на плечі жінок, підлітків і престарілих. Причому жінки несли подвійний тягар: участь (в режимі трудової повинності) у суспільному виробництві колгоспу і праця матері, хриительки домашнього вогнища, господині двору. Така суперечність не могла не призвести до зниження показників народжуваності в селі.

Цьому сприяла й зміна державної соціально-економічної політики щодо колгоспного двору, розпочата в 1939 р. і розвинута в 1946 р. Так, згідно з постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання» (травень 1939 р.) фактично заборонялися поділи сімей, які приводили до того, що новоутворені двори колгоспників наділялися присадибними ділянками із фонду громадських земель колгоспів. При цьому підкреслювалося, що «громадські землі колгоспу є недоторкані і їх розміри *ні за яких умов не підлягають скороченню* (курсив наш. — Авт.) без спеціального дозволу уряду СРСР, а можуть бути тільки збільшені»²². Фактично це була правова заборона на розширене економіко-демографічне відтворення колгоспного двору. Після війни вона дістала підтвердження у постанові Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» від 19 вересня 1946 р.²³

В'ялість режиму демографічного відтворення, що знайшла свій вираз у зближенні показників народжуваності міського й сільського населення, значною мірою пояснюється не тільки зміною демографічної поведінки, а й глибокими деформаціями шлюбно-вікової структури населення, які сталися під впливом демографічних наслідків подій 30—40-х років. Це, в свою чергу, не могло не призвести до повільності у відновленні довоєнної чисельності населення: для цього потрібний був час, що виявився більш як удвічі довшим за період відновлення кількості населення в 1933—1941 рр.

Слід зазначити, що дані про динаміку чисельності населення, зафіксовані в табл. 2, не можуть повністю задовольнити дослідника при вирішенні завдань, що виникають у процесі історико-демографічного аналізу в сучасному його розумінні. Адже територія республіки (порівняно із станом на 1 січня 1941 р.) розширилася, оскільки до її складу увійшли Закарпатська Україна (29 червня 1945 р.) і Крим (19 лютого 1954 р.). Державна статистична служба у своїх ретроспективних публікаціях даних про чисельність населення республік і областей лише частково врахувала ці територіальні зміни. Так, публікуються відомості про кількість жителів УРСР у сучасних кордонах станом на 1 січня 1940 р. з урахуванням населення існуючої тоді Кримської АРСР, що входила в той час до РРФСР, але не наводиться даних про чисельність населення Закарпатської України, яка також не входила до складу УРСР наприкінці 30-х і на початку 40-х років. А тим часом відповідні дані по Закарпатській області існують. Радянськими статистиками у першій половині 40-х років для оцінки репрезентативної передвоєнної чисельності населення Закарпаття були використані дані чехословацького перепису 1935 р. Населення сучасної Закарпатської області становило тоді 786 тис. чол.²⁴ З урахуванням цього ми визначаємо загальну чисельність населення Української РСР у її нинішніх межах на 1 січня 1941 р. Вона становила 42,9 млн. чол. Таким чином, довоєнного рівня кількості жителів Україна досягла тільки у другому півріччі 1960 р.²⁵ Отже, для поповнення демографічних втрат

²² КПРС в резолюціях... — К., 1980. — Т. 5. — С. 393.

²³ Там же. — Т. 6. — С. 173—179.

²⁴ Закарпатская Украина: Справочник. — Киев, 1945. — С. 5.

²⁵ Народне господарство Української РСР: Ювілейний стат. щорічник. — К., 1972. — С. 9.

періоду Великої Вітчизняної війни республіці потрібно було більш як 19 років.

Аналіз демографічного розвитку нашої країни у 30—40-і роки необхідний для глибокого розуміння сучасних особливостей розвитку народонаселення, передбачення реальних його перспектив у майбутньому. Дана стаття, наша попередня публікація в «Українському історичному журналі»²⁶, де ці процеси розкриваються на прикладі Української РСР, можуть служити лише першою спробою дослідження суті демографічних потрясінь, що мали місце в 30—40-ві роки і охопили не лише Україну, а й інші регіони Радянського Союзу. Нагромаджена статистична інформація про демографічний розвиток УСРР наприкінці 20-х — на початку 30-х років дає змогу значно глибоше уявити масштаби демографічних наслідків соціальних потрясінь 30-40-х років, які багато в чому були типовими для населення й інших територій СРСР, але щодо яких збереглося значно менше вихідних статистичних даних.

Одержано 20.10.89

Тяжелые демографические потери Украинской ССР во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. привели к тому, что в послевоенные годы рождаемость не достигла довоенного уровня. Серьезный удар населению республики нанес голод 1947 г. Демографические потери существенно деформировали и трудовой потенциал населения, в частности на селе. Довоенная численность населения УССР была восстановлена только в 1960 г.

²⁶ Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // Укр. іст. журн.— 1989.— № 8.— С. 24—36.

А. М. Носков (Москва)

Радянсько-фінляндська війна 1939—1940 рр. (закінчення) *

На основі нових радянських і зарубіжних архівних документів автор статті зробив спробу проаналізувати причини виникнення радянсько-фінляндської війни, її невдалого ходу для Червоної Армії і наступний вплив цього збройного конфлікту на дальший розвиток другої світової війни.

30 листопада о 8 годині ранку після артилерійської підготовки радянські війська перейшли кордон з Фінляндією. Розпочалася війна. Яке ж завдання ставилося перед Червоною Армією? Підкорити Фінляндію? Є всі підстави вважати, що в даному разі змінилися лише засоби досягнення мети, сама ж мета по суті залишилася попередньою: змусити Хельсінкі до конструктивного компромісу, достатнього для забезпечення безпеки північно-західних кордонів СРСР. Засоби ж були локальними — лише війська Ленінградського військового округу, що, за планами Москви, було достатнім для розгрому основних сил фінської армії і наступного ведення переговорів²⁹.

На цьому, зокрема, наголошувалося в директиві начальника політуправління ЛВО, написаній у старому «емоційному» стилі. В ній вказувалося, що фінляндський уряд «перетворив Фінляндію на плацдарм для нападу на нашу соціалістичну Батьківщину» і «всупереч волі

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 1.

²⁹ ЦДАРА, ф. 25888, оп. 14, спр. 2, арк. 1—10.

народу... відмовився укласти договір з Радянським Союзом». «Завдання Радянського уряду ясне, — зазначалося в директиві. — Ми хочемо забезпечити безпеку нашої Батьківщини, хочемо дружби з фінським народом». Пропонувалося «викривати брехню фінських та інших дипломатичних шулерів, які кричать, що Радянський Союз хоче радянизувати Фінляндію, включити її до складу СРСР». Підкреслювалося, що «ми йдемо не як завойовники, а як друзі фінського народу... Червона Армія підтримує фінський народ, який стоїть за дружбу з Радянським Союзом і хоче мати свій, фінляндський, справді народний уряд»³⁰. Однак, чи не знаходили відображення і в самій директиві, і в створенні «уряду Куусінена»*, і в формуванні на території СРСР корпусу «фінської народної армії» наміри змінити державний лад Фінляндії після її поразки?

Вважаємо, що головне завдання полягало насамперед у зміні політики Хельсінкі. Причому політичні засоби вже давно стали складовою частиною збройної боротьби і війни, незважаючи на те, мала вона локальний характер чи ні. І як засіб політичного тиску «уряд Куусінена» певною мірою себе виправдав: у Фінляндії невдовзі було сформовано новий уряд, який погодився вести переговори на умовах, прийнятних «урядом Куусінена». Однак, на нашу думку, в цілому це був великий прорахунок в оцінці внутрішнього становища Фінляндії. Як часто бувало при Сталіні, бажане видавалося за дійсне.

Наприклад, радянські дипломати в Хельсінкі вважали, що «робітничі маси і найбідніші верстви селянства висловлюють приховане невдоволення політикою уряду... і погрожують розправою тим, хто веде політику, ворожу щодо Радянського Союзу»³¹. Поширювалося твердження, що робітничий клас і селянство не «піднімуть зброю» проти батьківщини соціалізму, повалять неугодний їм уряд тощо. А формування «фінської народної армії» могло стати опорою нового уряду, щоб скувати проницький офіцерський корпус і вивести країну з війни³².

В цьому знаходив відображення «слід» «революційної романтики». Сталін, безумовно, пам'ятав, який могутній революційний потенціал був у Фінляндії в дні Жовтневої революції. Проте документи свідчать, що Москва не планувала асимілювати Фінляндію. Так, 30 листопада 1939 р. в бесіді з німецьким послом Ф. В. Шуленбургом Молотов, повідомивши йому про намір створити «уряд Куусінена», заявив: «Цей уряд буде не радянським, а типу демократичної республіки. Ради там ніхто не буде створювати, але ми сподіваємося, що це буде уряд, з яким ми зможемо домовитися і забезпечити безпеку Ленінграда...»³³

Крім того, 2 листопада в бесіді з радянським повпредом у Швеції О. Коллонтай Молотов підкреслив, що єдиною метою було змусити впертих фінів укласти той договір, який вони відмовилися підписати в Москві.

І все ж слід визнати, що сам факт створення «уряду Куусінена» був помилковим кроком у загальнополітичному плані, викликавши негативну реакцію світової громадськості. Помилковим він виявився і

³⁰ Там же, спр. 12, арк. 18—20.

* 1 грудня 1939 р. у зайнятому радянськими військами фінському містечку Терійокі було створено уряд, який проголосив Фінляндію Демократичною Республікою і ставив своєю метою добитися виходу країни з війни, забезпечення її безпеки і дальшого самостійного демократичного розвитку на основі добросусідських відносин з СРСР, фінсько-радянського договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу. Його головою став фінський революціонер-емігрант, секретар Комінтерну О. Куусінен. В той же день він був визнаний Радянським урядом. У міру того, як керівництву СРСР ставало ясно, що з усіх спірних питань можна домовитися з новим урядом Фінляндії, його відносини з «урядом Куусінена» все далі відходили на другий план. Після укладення мирного договору в 1940 р. цей уряд саморозпустився.

³¹ ЦДАРА, ф. 25888, оп. 11, спр. 17, арк. 194, 196.

³² Там же.

³³ Архів зовнішньої політики, ф. 06, оп. 2, II. 1, спр. 7, арк. 19.

в тактичному плані: повідомлення про створення цього «уряду», відповідним чином виглумачене буржуазною пропагандою, викликало серйозні побоювання фіннів за незалежність країни. Внаслідок цього опір фінської армії різко посилювався.

Такі побоювання зросли після створення на території Ленінградського військового округу корпусу «фінської народної армії». Його особовий склад носив спеціальну національну форму і на початок грудня 1939 р. налічував близько 13,5 тис. чол., які, однак, не брали участі в збройній боротьбі³⁴.

В цілому ж Москва не чекала серйозного опору з боку фінської армії. Військове керівництво СРСР вважало, що хоча бойова підготовка рот, батальйонів і полків останньої відповідає сучасним вимогам, однак великі з'єднання (дивізія, корпус) не мають достатньої практики, в зв'язку з чим «стійкість фінської армії залежатиме від результату перших боїв»³⁵.

Тому основна ставка робилася на могутній початковий удар великих сил і засобів, щоб протягом двох-трьох тижнів завершити розгром противника. З цією метою проти 62 «виявлених» батальйонів і 10 ескадронів фінської армії, що мали на озброєнні, за даними радянського генштабу, 280 гармат, 10—15 танків і 120—150 літаків, було сконцентровано 141 батальйон піхоти, понад 1500 гармат, більш як 900 танків і близько 1600 літаків³⁶.

Оперативне розгортання і зосередження військ і техніки проходило неорганізовано і під впливом тільки-но закінчених легких походів у Польщу, Естонію, Латвію і Литву при слабкому знанні противника і особливостей північноєвропейського театру воєнних дій. Останнє значною мірою пояснюється тим, що з перших днів існування Фінляндської буржуазної республіки до осені 1939 р. радянське військово-політичне керівництво не планувало наступальних дій проти неї. Карельський перешийок і різко пересічена лісисто-болотиста місцевість на північ від Ладозького озера завжди розглядалися Генеральним штабом РСЧА як плацдарм для оборони, щоб на головних театрах вести наступальні дії. Про оборонний характер планів радянського командування свідчили дислокація військ, будівництво укріпленого району, розвиток шляхів сполучення і засобів зв'язку. Загалом північноєвропейський театр воєнних дій виявився непередбачуваним до наступу, особливо значних угруповань військ, оснащених важкою технікою, на яку покладалися великі надії.

Навпаки, в Хельсінкі «протягом перших двадцяти років незалежності країни» вважали, що «Радянський Союз являє собою головну, якщо не єдину, загрозу Фінляндії»³⁷. Саме з врахуванням цього проводилася бойова підготовка військ, працювала розвідка, яка «досить точно оцінила конфлікт, що назрів», і визначила основні напрями можливих ударів Червоної Армії. Все це було враховано при зміцненні обороноздатності країни.

Створений на Карельському перешийку укріплений район, що склався із залізобетонних і гранітно-дерев'яно-земляних споруд, був добре замаскований на місцевості. Її особливості і природно-кліматичні умови також були використані для розміщення вогневих точок. Разом з тим тактика фінської армії була спеціально пристосована до збройної боротьби в умовах диких лісів і бездоріжжя проти великих з'єднань Червоної Армії, обтяжених бойовою технікою і обозами. Високій моторизації військ протистояла висока одинична тактична і стрільська підготовка фінських рядових та офіцерів. Планувалося блокувати нечисленні шляхи, до яких неминуче тяжіли з'єднання на-

³⁴ ЦДАРА, ф. 33987, оп. 3, спр. 1380, арк. 3; ф. 25888, оп. 13, спр. 76, арк. 1.

³⁵ Там же, арк. 200.

³⁶ Там же, ф. 25888, оп. 14, спр. 2, арк. 2, 15.

³⁷ Heiskanen R. Op. cit.—P. 1.

ступаючих, і атакувати їх з флангу і тилу. Для дій у типових для Фінляндії глухих лісових районах було створено численні рухливі лижні загони, оснащені полегшеним обмундируванням і взуттям, а також спеціально пристосованими санями і волокушами. Загалом підготовлена оборона фіннів зустріла непередбачений наступ Червоної Армії.

У перші дні грудня радянські війська все ж досягли певних успіхів. Однак у міру їх просування вглиб країни опір фіннів зростав. Водночас активізувалася диверсійно-партизанська діяльність у тилу Червоної Армії, а на флангах наступаючих було створено гарнізонні вузли опору.

В ході безперервних боїв, що відбувалися вдень і вночі, в складній обстановці, викликаній численними лісовими масивами, глибокими снігами і сильними морозами, наші війська, значна частина яких в літньому обмундируванні була терміново передислокована з України та Білорусії, зазнавали великих втрат, у тому числі внаслідок обморожень. Постачання частин і з'єднань було порушене: на шляхах виникли кілометрові «пробки» з транспортних засобів і бойової техніки. Танки загрузали в снігу і зупинялися перед численними перешкодами. Деякі з'єднання потрапили в оточення, і їх особовий склад, втративши значну частину бойової техніки, прагнучи дрібними групами пробитися до кордону.

Наші частини не були оснащені такими ефективними засобами масового бою, як пістолет-кулемет і міномет, особовий склад не мав лиж і тому не міг швидко пересуватися в умовах бездоріжжя. Відчувалося незнання противника та його тактики. Червоноармійські частини були змушені вчитися в процесі боїв, а їх переважно молоді недосвідчені командири, мобілізовані із запасу, нагромаджували досвід. Спроби командування одразу прорвати головну смугу лінії Маннергейма на Карельському перешийку виявилися безуспішними. Стало очевидним, що для успішного завершення кампанії необхідні спеціальна підготовка, нова тактика, дооснащення військ автоматичною зброєю, формування лижних підрозділів, удосконалення управління військами і налагодження чіткої взаємодії між різними видами і родами збройних сил.

На початку січня 1940 р. було віддано наказ про перехід до оборони і проведено реорганізацію військ. ЛВО перетворювався на Північно-Західний фронт (командуючий — командарм 1 рангу С. К. Тимошенко). Замість армійської наступальної операції планувалася фронтова, яку мали здійснити в основному 7-ма і 13-та армії. Війна набула затяжного характеру. Війська і штаби почали ретельну підготовку до операцій по прориву лінії оборони противника. В цей час на Карельському перешийку відбувалися невеликі сутички й обмежені операції, проводилася артилерійська та авіаційна підготовка майбутнього наступу.

Бойові дії на північ від Ладозького озера велися активніше, однак вони не давали належних результатів. «Сталін, — згадував К. О. Мерецков, — сердився: чому не просуваємося? Неефективні воєнні дії, підкреслював він, можуть позначитися на нашій політиці. На нас дивиться весь світ. Авторитет Червоної Армії — це гарантія безпеки СРСР. Якщо застрянемо надовго перед таким слабким противником, то тим самим стимулюємо антирадянські зусилля імперіалістичних кіл»³⁸.

Так і сталося. Західна преса почала відверто висловлювати надії на те, що цей конфлікт може призвести до створення єдиного фронту проти СРСР. Союзні уряди, писав згодом англійський генерал А. Брук, «з азартом мисливців на звіра» взялися за створення нового фронту в Північній Європі. Французькі державні діячі енергійно розробляли

³⁸ Мерецков К. А. Указ. соч.— С. 184.

плани «повалення радянського гіганта з його глиняних ніг»³⁹. Англійський історик Л. Вудворд розповідає, яким чином західні країни намагалися використати радянсько-фінляндський конфлікт для підготовки фашистської Німеччини до нападу на СРСР. Насамперед вони розраховували залякати Швецію, Норвегію і частково Німеччину загрозою «неминучої радянської експансії». Маючи міцні позиції на Балтиці і в Північній Європі в цілому, Німеччина, за розрахунками західних стратегів, «попросить Швецію дати можливість захистити її» від росіян і, таким чином, втрутитися у збройний конфлікт з Радянським Союзом⁴⁰. Це, в свою чергу, мало привести до розпорошення сил рейху і зменшення реальної загрози його вторгнення в Францію та Англію⁴¹.

2 і 3 січня 1940 р. засідання англійського військового кабінету були повністю присвячені обговоренню планів можливої інтервенції західних союзників у північні райони Скандинавського півострова, Південну Норвегію і Південну Швецію. Ця інтервенція мала, з одного боку, об'єднати скандинавські країни з Фінляндією в боротьбі проти СРСР, а з другого,— створити загрозу на північному фланзі Німеччини, позбавити її поставок руди з Швеції і, таким чином, змусити гітлерівське командування йти на «розпорошення сил», тобто висадку військ у Північній Європі.

В підготовленому для уряду імперським генеральним штабом «меморандумі» говорилося, що «в теперішній час неможливо визначити, чи є Росія дійсно партнером Німеччини, чи вона веде самостійну гру... Однак при визначенні нашої стратегії в обстановці, що склалася, буде єдино правильним рішення вважати Німеччину і Росію партнерами»⁴². Таку ж думку висловив заступнику народного комісара закордонних справ СРСР В. П. Потьомкіну англійський посол у Москві Сідс наприкінці грудня 1939 р.: «Нині він (англійський уряд.— А. Н.) змушений констатувати, що фактично з кожним днем усе чіткіше Радянський Союз виступає як союзник Німеччини»⁴³. Виходячи з цього, англо-французьке командування почало розробку плану допомоги Фінляндії шляхом атаки Росії «по можливості з великих напрямів і, що особливо важливо, бомбардування Баку — району видобутку нафти, щоб викликати серйозну державну кризу в Росії»⁴⁴.

Сталін, як свідчили численні факти, мав усі підстави для занепокоєння за авторитет Червоної Армії. Зокрема, в ході однієї з бесід, що відбулася наприкінці грудня 1939 р., другий секретар посольства США в Москві Болен заявив, що, «на думку іноземних військових аташе в Москві, найкритичніша оцінка Радянських Збройних Сил, що мала місце до фінського конфлікту, здається тепер пропагандою на користь Рад. З огляду на такий несподіваний поворот справ, якого ніхто фактично не чекав, у ряді країн виникає сильна тенденція збільшити активну допомогу фіннам, зокрема американський уряд пропонує налагодити регулярне постачання фіннам останніх моделей літаків... Німці в Москві дуже задоволені і сміються. Вони вважають, що чим більше росіяни зав'язнуть у Фінляндії, тим вигідніше це для Німеччини, оскільки остання тоді буде мати Радянський Союз у своїх руках і зможе висунути вимоги будь-якого економічного і політичного характеру, погрожуючи в противному разі поданням неофіційної допомоги Фінляндії»⁴⁵.

³⁹ Yakobson M. The Diplomacy of the Winter War.— Cambridge, 1961.— P. 4—5.

⁴⁰ Woodward L. British Foreign Policy in the Second World War.— London, 1962.— P. 46.

⁴¹ Public Record Office (PRO). Cab. 79/2.— P. 152.

⁴² Ibid. Cab. 80/104.— P. 65.

⁴³ ЦДАРА, ф. 33987, оп. 3, спр. 1235, арк. 130 с.

⁴⁴ PRO. Cab. 80/104.— P. 66, 80.

⁴⁵ ЦДАРА, ф. 33987, оп. 3, спр. 1221, арк. 156.

Фактично ж фашистська Німеччина з самого початку радянсько-фінляндської війни подавала допомогу Фінляндії. Вона, зокрема, «відшкодовувала Швеції ту зброю, яку остання поставляла фіннам»⁴⁶. З деяких видів таке «відшкодування» досягало 20—30 % всього озброєння, яке було в країні⁴⁷.

Спираючись на іноземну допомогу, правлячі кола Фінляндії фактично проводили курс на затягування війни і, за оцінкою німецького посольства в цій країні, вирішили «протриматися щонайменше до весни, сподіваючись, що за цей час у світі відбудуться вирішальні події»⁴⁸.

Розрахунки Хельсінкі на назрівання «вирішальних подій» в Європі не були безпідставними. Швидке нарощування Німеччиною своєї воєнної могутності в ході «дивної війни» мало невдовзі знайти вияв або в поході вермахту на схід, проти СРСР, як писав про це в «Майн кампф» Гітлер, або в повороті нацистської воєнної машини на захід.

Водночас генеральні штаби Англії і Франції з метою захоплення стратегічної ініціативи у війні, що розпочалася, планували «перехід у наступ в Скандинавії навесні 1940 р.», що, на їх думку, «означатиме кардинальну зміну в нашій політиці... і дозволить нам перейти до наступальних операцій, які можуть виявитися вирішальними»⁴⁹.

Можлива агресія проти СРСР найбільших імперіалістичних держав, що розраховували на слабкість Червоної Армії, вселяла в керівних діячів Фінляндії надію на приєднання до цієї антирадянської акції. Разом з тим війна між фашистським блоком і західними союзниками, що вже розпочалася, а також їх намагання захопити вигідні стратегічні плацдарми могли ще далі втягти Фінляндію у вир інтересів великих держав, в якому, за влучним висловом Ю. Паасікві, «малих не щадять». У зв'язку з цим німецький посланник В. Блюхер доповідав 4 січня 1940 р. з Хельсінкі в МЗС рейху про свою бесіду з міністром закордонних справ В. Таннером, який заявив: «Фінляндія не заінтересована в тому, щоб ставати полем битви великих держав»⁵⁰. Велику роль у локалізації радянсько-фінляндської війни відіграли скандинавські країни, особливо Швеція, яка відмовилася пропустити через свою територію експедиційні війська західних союзників.

І все ж у Хельсінкі продовжували дотримуватися курсу на затягування війни в очікуванні «вирішальних подій» в Європі, в яких на долю Фінляндії в разі її участі в антирадянській агресії із заходу може належати «історична роль в ослабленні Радянського Союзу».

Однак події розвивалися інакше. В ході короточасного перепопинку радянські війська провели ретельну підготовку, враховуючи помилки, допущені під час минулих боїв. З лютого командування Північно-Західного фронту прийняло план операції, згідно з яким військам належало «одночасним ударом внутрішніми флангами 13-ї і 7-ї армій на Карельському перешийку прорвати укріплену смугу і розгромити сили оборони противника на ділянці озера Вуоксі до Кархула. Надалі знищити все угруповання противника на Карельському перешийку, не допустивши його відходу на захід, і вийти на фронт Кексгольм, ст. Антреа, Выборг»⁵¹. У зверненні Військової ради до особового складу фронту містився заклик «ліквідувати найнебезпечніше вогнище війни... і назавжди забезпечити безпеку північно-західних кордонів Радянського Союзу і міста Ленінграда»⁵².

⁴⁶ Parkinson R. Peace for our Time.—London, 1971.—P. 290—291.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ ЦДАРА, ф. 33987, оп. 3, спр. 1305, арк. 21 с.

⁴⁹ PRO. Cab. 66/2.—P. 197.

⁵⁰ Documents on German Foreign Policy 1918—1945. Series D. (1937—1945).—London, 1954.—Vol. VIII.—P. 614.

⁵¹ ЦАМО, ф. 15, оп. 11, спр. 160, кор. 10873, арк. 88.

⁵² Там же, арк. 96.

11 лютого 1940 р. наші війська перейшли в наступ. Почався заключний етап радянсько-фінляндської війни. Небачена за жорстокістю боротьба розгорнулася по всьому фронту. Долаючи гранітні надовби, протитанкові рови і ескарпи, цілі поля дротяних загороджень, мінні поля, руйнуючи доти, бійці Червоної Армії вперто вгризалися в оборону фіннів. «Росіяни, — писав Г. Маннергейм, — на цей раз навчилися організовувати взаємодію військ... Артилерійський вогонь прокладав шлях піхоті. З великою точністю його корегували з аеростатів і бойових машин. Оскільки росіяни не економили ні на піхоті, ні на танках, масштаби їх втрат були жахливими»⁵³.

Тактика противника полягала в тому, щоб, використовуючи особливості Карельського перешийка, специфіку місцевості і задалегідь підготовлені рубежі, вести вперту оборону з частими контратаками силами невеликих підрозділів у різних напрямках. Такі дії мали вимотати частини Червоної Армії, ослабити їх наступальний порив і, зрештою, завдати їм поразки.

17 лютого, боячись виходу радянських військ у тил Карельської армії, фінське командування почало відводити свої частини. Снігова буря, яка продовжувалася кілька днів, затримала просування наступаючих і дала можливість противнику зайняти другу лінію оборони. Наприкінці лютого після короткого перепочинку і масованої артилерійської підготовки Червона Армія перейшла в загальний наступ. Противник почав відхід на 60-кілометровому фронті на Карельському перешийку.

4 березня 70-та стрілецька дивізія під командуванням комбрига М. Л. Кирпоноса по льоду Выборзької затоки обійшла несподівано для фіннів Выборзький укріпрайон. 7-й армії (командуючий — К. О. Мерцков) було поставлено завдання штурмом захопити Выборг, яке вона успішно виконала. Після цього фінське командування, відчуваючи неминучий крах збройних сил, було змушене розпочати мирні переговори. 12 березня 1940 р. між СРСР і Фінляндією було укладено мирний договір, за яким воєнні дії припинилися о 12 годині 13 березня.

Після врегулювання конфлікту з Фінляндією Радянський Союз поліпшив своє стратегічне становище на півночі і північному заході, створив передумови для забезпечення безпеки Ленінграда і Мурманської залізниці.

Радянсько-фінляндська війна була найтривалішою і найбільш кровопролитною в Європі до моменту нападу фашистської Німеччини на СРСР. Вона тривала 105 днів, у той час як вермахт здійснив кампанію в Польщі за 36 днів, завоював Норвегію за 50 днів, розгромив англо-французьку коаліцію за 35 днів, захопив Югославію і Грецію за 21 день, а Данію — за 2 дні.

Окупувавши майже всю Західну і Центральну Європу, вермахт втратив 211600 чол. (з них — 40,5 тис. убитих). Червона Армія втратила в Фінляндії 289510 чол. (72 408 убитих, 186 129 поранених, 13 213 обморожених, 17520 тих, що пропали безвісти, і 240 контужених)⁵⁴. Фінські втрати, за офіційними даними, становили 25 тис. убитими і 45 тис. пораненими, тобто майже кожний третій з діючої армії був убитий чи поранений⁵⁵.

Незважаючи на локальний характер, радянсько-фінляндська війна слідом за «польською кампанією» справила великий вплив на розвиток подій в Європі у ході другої світової війни, яка нещодавно розпочалася. Вона нібито на мить показала той дисбаланс воєнної могутності

⁵³ Mannerheim G. Erinnerungen.— S. 376.

⁵⁴ ЦДАРА, ф. 33977, оп. 6, спр. 78, арк. 50, 56; ф. 33987, оп. 3, спр. 1387, арк. 234, 247, 248. Наведені М. І. Семирягою дані про втрати Червоної Армії в ході радянсько-фінляндської війни (Огонек.— 1989.— № 22.— С. 28) є попередніми. Ми їх уточнили.

⁵⁵ Upton A. Finland 1939—1940.— P. 154.

на користь гітлерівської Німеччини, що створився в результаті розколу антифашистських сил як у кожній європейській країні, так і на континенті в цілому.

Слабкість Червоної Армії в наступальних діях, що виявилася несподіваною для світової громадськості, «можна було, за словами Маннергейма, порівняти з оркестром, яким погано диригують, а тому інструменти діють неузгоджено»⁵⁶. Підтвердилися прогнози зарубіжних військових спеціалістів про те, що масові репресії, які охопили найбільш кваліфіковані кадри командного складу Червоної Армії, значно ослабили військову міць Радянської держави. Величезні втрати, яких зазнали Збройні Сили СРСР у живій силі і техніці, практично розв'язали руки вермахту для активних дій проти західних союзників. Про це свідчила, зокрема, розмова начальника відділу військових зносин СРСР полковника Осетрова з німецьким повітряним аташе в Москві 21 травня 1940 р. «Успіх німецьких військ на заході,— заявив останній,— забезпечений нашою дружбою з Вами. Цього ми ніколи не забудемо. Перед від'їздом у Вашу країну я був у Гітлера, який мені сказав: «Пам'ятай, що Сталін зробив велику справу, про що ми ніколи і ні за яких обставин не повинні забувати»⁵⁷.

Після несподівано швидкого розгрому Франції в травні—червні 1940 р. перед гітлерівським військовим керівництвом на весь зріст постала дилема: чи зосередити зусилля вермахту на виводі з війни Англії, щоб забезпечити тил у майбутньому поході на Схід, чи зосередити всі зусилля на боротьбі з Радянським Союзом.

Слабкість Червоної Армії, що виявилася під час радянсько-фінляндської війни, і військова могутність вермахту, продемонстрована в «бліцкригу» на Заході, дали Гітлеру підстави для твердження про те, що «російські збройні сили — глиняний колос без голови»⁵⁸. Аналогічної точки зору дотримувалися й інші керівники вермахту. Тому Гітлер пропонував негайно використати цю слабкість і в липні 1940 р. наполягав на тому, щоб восени напасти на Радянський Союз. Однак Кейтель та Йодль вважали цей строк нереальним через недостатню підготовленість збройних сил, районів зосередження і розгортання військ і незадовільні метеорологічні умови⁵⁹. Відтоді гітлерівське керівництво активно готувалося до нападу на СРСР, намагаючись не втратити сприятливого для цього моменту. «Якщо б загальне враження від успіхів Радянського Союзу в фінській війні,— вважав Маннергейм,— не було б таким несприятливим, то Німеччина навряд чи так низько оцінила військовий потенціал руського колоса, як це мало місце, і навряд чи повторила б помилку Наполеона»⁶⁰.

В цілому помилковий аналіз німецьким військово-політичним керівництвом ходу радянсько-фінляндської війни і особливо радянського оборонного потенціалу невдовзі привів до найгрубіших прорахунків у стратегічному плануванні. Однак у зарубіжній пресі, щоправда рідко, давалися й інші оцінки її. Переклад однієї з таких статей, вміщеної у шведській газеті «Тейн» 29 березня 1940 р., прочитав К. Є. Ворошилов і поперек сторінки синім олівцем написав: «Цікаво. К. В.». «Фінсько-руська війна,— писав стокгольмський кореспондент Дж. Ельдрайдж,— розкрила більше секретів Червоної Армії, ніж допитливий узнав би за 20 років її існування. За винятком кількох незначних операцій, здійснених на Далекому Сході, Червона Армія при всій своїй невипробованості дістала можливість пройти через своє перше дійсне випробування на найважчому полі битви, яке вона могла вибрати у всій

⁵⁶ Mannerheim G. Erinnerungen.— S. 374.

⁵⁷ ЦДАРА, ф. 33987, оп. 3, спр. 1305, арк. 375.

⁵⁸ Цит. за: Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма.— М., 1973.— Т. 2.— С. 63.

⁵⁹ Там же.— С. 64.

⁶⁰ Mannerheim G. Erinnerungen.— S. 388.

Європі, і нашттовхнулася на першого серйозного противника — армію, що складається, вірогідно, з кращих у світі солдат-одиначок. З цього кривавого випробування Червона Армія вийшла зовсім іншою, ніж та маса, що коливається, яка спочатку вдерлася в Фінляндію. Але вона ніколи не досягла рівня фінської армії»⁶¹.

Події 1941—1945 рр. показали, що й фашистський вермахт значно поступався фінській армії в справі ведення збройної боротьби в умовах Карелії і Заполяр'я. Цілком очевидно, що радянсько-фінляндська війна стала для Червоної Армії хоч і важкою, але в цілому повчальною школою перед наступним більш суворим випробуванням — війною з фашистською Німеччиною та її союзниками, в тому числі Фінляндією.

Одержано 31.08.89.

На основе новых советских и зарубежных архивных документов автор статьи сделал попытку проанализировать истоки возникновения советско-финляндской войны, причины ее неудачного хода для Красной Армии и последующее влияние этого вооруженного конфликта на дальнейшее развитие второй мировой войны.

⁶¹ ЦДАРА, ф. 33987, оп. 3, спр. 1306, арк. 111, 114.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше? Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. І. Яременко (Хмельницький)

«Известия ЦК РКП(б) — ЦК ВКП(б)» як історико-партійне джерело

На прикладі «Известий ЦК РКП(б)» — спеціального інформаційного видання Центрального Комітету — розглядаються проблеми партійного будівництва в 20-ті роки.

Особливу цінність для досліджень з історії КПРС становить партійна періодична преса, зокрема спеціальне інформаційне видання Центрального Комітету — «Известия ЦК РКП(б)» (з кінця 1925 р. — «Известия ЦК ВКП(б)»). Вони почали виходити в роки громадянської війни та іноземної інтервенції. Становище в країні вимагало поліпшення організаційної діяльності партії, зокрема налагодження тісного взаємозв'язку центральних і місцевих партійних органів. Цьому мала сприяти і регулярна інформація про діяльність ЦК. Саме тому в резолюції VIII з'їзду РКП(б) «В організаційному питанні», ухваленої в березні 1919 р., зазначалося, що Центральному Комітету потрібно налагодити щотижневе видання «Известий ЦК», присвячених цілком партійному життю¹.

Перший номер цього видання побачив світ 28 травня 1919 р. у Москві. Його організацією займався робочий орган ЦК — Секретаріат. Безпосередньо за цю справу відповідав відділ агітації та пропаганди і підвідділ преси, реорганізований постановою Оргбюро Центрального Комітету від 4 лютого 1924 р. в окремий відділ². У підготовці матеріалів брали участь й інші ланки Секретаріату ЦК РКП(б). Так, 22 серпня 1920 р. відбулася нарада завідуючих відділами Центрального Комітету партії, на якій розглядалося питання про «Известия ЦК». Її постановою зобов'язувала всіх завідділами своєчасно подавати в цей орган матеріали розпорядчого, інформативного, пояснювального характеру, зокрема статті, написані членами ЦК. Було вирішено докласти всіх зусиль, щоб «Известия ЦК» виходили згідно з планом, поданого відділом агітації та пропаганди, два рази на тиждень³. Інколи для підготовки матеріалів залучалися представники місцевого партапарату⁴.

Труднощі воєнного часу наклали відбиток на форму видання «Известий ЦК». Спочатку вони виходили як додаток до газети «Правда» (№ 1—20) і виконували функцію інформаційного бюлетеня ЦК, регулярно висвітлюючи основні питання поточної роботи Центрального Комітету, його директиви з найважливіших питань партійної роботи. З 1920 р. «Известия ЦК» стали самостійним органом, який поступово набирав форму журналу.

Періодичність «Известий ЦК» в перші роки існування не була рівномірною. Це пояснюється складними обставинами, в яких знаходилася країна, а також пошуком найбільш доцільної форми видання. В 1919 р. вийшло 11 номерів «Известий ЦК», 1920 р. — 15, 1921 р. — 10, 1922 р. — 12, 1923 р. — 10. У жовтні 1924 р. (з № 64) вони стали тижневиком. Значною мірою ця реорганізація була викликана пожвав-

¹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 2. — С. 73.

² Известия ЦК РКП(б). — 1924. — № 3. — С. 39.

³ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 3, арк. 8 (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС).

⁴ Там же, оп. 11, спр. 10, арк. 5.

ленням партійної роботи в зв'язку з ленінським призовом у партію. До цього на сторінках «Известий ЦК» друкувалися звіти ЦК РКП(б) та окремих його відділів за певні відрізки часу, рішення і постанови вищих партійних органів, повідомлення про роботу ЦК РКСМ, стисла інформація про партійну роботу на місцях тощо.

Після реорганізації значення «Известий ЦК» вийшло далеко за рамки інформаційного органу. З'явилися нові рубрики: довідкова (з питань партійної роботи), бібліографія видань Центрального Комітету й місцевих парторганізацій, матеріали з архіву ЦК, партійне життя на місцях, хроніка та ін. В той час видання активно популяризувало позитивний досвід осередків, викривало недоліки в їх діяльності. В 1924 р. вийшло 17 номерів «Известий ЦК», 1925 р.—46, 1926 р.—52, 1927 р.—48. З 1928 р. вони почали виходити в основному подекадно. В 1928 р. їх вийшло 38, 1929 р.—28 номерів. 10 жовтня 1929 р. видання «Известий ЦК» припинилося. Вони були реорганізовані в журнал «Партийное строительство», який мав висвітлювати проблеми партбудівництва і практики партійної роботи. Цей захід мотивувався необхідністю ретельнішого вивчення і критичного аналізу партійного керівництва основними напрямками соціалістичного будівництва, яке широким фронтом розгорталося по країні.

За період з 1919 р. до 1929 р. було видано 287 номерів «Известий ЦК», тиражем майже 40—50 тис. примірників. Вони безкоштовно надсилалися обкомом, губкомом і повіткам згідно з планом розподілу літератури (від 10 до 100 примірників на кожну адресу), а також частково передплачувалися*. В перші роки редактори видання не вказувалися. На початку 1924 р. (№№ 6—11) відповідальним редактором значився В. Молотов, а з № 12 за той же рік і до № 15 за 1925 р.—Л. М. Каганович. Наступні номери виходили під грифом «редакційна колегія».

Як об'єкт історико-партійного наукового дослідження, «Известия ЦК» можуть мати різноманітне призначення. По-перше, вони свідчать про роль і значення центральної спеціальної партійної преси в житті та діяльності партії першого пореволюційного десятиріччя. По-друге, введення до наукового обігу матеріалів журналу, їх аналіз, допомагає краще дослідити різні ділянки партійного будівництва і партійної роботи. Нарешті, видання саме по собі є цікавим документом епохи, свідченням певних тенденцій у житті партії й суспільства. На цих трьох аспектах і хотілося б коротко зупинитися в даній публікації.

Роль вказаного органу в діяльності партії була досить багатоплановою. «Известия ЦК» видавалися як інформаційне джерело і це своє призначення вони в основному зберегли протягом всього періоду існування. Регулярно і досить оперативно в них повідомлялося про роботу Оргбюро, Секретаріату, відділів, комісій Центрального Комітету, вищих органів комсомолу, Політичного Управління робітничо-селянської Червоної Армії, про стан партійної роботи на місцях. Постанови й резолюції з'їздів, конференцій і пленумів, звіти ЦК та його відділів між з'їздами, матеріали про діяльність губкомів, плани роботи центральних органів партії, списки виключених з партії і поновлених у ній — вся ця інформація мала велике значення для місцевих партосередків, оскільки давала всебічне й правильне й правдиве уявлення про політичну роботу партії. Так, у звіті ЦК РКП(б) за грудень 1921 р. докладно висвітлювалася робота наради в Центральному Комітеті секретарів обкомів і губкомів, на якій були прийняті важливі рішення для організаційного зміцнення партії, особливо її місцевих організацій⁵. Подібна інформація в той час, коли партія ретельно шукала

* На жаль, в обласних бібліотеках і архівах це видання практично не збереглося. Повне зібрання «Известий ЦК» знаходиться лише в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та його філіалах. Майже повний комплект є в ЦНБ АН УРСР.

⁵ Известия ЦК РКП(б) — 1922.— № 1.— С. 2—3.

і на практиці застосовувала найбільш доцільні шляхи партійного будівництва для ефективнішого керівництва побудовою соціалізму, давала можливість судити про стан справ на місцях і своєчасно оцінювати виконання партійними й радянськими керівниками рішень вищих органів партії. «Известия ЦК», таким чином, допомагали здійснювати своєрідний контроль знизу в сфері партбудівництва*.

Вони були керівним органом для партійного активу на місцях, оскільки в кожному їх номері вміщувалися директивні матеріали ЦК (інструкції, положення, циркулярні листи, вказівки, різні постанови тощо), а також пояснювалися різноманітні питання практичної партійної роботи з точки зору їх правильного розв'язування. Про це свідчать численні прохання в ЦК і Центродрук від губкомів, повіткомів, політвідділів в армії щодо термінового пересилання на місця відповідних номерів цього видання⁶. Зокрема, Агітпроп ЦК у телеграмі за підписом Сольца від 9 листопада 1920 р. доводив до відома Полтавського губкому, що «безпосередньо повіткам надсилається «Известия ЦК», «Коммунистическая революция» й література про проведення агіткампанії»⁷. Трохи раніше Агітпроп ЦК попереджав Центродрук про те, що на випадок невиконання нарядів розсилання «Известий ЦК» на місця (9 тис. примірників замість 15 тис.), це питання буде передане для розгляду в Оргбюро ЦК РКП(б)⁸. При цьому висловлювалося прохання повідомити, яка кількість «Известий ЦК» пересилається Харківському Всеіздату, оскільки попереднє повідомлення з Центродруку⁹ свідчило, мабуть, про недостатність примірників, що надходили на цю адресу.

Значення директивних матеріалів «Известий ЦК» незмірно зросло, коли за рішенням ЦК ВКП(б) з 1 січня 1927 р. всі резолюції, циркуляри, вказівки та інші офіційні документи, обов'язкові для керівництва місцевими організаціями, вже не розсилалися окремими листівками, а друкувалися лише в цьому органі¹⁰.

Однією з форм організаційно-розпорядчої діяльності партії деякий час був циркуляр. Паралельно до нього виходила інструкція як розпорядження, видана вищим органом для доповнення чи тлумачення свого циркуляру або постанови. Звичайно, не всі вказівки центральних органів партії, обов'язкові для виконання, знаходили місце в «Известиях ЦК». Наприклад, організаційно-інструкторський відділ ЦК у квітні — серпні 1920 р. розіслав на місця 338 інструктивних листів з 422 питань¹¹, а за нашими підрахунками, з квітня до вересня того ж року в «Известиях ЦК» було опубліковано лише 40 інструкцій, положень і циркулярних листів ЦК РКП(б). Варто відзначити, що з 40 названих розпоряджень «Правда» опублікувала за вказаний період лише 14. Головним чином друкувалися матеріали, які носили загальнопартійну спрямованість і стосувалися актуальних проблем організаційно-партійної роботи. Характер публікацій «Известий ЦК» свідчить про динаміку форм адміністративно-розпорядчої діяльності партії. В перші роки соціалістичного будівництва, в умовах пошуку найбільш раціональних і прийнятних форм партійного життя в рамках марксистсько-ленінського принципу демократичного централізму, велика кількість циркулярів та інструкцій була закономірним явищем. Місцеві парторганізації часом відчували потребу в поясненнях і рекомендаціях.

* Саме такі традиції продовжує нині щомісячний інформаційний журнал «Известия ЦК КПРС», який видається згідно з постановою Політбюро ЦК КПРС від 3 жовтня 1988 р.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 382, арк. 19, 27, 65, 97; спр. 496, арк. 17, 32, 70.

⁷ Там же, оп. 60, спр. 377, арк. 67.

⁸ Там же, спр. 16, арк. 125.

⁹ Там же, арк. 105.

¹⁰ Известия ЦК ВКП(б).— 1926.— № 52.— С. 6.

¹¹ Известия ЦК РКП(б).— 1920.— № 22.— С. 5.

За «Известиями ЦК» можна простежити, як розвивалися форми роботи центральних партійних органів у цьому напрямі: поїздка інструкторів, посилення контрольних комісій, наради секретарів, скликання конференцій, прийняття постанов, узагальнюючих накопичений досвід тощо.

В кожному номері в середньому друкувалося 6—8 циркулярних розпоряджень, якими керувався партактив на місцях*.

В «Известиях ЦК» важливо особливо виділити постанови постійно діючих органів Центрального Комітету партії, багато з яких доходили в низові організації лише через цей орган преси. Варто відзначити, що постанови Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК друкувалися також в «Правде», «Известиях ЦИК», «Ленинградской правде», «Рабочей газете», розсилалися через РОСТА, однак в «Известиях ЦК» вони часто публікувалися разом з тими матеріалами, які передували розробці постанови. Це служило ще одним переконливим аргументом для партійних осередків в об'єктивній необхідності виконання прийнятих рішень. Так, у № 2 за 1925 р. в «Известиях ЦК» викладений зміст доповіді секретаря Воронежського губкому на засіданні Оргбюро ЦК 29 грудня 1924 р. та його обговорення, а поряд надруковано постанову про партійну роботу в Воронежській парторганізації.

Журнал допомагав здійснювати партійне керівництво діяльністю Рад, комсомольських організацій, різноманітних масових товариств. Зокрема, у ньому вміщувалися листи і вказівки ЦК партії щодо важливих напрямів роботи комсомолу, порушувалися питання внутрішнього життя цієї молодіжної організації (комсомольське будівництво, політосвіта членів РКСМ, переміщення комсомольських працівників тощо). Постійна рубрика «В ЦК ВЛКСМ» стисло інформувала про зміст основних рішень керівних органів комсомолу.

Крім офіційних документів, на шпальтах «Известий ЦК» часто з'являлися статті Й. М. Варейкіса, О. Ф. Горкіна, Л. М. Кагановича, Е. І. Квірінга, В. Г. Кноріна, Г. М. Маленкова, С. І. Сирцова та ін. У другій половині 20-х років кількість їх збільшилася, але в багатьох з них замість прізвища автора стоять лише криптоніми. При всій різноманітності напрямів діяльності партії, відображених на сторінках видання, варто наголосити, що лєвова частка надрукованого стосується партійного будівництва.

Як і всяке джерело, «Известия ЦК» потребують критичного підходу. Адже, на нашу думку, кількість директивних документів може свідчити не лише про зроблене, а й про недостатньо вдале розв'язання проблем, заорганізованість, яка не завжди обумовлювалася об'єктивними факторами. Конкретний матеріал, поданий «Известиями ЦК», треба співставляти з даними інших джерел, бо можливі деякі неточності й помилки. Наприклад, у звіті Агітпропу ЦК за жовтень 1921 р. зазначалося: «Випуск «Известий ЦК» потребував багато копіткої роботи по редакції звітів відділів ЦК і особливо цифрового матеріалу, який відділами ЦК, на жаль, був представлений у неперевіреному та не опрацьованому вигляді»¹².

«Известия ЦК» дають чимало необхідного матеріалу щодо партійного будівництва на Україні у перехідний період від капіталізму до соціалізму. Передусім це стосується становлення партійних організацій і керівництва ними з боку Центрального Комітету. В одному з перших номерів, який вийшов у роки громадянської війни, було надруковано звіт ЦК КП(б)У, в якому йшлося про специфіку партійного будівництва на Україні, чисельність губернських парторганізацій республіки (майже 36 тис.) та їх зв'язки з центром¹³. Восьмий номер «Из-

* Підраховано авт.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 30, арк. 10.

¹³ Известия ЦК РКП(б).— 1919.— № 3.— С. 1.

вестий ЦК» містив надзвичайно важливу резолюцію ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні, пронизану турботою про досягнення фактичної рівноправності між різними націями, розвиток української культури. Центральний Комітет постійно піклувався про зміцнення парторганізацій України добре підготовленими кадрами. Зокрема, у звіті про роботу Оргбюро в квітні 1920 р. повідомлялося: «Особливу увагу приділяло Оргбюро зміцненню українських організацій партійними силами... Оргбюро постановило, з дозволу Політбюро, провести спеціальну мобілізацію для допомоги Україні у кількості тисячі товаришів. З цієї кількості поки що відправлено на Україну понад двохсот чоловік, з яких майже тридцять — відповідальні працівники»¹⁴.

У звітах відділів ЦК часто повідомлялося про вивчення діяльності партосередків України і вироблення директивних рішень у зв'язку з виявленими недоліками. Так, наприклад, в результаті перевірки роботи Подільської парторганізації у 1924 р. був зроблений такий висновок: задовільна насиченість партійними силами низового адміністративного апарату на селі та недостатня кількість представників корінної національності серед керівників губернського масштабу та ін.¹⁵ Про роботу першочинних партійних організацій в «Известиях ЦК» інформувала спеціальна рубрика «Партійне життя на місцях». У ній часто вміщувалися матеріали, які нині важко розшукати в архівах. Такою є, зокрема, інформація про нараду при ЦК РКП(б) 20 жовтня 1924 р. секретарів сільських осередків, де були і представники з України¹⁶. За «Известиями ЦК» можна простежити і за динамікою складу партійних організацій республіки. Цифрові дані статистичного відділу ЦК свідчать, наприклад, що Україна дала 15,5% пролетарського поповнення партії під час ленінського призову в 1924 р.¹⁷

Велику увагу «Известия ЦК» приділяли висвітленню партійної роботи у промислових центрах республіки в період підготовки і розгортання курсу на індустріалізацію¹⁸, оскільки в той час було дуже важливо зосередитися на можливості використання внутрішньо-промислових накопичень коштів, передусім за рахунок економії. В зв'язку з цим «Известия ЦК» повідомляли, зокрема, що пленум Вінницького окружкому дав директиву розробити ряд заходів для залучення трудящих до обговорення бюджету округи на 1926/27 рік¹⁹, а пленум Київського окружкому застерігав від помилкового тлумачення гасла режиму економії (прагнення до тимчасового ефекту, замість поглибленої та продуманої роботи)²⁰.

На сторінках видання регулярно вміщувалися матеріали про організацію і керівництво партроботою на селі: від створення комнезамів до різноманітних питань культурно-господарської перебудови села на основі кооперування. За «Известиями ЦК» можна простежити і процес становлення та розвитку системи партійно-політичної освіти в 20-ті роки, проаналізувати основні напрями роботи серед жінок, у тому числі й на Україні тощо.

В досліджуваний період РКП(б) розгорнула роботу по втіленню в життя ленінської національної політики. Однією з важливих умов розв'язання цього завдання була політика коренізації*. В зв'язку

¹⁴ Известия ЦК.— 1920.— № 18.— С. 1.

¹⁵ Известия ЦК.— 1924.— № 3.— С. 24.

¹⁶ Известия ЦК.— 1924.— № 7.— С. 7.

¹⁷ Известия ЦК.— 1925.— № 15—16.— С. 8.

¹⁸ Известия ЦК.— 1925.— № 1.— С. 11; № 15—16.— С. 17; № 22—23.— С. 12—13; № 29—30.— С. 8, 12—14; Известия ЦК ВКП(б).— 1926.— № 33—34.— С. 11; 1929.— № 2—3.— С. 9—10.

¹⁹ Известия ЦК ВКП(б).— 1926.— № 29—30.— С. 20.

²⁰ Известия ЦК ВКП(б).— 1926.— № 33—34.— С. 15.

* Цікаві дані про політику українізації містять: Известия ЦК РКП(б).— 1924.— № 1.— С. 42; № 3.— С. 24; Известия ЦК ВКП(б).— 1926.— № 9.— С. 9; № 12—13.— С. 11; 1927.— № 41.— С. 14—16.

з цим в «Известиях ЦК» досить часто друкувалися звіти про діяльність центрального і місцевих бюро національних секцій при ЦК партії, широко висвітлювалася партійна робота серед національних меншостей країни. Так, цінним документом є конкретні рекомендації щодо реалізації постанови з національного питання XII з'їзду РКП(б) і наради ЦК з відповідальними працівниками республік та областей. Підписані 7 січня 1924 р. секретарем ЦК Я. Е. Рудзутаком, вони передбачали поступове запровадження в діловодство місцевих мов (особливо на Україні, в Азербайджані, Білорусії, Туркестані), обов'язкове викладання національних мов в усіх радпартшколах тощо²¹. Роботу з досліджуваного джерела полегшує та обставина, що іноді в додатку до журналу друкувався бібліографічний огляд поданих у ньому матеріалів: покажчик постанов, статей, доповідей, найважливіших звернень, листів, циркулярів. З початку 1926 р. такі огляди стали майже регулярними. Варто зазначити, що усталеної структури «Известия ЦК» не мали: деякі рубрики з'являлися і зникали, неоднаковою була і їхня форма.

За прикладом «Известий ЦК» у 20-ті роки видавалися регіональні «Вісті» ЦК республік, губкомів, обкомів, окружкомів, крайкомів. У досліджуваній період на місцях виходило понад 60 таких інформаційних видань*.

Звичайно, «Известия ЦК», як і всяке історичне джерело, є документом певної епохи. Видання дає можливість простежити наростання в партії та суспільстві тенденцій, які характеризують адміністративно-командну систему і пов'язані з явищем культу особи. Зокрема, вони свідчать про зростання централізму та адміністрування в роботі партії. Величезна кількість питань, якими займався Секретаріат ЦК, дрібна регламентація діяльності місцевих органів (що помітно навіть при побіжному знайомстві з бюлетнем) не сприяли розвиткові партійної демократії, об'єктивному і компетентному розв'язанню проблем. Прикладом суто адміністративного підходу до справи може служити стаття Л. М. Кагановича «Найближчі завдання роботи оргвідділів», яка вийшла у першому номері «Известий ЦК» за 1923 р. Планове перекидання, відрядження, вербування кадрів, облік і розподіл партсил, добір і розміщення працівників, схема руху партпрацівників через обліково-розподільний відділ ЦК — такими словами рясніють сторінки видання, відзеркалюючи надмірний централізм у кадровій політиці, часто-густо, ігнорування місцевих національних кадрів.

Характер публікацій «Известий ЦК» свідчить, що апарат Секретаріату ЦК на чолі з Й. В. Сталіним поступово монополізував інформацію, дозуючи її на свій розсуд. У 1921 р. вони повідомляли, що згідно з постановою Секретаріату ЦК будуть систематично публікуватися «...виписки з протоколів засідань Оргбюро, що стосуються загальних організаційно-політичних питань»²², однак фактично це рішення так і не було виконане. З 1925 р. в «Известиях ЦК» публікація звітів про роботу ЦК та його відділів припинилася. Водночас збільшилася кількість матеріалів розпорядчого характеру і статей. Складається враження, що цей орган не стільки інформував і звітував про роботу ЦК, скільки займався проблемами партбудівництва на місцях. Показовим у цьому плані є редакційне звернення в № 2—3 за 1929 р., де є перелік партшкіл і осередків, які не відгукнулися на заклик редакції і не прислали для друкування матеріалів про реалізацію рішень квітневого Пленуму ЦК (1929 р.) з так званої «шахтинської справи»²³.

Гострі дискусії, які відбувалися всередині партії протягом 20-х років, майже не відображені на сторінках видання. Друкувалися пере-

²¹ Известия ЦК РКП(б).— 1924.— № 2.— С. 44—50.

* Підраховано авт.

²² Известия ЦК РКП(б).— 1921.— № 27.— С. 16.

²³ Известия ЦК ВКП(б).— 1929.— № 2.— С. 13.

важно лише загальні підсумки²⁴ або такі тенденційні матеріали, як стаття «Недоліки та перекошення у розгортанні боротьби з правим ухилом»²⁵. Отже, «Известия ЦК» поступово втрачали позиції оперативного інформаційного джерела про стан і діяльність вищих органів партії. Досвід цього видання, на наш погляд, вчить, що друковані органи такого типу повинні дотримуватися чіткої, витриманої, науково продуманої структури і порядку подачі матеріалу; підбирати інформацію за допомогою сучасних технічних засобів і під контролем спеціальної групи працівників, незалежних від апарату.

«Известия ЦК» неодноразово використовувалися як достовірне історичне джерело, в тому числі й при підготовці до друку деяких ленинських праць, збірників партійних документів, створенні багатотомної історії КПРС. Та й нині, коли помітно зростає наукове і громадське зацікавлення першим десятиріччям соціалістичного будівництва в нашій країні, звернення до цього видання дасть змогу краще дослідити складні проблеми партійного будівництва в 20-ті роки.

Одержано 05.11.88.

На приміре «Известий ЦК РКП(б)» — спеціального інформаційного видання Центрального Комітету — рассматриваются проблемы партийного строительства в 20-е годы.

²⁴ Известия ЦК ВКП(б).— 1927.— № 44—45.— С. 1—2.

²⁵ Известия ЦК ВКП(б).— 1929.— № 1.— С. 1.

М. Г. Щербак (Київ)

Царська охранка у боротьбі проти революційного руху на Україні (1895—1917 рр.)

В повідомленні розповідається про структуру, особливості й форми діяльності жандармсько-поліцейських установ. Автор розшукав в архівах їхнє листування, робочі журнали, звіти й інші цікаві документи, які становлять інтерес не лише для дослідників, а й широкого кола читачів.

Весь комплекс джерел з історії революційного руху на Україні можна поділити на дві групи, які принципово відрізняються одна від одної за формою, змістом і класовою спрямованістю.

До першої з них входять всі джерела, які мають відношення до представників та організацій пролетаріату і відбивають їх інтереси. Це твори В. І. Леніна, матеріали партійних організацій та Рад робітничих депутатів, більшовицька преса та листівки, накази та рішення селянських сходів, спогади учасників революційного руху. Вони мають особливу цінність та першорядне значення при вивченні розглядуваної теми.

У другій групі — документи, що утворилися внаслідок діяльності урядових та буржуазних установ чи окремих їх діячів. Це матеріали адміністративних та каральних органів, урядова та буржуазна преса, мемуари, законодавчі й статистичні документи. Вони написані з ворожих робітничому класу й селянству позицій, але при вмілому використанні можуть дати досліднику цікаву й цінну інформацію. Підходити до них слід критично, пам'ятаючи вказівку В. І. Леніна, який писав:

«...Не закривати очей на буржуазну науку, стежачи за нею, користуючись нею, але ставлячись до неї критично...»¹.

Величезна кількість матеріалів з історії революційного руху на Україні в 1895—1917 рр. зберігається у фондах департаменту поліції міністерства внутрішніх справ (ДП МВС) та його місцевих органів — губернських жандармських управлінь (ГЖУ), охоронних відділень та поліцейських установ. Основна функція департаменту полягала в «попередженні та переслідуванні злочинів та охороні громадської безпеки й порядку»². Насправді це означало боротьбу з усіма виявами вільнолюбства та антиурядовими виступами трудящих. Шефом жандармів був міністр внутрішніх справ, а один з його товаришів (тобто заступників) — командиром окремого корпусу жандармів. В адміністративно-стройовому відношенні останні підлягали безпосередньо штабові корпусу, а у справі політичного розшуку — департаменту поліції. Склад ДП був досить складним. До нього входили кілька діловодств та відділів, що виконували різні функції:

1-е діловодство (розпорядче) займалося загальнополіцейськими справами й відало кошторисом департаменту поліції;

2-е — керувало поліцейськими установами в Росії та розробкою різноманітних законопроектів у МВС;

3-е (таємне) — займалося організацією боротьби проти революційного руху, негласним наглядом, призначенням та переміщенням всіх чинів ДП тощо;

4-е (з 1902 р. — сьоме) — стежило за тим, як проводилися дізнання, розробляло слідчі циркуляри департаменту;

5-е — вирішувало питання нагляду, висилання у віддалені губернії й тюремного ув'язнення;

6-е — відало розробкою фабрично-заводського законодавства й т. ін. З 1907 р. воно займалося наведенням довідок про політичну благонадійність осіб, які йшли на державну службу.

Особливий або політичний відділ був найважливішою структурною частиною департаменту поліції. Він створений у 1898 р. шляхом виділення (з 3-го діловодства) найбільш важливих функцій політичного розшуку й охорони. До його складу входили: бібліотека нелегальних видань, колекція фотографій та картковий каталог на всіх підозрюваних, які проходили у політичних справах.

У фонді ДП зібрано значну кількість документів і матеріалів, які дають змогу висвітлити різні сторони революційного руху, форми й методи контрреволюційної діяльності царського самодержавства та його каральних органів. Усі вони зберігаються в ЦДАЖР СРСР у Москві.

6 квітня 1904 р. начальникам губернських жандармських управлінь було розіслано циркуляр № 312 штабу окремого корпусу жандармів про порядок подання різного роду донесень:

1) Щорічні політичні огляди, письмові донесення про значні злочини та народні лиха, видатні події суспільного життя — лише шефу жандармів, тобто міністру внутрішніх справ.

2) Телеграфні — про особливо важливі події та випадки — надсилалися шефу жандармів, копії — департаменту поліції та штабу окремого корпусу.

3) Донесення про менш видатні явища громадського життя й усі донесення відносно дізнань про державні злочини — тільки до ДП³.

У роки першої російської революції кількість донесень, які департамент поліції вимагав від місцевих жандармсько-поліцейських органів, збільшилася.

¹ Ленін В. І. Некритична критика. // Повне збір. творів. — Т. 3. — С. 601.

² Свод законов Российской империи. — СПб., 1892. — Т. 1. — Ст. 362.

³ ЦДА УРСР, ф. 322, оп. 1, спр. 3—А, арк. 78.

Найпомітнішим і найбільш різноманітним комплексом джерел, які зберігаються у фонді ДП, є листування. Щодня до департаменту надходили сотні телеграм від місцевих жандармських органів та інших установ, в яких містилися різні запити, відомості про революційні виступи трудящих. Всі одержані з місць дані узагальнювалися чиновниками, згруповувалися у вигляді коротенької щотижневої записки, призначеної для доповіді царю, в якій наводилися найяскравіші факти, на основі котрих жандарми намагалися робити свої висновки.

Звіти охоронних відділень та ГЖУ. Два рази на рік — 1 січня та 1 липня — останні направляли у департамент звіти про негласний нагляд. У зв'язку із зростанням хвилі революційного руху 24 серпня 1905 р. ДП відправив усім начальникам ГЖУ та охоронних відділень циркуляр № 10950, вимагаючи двічі на рік (1 квітня та 1 жовтня) подавати у департамент «...особливі записки, в яких без непотрібних подробиць та дрібниць..., але з достатньою визначеністю й точністю викладалися б обгрунтовані більш чи менш фактично, а не лише на одних передбаченнях, відомості»⁴ про те, які революційні організації існують у даному районі, коли вони виникли, хто керував ними та яких заходів було здійснено у кожному окремому випадку.

Ці звіти за губерніями підшивалися у ДП до справ із загальним номером 1800 та наступними цифрами (відповідно кожної губернії). У фонді особливого відділу департаменту поліції зберігаються картки на всіх, на кого заводили справи губернські жандармські управління. Вони були чотирьох видів: літер А, Б, В, Г.

Спочатку ГЖУ відправляли перший з них — «Повідомлення про порушення дізнання» за підписом начальника управління, в якому були зазначені:

1. Найменування дізнання.
2. Час його порушення.
3. Місце.
4. Хто робив дізнання і хто здійснював нагляд за його проведенням (особа прокурорського нагляду).
5. Підстави для нього (звичайно, це були результати обшуку або агентурні дані).

Потім до департаменту поліції відсилалися «Відомості про осіб, яких притягнуто до дізнання як обвинувачуваних» (літер Б), де повідомлялися детальні дані про цю людину, місце й час обшуку та допиту, вилучені під час них речові докази тощо. Іноді ГЖУ відправляли до ДП «Повідомлення про зміни у запобіжних заходах» (літер В), де були такі пункти:

1. Коли надіслані повідомлення (літ. А та Б).
2. Ім'я, по батькові, прізвище.
3. Початковий запобіжний захід.
4. Новий запобіжний захід.
5. Причина його зміни.

Після закінчення дізнання до ДП направляли літер Г «Повідомлення про завершення дізнання»:

1. Час і номер надходження літ. А.
2. Час закінчення дізнання.
3. Час і номер його відправлення прокурорському нагляду.
4. Кількість звинувачуваних.
5. Їх поіменний список і опис речових доказів.

Копії цих матеріалів залишалися у ГЖУ і підшивалися до відповідних досье. Їх можна використовувати для уточнення даних про тих, кого було притягнуто до дізнання, а також під час оформлення довідкового апарату наукових видань. Але при цьому слід урахувувати те, що багато хто з революціонерів потрапляв до рук жандармів, маючи

⁴ Крим. обл. держ. арх. (далі — КОДА), ф. 706, оп. 1, спр. 99, арк. 1 зв.

чужий або ж фальшивий паспорт. Тому такими картками потрібно користуватися надзвичайно обережно, порівнюючи їх з іншими джерелами — спогадами учасників революційного руху, листуванням, судово-слідчими матеріалами.

Для боротьби проти будь-яких виявів вільнолюбства в Росії у 1827 р. було створено окремий корпус жандармів. Усю територію імперії поділено на п'ять жандармських округів. У зв'язку з наростанням революційних виступів трудящих 9 вересня 1867 р. видане нове «Положення», згідно з яким цей поділ ліквідовувався, а на місцях організувалися ГЖУ. Такі управління існували на Україні в усіх губернських містах, а також в Одесі, Севастополі, Керчі. У їх складі були: начальник (полковник або генерал-майор), ад'ютант (ротмістр), помічник начальника (ротмістр або підполковник), кожний з яких контролював 2—4 повіти. У функції ГЖУ входило: політичний розшук, нагляд за настроєм населення та проведення дізнань за політичними мотивами. У зв'язку з утворенням у 1902 р. охоронних відділень, які займалися політичним розшуком, ГЖУ стали відати лише дізнанням. В адміністративно-стройовому відношенні управління безпосередньо підлягали штабу окремого корпусу жандармів, а у справах політрозшуку — департаменту поліції міністерства внутрішніх справ. ГЖУ мали три структурні частини: таємну, стройову й господарську. У матеріалах двох останніх (накази, особисті справи офіцерів та унтер-офіцерів, грошові журнали і прибутково-видаткові книжки) можна відшукати відомості про платних агентів та жандармських інформаторів. Але ще цікавішу інформацію про революційний рух дають документи таємної частини, насамперед безпосередні повідомлення з місця подій, бо вони є першоджерелами (щодо інших жандармських матеріалів). Це рапорти й донесення помічників начальників ГЖУ, повітових справників, приставів та земських начальників, агентурні повідомлення.

Їх цінність полягає, по-перше, в тому, що вони написані свідками, а іноді й учасниками тих подій, по-друге, є найбільш масовими документами цієї групи. В них детально описуються кожний революційний виступ, його причини й безпосередні мотиви, вимоги робітників і селян, згадуються прізвища їх керівників, оцінюється діяльність різних партій на місцях.

У фондах деяких ГЖУ зберігаються речові докази, відібрані під час обшуків. У своїй більшості це нелегальна література та листівки. Там також залишилася значна кількість дізнань*.

До них входили такі документи:

1. Список осіб, яких ГЖУ притягли як звинувачуваних у справі про... (назва справи). В ньому зазначалися:

- а) ім'я, вік, стан, місце проживання, віросповідання;
- б) час і порядок затримання;
- в) час притягнення до формального дізнання;
- г) попередні запобіжні заходи й наступні зміни у них;
- д) де перебуває обвинувачуваний.

2. Опис речових доказів, які долучалися до дізнання.

3. Повідомлення охоронного відділення про результати обшуку (коли здійснювався, де і що було виявлено).

4. Свідectво про політичну благонадійність з місця проживання.

5. Протоколи допитів обвинувачуваних.

В його першій частині вказувалося, хто, де і коли вів допит, подавалися відомості про допитуваного, а в другій — останній від свого імені відповідав на запитання.

6. У протоколі обшуку йшлося про те, хто, де, коли та у присутності кого здійснював обшук і що при цьому було знайдено.

7. У протоколі огляду речей, вилучених під час обшуку, детально

* У ході їх жандарми повинні були встановити лише факт вчинення злочину.

описувалася кожна з них. Якщо це була нелегальна література, то коротенько викладався зміст листівки або брошури.

8. Якщо приймалося рішення застосувати як запобіжну міру тримання під вартою, то в дізнанні повинна була бути квитанція (котру начальник в'язниці видавав жандармам), що затриманий переданий до в'язниці.

9. Найчисленнішою групою жандармських матеріалів є листування. Якщо ГЖУ притягували когось до дізнання, то вони мали збирати про людину чимало різних довідок. Унаслідок цього нагромаджувалася значна кількість таємних оперативних телеграм.

Для посилення політичного розшуку як одного з важливих заходів у боротьбі із зростаючим революційним рухом самодержавний уряд на початку ХХ ст. реорганізував його органи. Головним завданням діяльності жандармських управлінь стало проведення дізнань, що стосувалися справ «про державні злочини». В 1902 р. були створені слідчі відділення (у лютому 1903 р. перейменовані в охоронні) *.

В роки першої російської революції самодержавство здійснило ряд додаткових заходів для зміцнення жандармсько-поліцейських органів. Для об'єднання зусиль та координації роботи місцевих органів жандармерії, поліції та охоранки у грудні 1906 р. було організовано 8 районних охоронних відділень, кожне з яких контролювало 5—10 губерній. На Україні діяли 3 з них: Південно-Західне (Київська, Подільська, Полтавська та Чернігівська), Південно-Східне (Харківська, Катеринославська, Курська, Воронежська, Тамбовська губернії та Область Війська Донського) і Південне (Херсонська, Таврійська і Бессарабська губернії).

Департамент поліції спрямовував їх роботу за двома напрямками: зовнішній⁵ та внутрішній (агентурний) нагляди, тобто засилання провокаторів у революційні організації. У 1907 р. ДП відправив начальника охоронних відділень таємну інструкцію, в якій йшлося про необхідність «придбання й збереження внутрішньої та таємної агентури як єдиного досить надійного засобу, який забезпечує поінформованість»⁶.

Особливо необхідним вважалося прилучення до складу своїх агентів членів революційних організацій: «Слід завжди мати на увазі, що навіть слабкий співробітник, що перебуває у розглядуваному середовищі («партійний співробітник») дасть значно більше матеріалів для розшуку державного злочинця, ніж суспільство, в якому офіційно можуть перебувати ті, хто займається розшуком ... Тому таємного співробітника, що перебуває в революційному середовищі ... ніхто й ніщо замінити не може»⁷. Царський уряд, як згадувала Н. К. Крупська, не шкодував грошей для вербування провокаторів. Уся система «була надзвичайно продумана, розгалужена, оточувала центральні органи партії. Інформація в уряді була зразковою»⁸. Свої повідомлення керівникам охоронних відділень агенти звичайно передавали усно на конспіративних квартирах. Тому про їх діяльність у більшості випадків можна дізнатися лише з прибутково-видаткових книжок та грошових журналів. Іноді революціонерам допомагали викрити провокаторів самі жандарми (як це було з Є. Азефом, про якого есерів повідомив колишній директор департаменту поліції О. О. Лопухін)⁹.

* Формально охоронні відділення вважалися частиною канцелярії поліцеймейстера або градоначальника. Це було зроблено для того, щоб замаскувати їх діяльність.

⁵ Деякі історики під зовнішнім наглядом помилково розуміють закордонний (див., наприклад: Кардашев Ю. Борьба самодержавия с революционной деятельностью потемкинцев в эмиграции.— История СССР.— 1975.— № 1.— С. 148.

⁶ Падение царского режима.— Л., 1925.— Т. 3.— С. 189.

⁷ Голос минувшего.— 1917.— № 9—10.— С. 281.

⁸ Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине.— М., 1957.— С. 133.

⁹ Дело А. А. Лопухина в Особом присутствии правительствующего Сената // Стен. отчет.— СПб., 1910.

Робочим журналом, в якому було відбито повсякденну діяльність охоронних відділень і містилася різноманітна інформація про всі антиурядові виступи, була «Книга чергових по відділенню для запису донесень агентів і поліцейських про страйки, сходки, революційну агітацію, розповсюдження нелегальної літератури та інші події». У ній вказувалися час і місце події, прізвище людини, яка повідомила про це, та здійснені заходи. Там же записувалися дані про всі політичні події відразу після їх завершення. «Книги» чергові охоронних відділень вели регулярно (й цілодобово) протягом багатьох років. Тому їхнє значення як джерела вивчення хроніки революційних подій на Україні в 1903—1917 рр. важко переоцінити.

Іншими важливими документами, що зберігаються у фондах відділень, є щоденники зовнішнього нагляду за особами, які належали до революційних партій. Філери * мали постійно слідкувати за тими, хто цікавив жандармів, за явочними квартирами й найбільш примітними місцями зустрічей революціонерів — університетами, редакціями газет і т. ін. Результати спостережень записувалися у ці щоденники, де вказувалися ім'я та прізвище піднаглядного, кличка (споглядальна та партійна)¹⁰, коли, де та з ким зустрічався. Потім йшли прикмети осіб, з якими він бачився, якщо агентам удавалося їх встановити (вказувалися їх імена або прізвиська). Власні повідомлення деякі філери підписували своїми прізвищами, інші — кличками. Щоденники містять багато цінних відомостей про діяльність багатьох відомих революціонерів, методи їх конспірації. Наприклад, начальник Харківського охоронного відділення писав у департамент поліції: «У Харківському Комітеті Російської Соціал-демократичної робітничої партії знову з'явився знаменитий оратор «Артем» ... Нелегальний цей на вигляд робітник, у дійсності ж інтелігент, живе без прописки у робітничому районі і тому ведення зовнішнього за ним нагляду неможливе»¹¹. Нагляд за революціонерами продовжувався і за кордоном. ДП повідомляв прикордонні пункти й охоронні відділення про повернення, наводив їхні прикмети. Так, у першій половині 1905 р. департамент поліції попереджав: «Воровський, революційна кличка «Шварц», який нині проживає у Женеві і належить до числа членів ЦК РСДРП, має намір найближчим часом приїхати до Росії, причому привезе із собою зашиті в одяг адреси й інструкції місцевим комітетам у справі організації збройного виступу»¹².

У фондах охоронних відділень збереглися й матеріали добровільних помічників охранки: доноси й анонімки. Причому в роки революційного піднесення кількість останніх у кілька разів перевищила число перших (бо їх автори лякалися помсти з боку тих, на кого доносили). Іноді вони були змушені шукати кружні шляхи. Наприклад, протоієрей І. Червinskyй інформував Уманський відділ «Союзу руського народу» про антиурядову діяльність селянина Миколи Корнійчука «для повідомлення, кому слід, і для здійснення, кому треба, заходів до припинення пропаганди з боку Корнійчука...»¹³. Деякі доноси написані під диктовку жандармів, про що свідчить стиль викладу: «...Прошу звестися з начальником Уманського повітового охоронного відділення для проведення дізнання з цього предмета»¹⁴. Важко повірити, що це написав малописьменний селянин Т. Панасенко. Визначити, наскільки правдивою є інформація, яка міститься в анонімці або доносі, дослідник може за допомогою інших документів охранки. Розглянемо

* Філер — агент зовнішнього нагляду.

¹⁰ Наприклад, у Київському охоронному відділенні А. І. Ульянова проходила під кличкою «Брава», її сестра М. І. Ульянова — «Мокра», Дмитро Ілліч — «Темний», О. Г. Шліхтер. — «Сивий» (Див.: ЦДА УРСР, ф. 295, оп. 1, спр. 697).

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. ДП, 1905, спр. 2003, с. 4.

¹² Баторгін М. П. Перед судом царського самодержав'я. — М., 1964. — С. 144.

¹³ ЦДА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 1646, арк. 30.

¹⁴ Там же, арк. 20.

два приклади. Селянин А. Булаховець повідомив начальника Київського охоронного відділення, що селянин А. Бессараб «...лаяв його Величність, називав арештантом, злодієм... і радив не підкорятися урядовій владі... Заявляючи про се, прошу... відібрати у А. Бессараба револьвер і нелегальну літературу»¹⁵. У справі зберігається протокол обшуку його домівки і повідомляється, що «ніякої безцензурної або протиурядової літератури чи зброї не виявлено»¹⁶. Другий приклад. У книзі чергових по цьому ж відділенню за 9 січня 1906 р. є два записи про те, що за розпорядженням начальника ГЖУ — згідно з анонімними заявами №№ 4336 та 4146/905 — були обшукані Шарай Ф. (Тарасівська, 22) та Сулима-Сільванський В. І. (Бібіковський бульвар, 18), але нічого забороненого не виявлено¹⁷. Таким чином, дослідник у випадку, коли інформація, що міститься у анонімках чи доносах, не підтверджується іншими документами, повинен спробувати встановити їхніх авторів та мотиви, якими вони керувалися (особисті рахунки, кар'єризм, острах).

У фондах охоронних відділень у досить повному обсязі збереглися «Зведення відомостей департаменту поліції про революційний рух у Росії», які готувалися за даними, що надходили з місць, і за підписом директора ДП відправлялися начальникам цих відділень. Вони склалися щотижня і мали кілька розділів: робітничий рух, аграрні «заворушення», студентські виступи й т. ін. Нерідко в них уміщувалися прикмети розшукуваних революціонерів. Іноді вони допомагають з'ясувати причини розгрому друкарень, арештів комітетів та окремих борців за справу народну, бо там були помітки: «за агентурними даними», «за обшуком» та ін. 3—4 рази на місяць департамент поліції відправляв начальникам ГЖУ й охоронних відділень слідчі циркуляри — списки осіб, яких належить негайно розшукати й заарештувати, їхні прикмети та фото.

Важливе значення для дослідників мають «Книги обліку вхідних та вихідних документів» ГЖУ та охоронних відділень, які дають можливість визначити ступінь схоронності матеріалів у фондах цих установ, полегшити пошук необхідної інформації. Основна частина фондів жандармсько-поліцейських органів українських губерній нині зберігається в ЦДІА УРСР у Києві, зокрема, таких ГЖУ: Київського, Подільського, Полтавського, 6 фондів помічника начальника Полтавського ГЖУ у повітах, Харківського, три фонди помічників начальника Харківського ГЖУ у повітах, Херсонського, Чернігівського, Катеринославського, Одеси, 18 фондів жандармських поліцейських управлінь залізниць, Південно-Західного районного охоронного відділення тощо. Матеріали Таврійського ГЖУ, Севастопольського та Керч-Єнікальського жандармських, Севастопольського й Таврійського охоронних відділень є в Державному архіві Кримської області (Сімферополь).

Ступінь схоронності цих документів різна. Найбільша їх кількість (за 1895—1917 рр.) — у фондах Київського, Одеського, Харківського й Полтавського ГЖУ, Київського, Одеського та Харківського охоронних відділень. Що ж до Таврійського, Херсонського, Севастопольського Керч-Єнікальського жандармських управлінь, Таврійського та Севастопольського охоронних відділень, то за той же період збереглися лише окремі справи.

У 1867 р. були створені жандармські поліцейські управління залізниць. На Україні вони існували в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі й Кременчуці. Вони підлягали департаменту поліції і мали виконувати такі функції: політична перевірка залізничних робітників та службовців, боротьба із страйками, мітингами й зборами, нагляд за книжковою й газетною торгівлею в районі станцій, цензура листів і

¹⁵ Там же, арк. 28.

¹⁶ Там же, арк. 29.

¹⁷ Там же, ф. 275, оп. 1, спр. 913, арк. 93 зв.

телеграм. Матеріали про їх діяльність у достатньо повному обсязі збереглися в ЦДІА УРСР у Києві.

Згідно з «Тимчасовими правилами про влаштування поліції у містах та повітах губерній» від 25 грудня 1862 р. були організовані повітові поліцейські управління. Їх очолювали справники, яким підлягали станові пристави, котрі виконували поліцейські й адміністративно-господарські функції в межах стану, піші та кінні поліцейські урядники. Фонди цих установ (у незначній кількості) є в обласних державних архівах. Чимало рапортів і донесень повітових справників та станових приставів з приводу революційних виступів, страйків, аграрних заворушень, встановлення гласного й негласного нагляду, розповсюдження листівок та брошур антиурядового змісту є у фондах начальників ГЖУ, прокурорів окружних судів і губернаторів. На основі їх усі вищі начальники й готували свої звіти. Таким чином, ці документи є першоджерелами щодо інших матеріалів каральних органів.

Певне значення для вивчення й розуміння прийомів і методів боротьби самодержавства проти революційного руху на Україні мають спогади жандармів В. Новицького й О. Спиридовича¹⁸. Їх службові шляхи перехрестилися в Києві напередодні революції 1905 р.: перший очолював ГЖУ, а другий — охоронне відділення. То був період, коли жандарми зубатовської школи прийшли на зміну «жандармським ветеранам, які хоча й багато чим прислужилися державі, але застарілим»¹⁹. Чинownik старої школи, котрий усіх революціонерів міряв однією міркою, генерал В. Новицький уже не відповідав духові часу. На противагу йому ротмістр О. Спиридович був добре ознайомлений з різними напрямками російського революційного руху, програмами й цілями діяльності різних партій. Згодом він навіть видав дві книжки з цієї теми²⁰. Між В. Новицьким і О. Спиридовичем відбулася сутичка, внаслідок чого перший з них був змушений залишити свою посаду.

Ображений відставкою, він став на шлях «викриття» провокаторської діяльності охранки, вбивчо оцінюючи безпосередніх начальників: «Товариші шефа жандармів, граф Левашов і генерал-лейтенант Селіверстов були справжнісінькими самодурами, надзвичайно невитриманого характеру й скнарості, незважаючи на багатства, які в них були»²¹.

Певний інтерес для дослідників становлять спогади ще двох жандармів — генерала П. Курлова та полковника П. Заварзіна²², які були написані за кордоном після Жовтневої революції. Це відбулося на їхньому землі. П. Курлов у роки першої російської революції був курським віце-губернатором. За придушення виступів селян Курської та Чернігівської губерній він був підвищений по службі: спочатку його призначили київським, а згодом — мінським губернатором. Тривалий час очолював департамент поліції, але після вбивства П. Столипіна був зміщений з посади. П. Курлов малює себе людиною справедливою й гуманною, але факти свідчать про інше. Із спогадів П. Заварзіна читач дізнається, що бомба, яку в Мінську Курлову кинули під ноги, не вибухнула, бо її знешкодили в Московському охоронному відділенні й через провокатора Жученка передали в це місто. Учасницю тих подій Г. Ізмайлович відправлено на каторгу, а Пулихова, який вчинив замах, засуджено до смертної кари, хоч Курлов, безумовно, був поін-

¹⁸ Новицький В. Д. Из воспоминаний жандарма.— Л., 1926; Спиридович А. И. Записки жандарма.— Л., 1926.

¹⁹ Спиридович А. И. Указ. соч.— С. 140.

²⁰ Спиридович А. И. Революционное движение в России. Российская СДРП.— СПб., 1914.— Вып. 1; Партия социалистов-революционеров и ее предшественники, изд. 2-е.— Пг., 1918.— 250 с.

²¹ Новицький В. Д. Из воспоминаний жандарма.— С. 140.

²² Курлов П. Г. Конец русского царизма // Воспоминания.— Без указ. места и года издания.— 296 с.; Заварзин П. П. Работа тайной полиции.— Часть 1. О розыске: Часть 2. Воспоминания.— Париж, 1924.— 174 с.

формований про те, що жодної загрози чи небезпеки для його життя не існувало.

Аналіз складу, змісту й ступеня схоронності матеріалів жандармсько-поліцейських установ дає можливість зробити висновок про те, що це один з найбільш масових комплексів джерел, котрі добре збереглися і містять величезну кількість фактів з історії революційного руху на Україні в 1895—1917 рр. У той період «кваліфікація» чинів жандармерії та політичного розшуку досягла досить високого рівня. Через свою агентуру вони були добре обізнані з програмами й діяльністю різних політичних партій та організацій.

Автор цього повідомлення вважає, що документи каральних органів царизму можуть зацікавити дослідників, по-перше, як зібрання свідчень про окремі факти з історії революційного руху, партії пролетаріату та її членів. Адже в умовах постійних переслідувань його учасники прагнули знищити всі речові докази своєї «підривної» діяльності. По-друге, вони становлять інтерес і як джерело вивчення планів і дій державних органів самодержавної влади в боротьбі проти виступів робітничого класу та селянства.

Цінність таких документів полягає насамперед у їх системності й наступності. Вони готувалися за певними формами, а діловодство велося згідно з циркулярами й інструкціями, дії яких поширювалися на всі установи. Це дає можливість згрупувати їх за видами, порівнювати й бачити зміни, що торкалися змісту, перевіряти вірогідність тих чи інших фактів. Чимало матеріалів цієї групи містять інформацію, яка відсутня в інших джерелах. Важливо підкреслити, що ці відомості мали не випадковий, уривковий, а постійний характер. Завдяки цьому можна простежити революційний процес у його розвитку. Всі документи призначалися для службового користування й були таємними. Тому жандарми не намагалися стирати гострі кути. Вірогідність фактів, які вони повідомляли, є досить високою.

Однак слід враховувати й те, що для збільшення штатів та сум асигнувань жандарми здатні були обдурити й власне керівництво, перебільшуючи кількість революційних організацій та виступів трудящих. Так, начальник Київського охоронного відділення, дбаючи про повнення складу філерів, повідомив начальника ГЖУ, що в місті розгорнули антиурядову діяльність 15 окремих організацій та 12 відділів партій соціал-демократів і есерів²³. Вищі установи належним чином оцінювали такі матеріали й ставилися до них з певною недовірою. Крім того, деякі дані могли бути й невірними проти волі авторів цих повідомлень, які не мали більш точної інформації. Це насамперед стосується узагальнюючих документів середньої ланки управління.

Інтереси різних установ не збігалися, що дає можливість намалювати більш-менш реальну картину подій. Наприклад, звіти начальників охоронних відділень та жандармських управлінь потрібно порівнювати з повідомленнями губернаторів, фабричних інспекторів, попечителів навчальних округів, які були зацікавлені в тому, щоб у рожевому світлі показати стан справ у губерніях та применшити кількість революційних організацій та виступів трудящих.

Жандармсько-поліцейські матеріали слід розглядати як єдиний комплекс разом з документами судових і адміністративних установ. Це зумовлене наступністю методів їх роботи та ведення діловодства: охоронні відділення шукали революціонерів, жандармські управління провадили дізнання, судові палати засуджували, а губернські правління контролювали діяльність цих органів. В. І. Ленін у праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» писав про необхідність зіставлення фактів, щоб «обидва факти були по змозі точно досліджені і щоб вони являли собою, один у відношенні до другого,

²³ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 1647, арк. 6 зв.

різні моменти розвитку, причому особливо необхідно, щоб з такою ж точністю був досліджений весь ряд певних станів, послідовність їх і зв'язок між різними ступенями розвитку»²⁴.

Фонди жандармських управлінь та охоронних відділень, крім усього, є і сховищем вилучених під час обшуків та арештів революційних видань і листівок, а також перлюстрованих листів й документів різних партій, одержаних агентурою. При вивченні діяльності РСДРП(б) та інших організацій трудящих такі документи можуть використовуватися як побічне джерело, що доповнює повідомлення більшовицької преси, спогади учасників пролетарського руху.

Одержано 25.03.87.

В сообщении рассказывается о структуре, особенностях и формах деятельности жандармско-полицейских учреждений. Автор отыскал в архивах их переписку, рабочие журналы, отчеты и другие документы, представляющие интерес не только для исследователей, но и для широкого круга читателей.

²⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 156.

ПОВІДОМЛЕННЯ

О. П. Хаєцький (Миколаїв)

Українсько-узбецькі культурні зв'язки в 1945—1960 рр.

У повідомленні розкриваються основні форми і особливості співробітництва українського і узбецького народів у розвитку художньої культури в роки післявоєнної відбудови народного господарства. Відображено позитивний вплив на розвиток культурних зв'язків вжитих після XX з'їзду партії заходів по демократизації суспільного життя, розширенню прав союзних республік.

Важливу роль у справі вдосконалення національних відносин в сучасних умовах відіграє культурне співробітництво народів СРСР. Значний інтерес у цьому зв'язку становить розробка конкретних питань цієї багатопланової проблеми, в тому числі аналіз двосторонніх контактів у галузі культури між окремими народами на різних етапах історії радянського суспільства.

Автор даного повідомлення має на меті висвітлити основні форми й особливості співробітництва українського та узбецького народів в розвитку художньої культури у роки відбудови народного господарства та дальшого розвитку соціалізму (1945—1960 рр.). Слід відзначити, що українсько-узбецькі культурні взаємини вже привертали увагу радянських дослідників. Однак процеси взаємовпливу та взаємозбагачення культур двох братніх народів у післявоєнні роки ще не дістали належного відображення в науковій літературі. В окремих працях порушені лише деякі їх аспекти¹.

Після переможного завершення Великої Вітчизняної війни Радянський Союз мав значно менші, ніж до її початку, матеріальні і трудові ресурси. Це пояснювалось величезними збитками, завданими ворогом. Однак переваги соціалістичного ладу, зростання продуктивних сил у східних районах країни, а також загартовані в горнилі війни єдність і дружба народів СРСР створили надійну основу для успішного розв'язання завдань по відродженню й дальшому розвитку народного господарства та культури. Одним з вирішальних факторів швидкої ліквідації тяжких наслідків фашистської окупації та успішного розгортання культурного будівництва була допомога радянських народів Україні та іншим постраждалим районам у відбудові господарства і матеріальної бази культури. З Узбекистану, наприклад, було відправлено в УРСР тисячі томів художньої та суспільно-політичної літератури, друкарське обладнання, кіноапаратуру, театральний реквізит і багато іншого².

Здійснюючи політику зміцнення дружби народів, в післявоєнні роки партія приділяла увагу вдосконаленню їх культурних взаємо-

¹ Див.: *Нерушимая дружба: К 300-летию воссоединения Украины с Россией.*— Ташкент, 1954.— 100 с.; Захіров С. Ф. *Співробітництво узбецького та українського народів у галузі науки та культури, 1959—1964* // *Укр. іст. журн.*— 1965.— № 7.— С. 66—69; Шевченко Л. А. *Дружба братніх культур: Культурне співробітництво українського народу з братніми народами СРСР, 1946—1958.*— К., 1971.— 164 с.; Якубов Ш. Н. *Братство народів—братство культур.*— Ташкент, 1977.— 136 с.

² Обломурадов Н. *Помощь трудящихся УзССР в восстановлении учреждений культуры освобожденных районов* // *Общественные науки в Узбекистане.*— 1981.— № 6.— С. 49—50; Юсупов Э. Ю. *Становление и развитие великого братства народов СССР.*— Ташкент, 1982.— С. 152.

зв'язків, вихованню радянських людей у душі патріотизму й інтернаціоналізму. В той же час не можна не помітити негативного впливу на розвиток культури та культурного співробітництва між народами СРСР сумнозвісних постанов 1946—1948 рр. з питань літератури та мистецтва, в цілому ідеологічної ситуації, що склалася в країні у другій половині 40-х — на початку 50-х років. В умовах культу особи створювалися штучні перешкоди для багатьох талановитих творів національних літератур на шляху їх до всесоюзної аудиторії.

І все ж процеси культурного взаємообміну між радянськими народами не припинялися. Дальшого розвитку набули зв'язки між літераторами союзних республік. Значну роботу в цьому напрямі проводила Спілка письменників СРСР. На II Всесоюзному з'їзді радянських майстрів слова відзначалося, що їхня організація покликана всебічно розвивати братерську дружбу між представниками національних літератур, сприяти розвитку взаємодопомоги і обміну творчим досвідом³. Зміцнювалися контакти й між письменницькими організаціями України та Узбекистану. Вони листувалися, розв'язуючи організаційні і творчі питання, здійснювали обмін делегаціями⁴. Представники братніх літератур брали участь у роботі всесоюзних і республіканських з'їздів, конференцій, нарад та семінарів письменників⁵. Творче спілкування сприяло підвищенню професійного рівня літераторів, збагаченню їх творчої палітри.

Велику роль у розвитку літературних зв'язків у досліджуваний період відіграла перекладацька діяльність. Її вдосконаленню були присвячені всесоюзні та республіканські наради, де обговорювалися питання теорії і практики перекладу. В 50-х роках на Україні і в Узбекистані відбулося кілька нарад перекладачів. Були викриті серйозні недоліки в організації цієї справи, накреслені шляхи поліпшення перекладів творів російських та інших письменників братніх республік СРСР⁶.

Важливе значення для ознайомлення читачів російської та інших національностей, що володіли російською мовою, з літературою братніх народів країни мали переклади творів українських письменників на російську мову — мову міжнаціонального спілкування. Одночасно дедалі більшого розмаху набувала перекладацька діяльність на мовах народів СРСР. Так, у другій половині 40-х — на початку 60-х років українською мовою було видано 17 назв книг узбецьких авторів⁷. Помітною подією в літературному житті став переклад М. Бажаном поеми великого узбецького поета Алішера Навої «Фархад і Ширін»⁸. Багато працював над перекладами узбецької поезії український поет М. Терещенко. В 1947 р. у його перекладах вийшла збірка «Зі сходу на захід», до якої ввійшли вірші Г. Гуляма, Х. Алімджана, Уйгуна, Зульфії та інших узбецьких поетів. Українські читачі завдяки перекладам ознайомилися рідною мовою з творами М. Айбека, А. Каххара, П. Турсуна, Мірмухсіна та інших узбецьких письменників⁹.

³ Правда.— 1954.— 29 дек.

⁴ Центр. держ. архів-музей літератури і мистецтва УРСР, ф. 590, оп. 1, спр. 317, арк. 110 (далі — ЦДАМЛІ УРСР); Центр. держ. арх. УзРСР, ф. Р.-2356, оп. 1, спр. 345, арк. 46, 47; спр. 510, арк. 60 (далі — ЦДА УзРСР).

⁵ ЦДАМЛІ УРСР, ф. 590, оп. 1, спр. 56, арк. 35; спр. 58, арк. 6; спр. 197, арк. 8, 371; спр. 201, арк. 4, 36; спр. 346, арк. 54; ЦДА УзРСР, ф. Р.-2356, оп. 1, спр. 556, арк. 9.

⁶ ЦДАМЛІ УРСР, ф. 590, оп. 1, спр. 135, арк. 12; спр. 411, арк. 94; Правда Востока.— 1952.— 6 мая.

⁷ Шевченко Л. А. Назв. праця.— С. 18.

⁸ Правда України.— 1948.— 12 мая.

⁹ Центр. держ. арх. Жовтн. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 5111, оп. 1, спр. 216, арк. 60 (далі — ЦДАЖР УРСР); Клименко А. Братні обійми // Вітчизна.— 1967.— № 3.— С. 173, 174; Правда Востока.— 1956.— 22 авг.

В Узбекистані, у свою чергу, перекладалися книги українських авторів. Тільки твори Т. Г. Шевченка в 50-х роках виходили узбецькою мовою двічі. «Сам процес перекладу, — згадував М. Шейхзаде про роботу перекладачів над поезією великого Кобзаря, — став своєрідною школою виховання інтернаціональних почуттів, підвищення поетичної майстерності»¹⁰. В узбецьких перекладах вийшли також твори Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, А. Малишка, О. Гончара, О. Корнійчука, В. Собка, Ю. Яновського, О. Іваненко¹¹.

У досліджуваній період переклади на узбецьку і на українську мови здійснювалися переважно з російських видань. Разом з тим уже тоді порушувалося питання про те, щоб перекладати твори безпосередньо з оригіналів, готувати кадри перекладачів, які б володіли мовами братніх народів¹².

В процесі зміцнення співдружності народів СРСР зростало значення святкування ювілеїв видатних національних письменників і поетів. Святами усєї багатонаціональної радянської культури стали ювілеї класиків російської літератури — 150-річчя з дня народження О. С. Пушкіна (1949 р.), 100-річчя — А. П. Чехова (1960 р.) та інші знаменні дати. В союзних республіках шанували також пам'ять видатних майстрів слова інших народів. Так, в Узбекистані, як і по всій країні, відзначали 100-річчя з дня народження І. Я. Франка (1956 р.), 100-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка (1961 р.)¹³. А на Україні святкували ювілеї класиків узбецької літератури — 500-річчя з дня народження Алішера Навої (1948 р.) та 100-річчя — Закірджана Фурката (1959 р.)¹⁴. Під час святкування ювілеїв проводилися урочисті збори, літературні вечори, читацькі конференції. Все це, безумовно, сприяло зміцненню і розширенню літературних зв'язків, активнішій популяризації творчості класиків національних літератур у братніх республіках.

Одна з найбільш поширених форм взаємоознайомлення трудящих республік з мистецтвом націй і народностей країни — гастролі творчих колективів. У післявоєнні роки значно активізувався обмін гастрольними театральними та музичними колективів між територіально віддаленими республіками, в тому числі Українською РСР та Узбецькою РСР. Великі гастрольні поїздки по Узбекистану здійснили, зокрема, колективи Хмельницького обласного музично-драматичного театру ім. Г. І. Петровського, Львівського українського драматичного театру ім. М. Заньковецької, Державної капели бандуристів УРСР, Волинського та Закарпатського народних хорів, хорової капели «Думка».

Завдяки гастрольям творчих колективів Узбекистану український народ мав можливість ширше ознайомитись з оригінальним мистецтвом братнього узбецького народу. З великими концертними програмами виступили перед трудящими УРСР ансамбль пісні і танцю Узбецької державної філармонії, оркестр узбецьких народних інструментів під керівництвом А. Петросянца, ансамбль «Бахор» та інші творчі колективи. Крім планових виступів на міських сценах, артисти широко практикували поїздки на ударні будови, промислові підприємства, до трудівників села. Незмінний успіх і теплий прийом узбецьких артистів на Україні і українських — в Узбекистані свідчили про щирий інтерес трудящих обох республік до мистецьких здобутків братніх народів.

З переходом до мирного будівництва зміцніли зв'язки між кінематографістами України та Узбекистану. Вони почали налагоджува-

¹⁰ Правда Востока.— 1949.— 9 марта.

¹¹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії Узбекистану, ф. 58, оп. 24, спр. 1077, арк. 78; Нерушимая дружба.— С. 77; Ташкентская правда.— 1954.— 17 апр., 9 мая.

¹² ЦДА УзРСР, ф. Р-2356, оп. 1, спр. 556, арк. 7.

¹³ ЦДАМЛІ УРСР, ф. 590, оп. 1, спр. 224, арк. 219; Правда Востока.— 1956.— 9 сент.

¹⁴ ЦДА УзРСР, ф. Р-2369, оп. 1, спр. 101, арк. 146, 151, 152; ЦДАМЛІ УРСР, ф. 590, оп. 1, спр. 369, арк. 93; Правда Украины.— 1948.— 15, 23 мая.

тися ще в роки Великої Вітчизняної війни, коли в Ташкенті знаходився колектив Одеської студії художніх фільмів. Досвід і дружня допомога кінопрацівників України мали велике значення для розвитку кіномистецтва в Узбецькій РСР. Вагомий внесок у становлення та розвиток операторської школи в узбецькому кіно зробив Д. П. Демуцький. Перебуваючи довгий час в Узбекистані, він вивчив національні звичаї узбецького народу, мальовничий колорит Сходу. Ці спостереження лягли в основу багатьох знятих Д. П. Демуцьким художніх і хронікально-документальних кінострічок про життя середньоазіатських республік. Разом з режисером Ташкентської кіностудії Н. Ганієвим Д. П. Демуцький брав участь у створенні фільмів «Тахір і Зухра» (1945 р.), «Пригоди Насреддіна» (1946 р.) та інших, які стали важливою віхою в розвитку кіномистецтва в Узбецькій РСР¹⁵.

Широке ознайомлення глядачів з фільмами, створеними на республіканських студіях, стало можливим завдяки дублюванню кінострічок російською мовою і мовами інших народів СРСР. На екранах Узбекистану, наприклад, демонструвалися кращі фільми кіномитців Української РСР — «Тарас Шевченко», «Павло Корчагін», «Педагогічна поема», «Весна на Зарічній вулиці», «Земля» та інші¹⁶. На екранах України, як і в інших республіках, дедалі частіше з'являлися кінострічки, створені узбецькими кінематографістами, серед них — «Алішер Навої», «Крах емірату», «Абу Алі Ібн Сіна», «Священна кров», «Випадок у пустелі» та ін.¹⁷

Порівняно новою формою культурного обміну стало проведення кінофестивалів та тематичних показів фільмів. Під час святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією в Узбекистані був проведений тематичний показ фільмів українських кіностудій¹⁸, а в 1957 р. — фестиваль художніх фільмів України, присвячений 40-річчю Великого Жовтня. У ньому взяли участь працівники кіно УРСР. Вони зустрілися з глядачами¹⁹. Того ж року у Києві відбувся фестиваль фільмів, створених кінематографістами Узбекистану²⁰. Мистецтво кіно, таким чином, відіграло важливу роль у справі культурного співробітництва народів, в інтернаціональному вихованні трудящих.

У досліджуваній період, особливо в 50-ті роки, активізувалася діяльність по організації художніх виставок, обміну ними. Твори майстрів мистецтва різних республік експонувалися на загальносоюзних виставках, які регулярно проводилися в Москві. На нараді художників, проведеній Комітетом у справах мистецтва при Раді Міністрів СРСР у 1948 р., зверталася увага на недостатню роботу по організації пересувних виставок і необхідність продовжувати славу традицію, успадковану від художників-передвижників²¹. В наступні роки становище в цій справі поступово змінювалося. Восени 1952 р. в Ташкенті відкрилася пересувна виставка, на якій були представлені твори з фондів Всесоюзної художньої виставки, в тому числі картини і скульптури митців України. Особливу увагу відвідувачів привернула робота ворошиловградських скульпторів В. Агібалова, В. Мухіна та В. Федченка «Молодогвардійці» — модель пам'ятника героям Краснодару. Схвильовані записи в книзі відгуків, які залишили під враженням побаченого робітники, колгоспники та службовці, свідчили про близькість радян-

¹⁵ Взаємозбагачення і зближення українського мистецтва з мистецтвом братніх радянських народів. — К., 1977. — С. 28.

¹⁶ ЦДА УзРСР, ф. Р-2343, оп. 1, спр. 133, арк. 33, 90; Правда Востока. — 1951. — 12, 20 дек.; 1955. — 20 мая; 1956. — 27 янв.; 1957. — 22 февр.

¹⁷ ЦДА УзРСР, ф. Р-2369, оп. 1, спр. 39, арк. 64; Правда Украины. — 1948. — 15 мая; Правда Востока. — 1955. — 19 мая; 1956. — 10 окт., 21 дек.

¹⁸ Ташкентская правда. — 1954. — 22 мая.

¹⁹ ЦДА УзРСР, ф. Р-2369, оп. 1, спр. 46, арк. 206.

²⁰ Рад. Україна. — 1957. — 21 черв.

²¹ Шевченко Л. А. Назв. праця. — С. 33.

ським людям ідейних задумів митців, втілених в самобутній, зв'язаній з національним ґрунтом формі²².

Завдяки організації пересувних виставок ширші можливості для ознайомлення з творами художників і скульпторів інших республік ді стали також трудящі Української РСР. В 1959 р., зокрема, у Києві експонувалося понад 200 творів майстрів живопису Узбекистану, серед них — картини У. Тансикбаєва, В. Уфімцева, Л. Абдуллаєва, Н. Кузибаєва та ін.²³ «Узбецькі митці,— сказав у своєму виступі на відкритті виставки відомий український художник М. Г. Дерегус,— беручи на озброєння все краще із здобутків мистецтва братніх народів,... знаходять свою глибоко національну мову»²⁴. Обмін виставками сприяв глибшому ознайомленню громадськості з досягненнями і тенденціями розвитку образотворчого мистецтва братніх республік.

Велике значення для дальшого зміцнення дружби народів Радянського Союзу мали вжиті в другій половині 50-х років партією та урядом заходи щодо розширення прав та ініціативи республіканських органів у державному, господарському та культурному будівництві. Конкретною реалізацією їх була розробка Міністерством культури СРСР на основі рішень XX з'їзду КПРС документів з питань обміну культурними цінностями між союзними та автономними республіками. Одночасно на місцях, в тому числі на Україні та в Узбекистані, склалися конкретні плани поглиблення обміну досягненнями та творчим досвідом в галузі культурного будівництва²⁵.

Важливим кроком у поглибленні міжреспубліканських культурних зв'язків стало взаємне проведення декад, тижнів і днів літератури та мистецтва. Це відкрило ширші можливості для обміну художніми цінностями між усіма республіками, в тому числі територіально віддаленими, що можна наочно простежити на прикладі УРСР та УзРСР. Помітною подією культурного життя України та Узбекистану було проведення тижнів української літератури в Узбекистані у 1959 р. і узбецької — на Україні в 1960 р.²⁶ До програми тижнів входили літературні вечори з участю представників братніх літератур, зустрічі з читачами, ознайомлення з життям трудівників міста і села. В процесі безпосереднього спілкування письменники і поети обмінювалися творчими задумами, обговорювали важливі питання, пов'язані з розвитком літературного процесу, перекладацькою справою, пропагандою книги серед широких верств населення²⁷. Щирий інтерес викликали виступи гостей перед робітниками, колгоспниками, інтелігенцією. Літератори виступали як пропагандисти культури свого народу, посланці дружби. Більш тісне знайомство майстрів пера з життям трудящих братньої республіки народжувало нові теми і сюжети²⁸. Все це сприяло взаємозбагаченню літератур, більш широкому залученню трудящих УРСР та УзРСР до скарбів багатонаціональної радянської культури.

На жаль, у роки застою мала місце недооцінка згаданої вище форми культурного взаємообміну. «Розвитку міжнаціонального спілкування,— справедливо відзначив дослідник національних відносин В. П. Шерстобитов,— не сприяють випадки ігнорування такої ефективною його форми, як декади літератури і мистецтва одних республік в інших»²⁹. Останнім часом вжито заходів до поживавлення цієї пере-

²² Правда Востока.— 1952.— 20 сент.

²³ Правда Востока.— 1959.— 9 апр.

²⁴ ЦДАМЛІ УРСР, ф. 581, оп. 1, спр. 771, арк. 2.

²⁵ Даниленко Р. В. Проблемы культурного сотрудничества народов СССР // Братское единство народов СССР.— Кишинев, 1976.— С. 242, 243.

²⁶ Якубов Ш. Н. Братство народов — братство культур.— С. 50, 51.

²⁷ Правда Востока.— 1959.— 6 окт.; 1960.— 27 мая.

²⁸ Исмаилова С. Братское содружество узбекского и украинского народов // Коммунист Узбекистана.— 1964.— № 7.— С. 54.

²⁹ Шерстобитов В. П. Стратегия ускорения и новая историческая общность людей // Вопр. истории.— 1987.— № 1.— С. 17.

віреної часом організаційної форми культурного співробітництва народів СРСР. Справжніми святами дружби та єднання братніх культур стали дні літератури та мистецтва Узбецької РСР на Україні та Української РСР в Узбекистані, які відбулися в 1987 р.

Дійовою формою взаємозбагачення національних мистецьких колективів є поповнення їхнього репертуару кращими творами авторів інших республік. Ця форма культурного обміну плідно розвивалася в театральному мистецтві. У повоєнні роки на сценах театрів Узбецької РСР поряд з п'єсами узбецьких і російських драматургів були здійснені постановки творів українських авторів, серед них — «Украдене щастя» І. Франка, «Платон Кречет», «Макар Діброва» та «Калиновий гай» О. Корнійчука, «За другим фронтом» В. Собка та ін. Кращі п'єси українських драматургів, насамперед на сучасні теми, дедалі частіше включалися й до репертуару колективів художньої самодіяльності УзРСР³⁰.

З розвитком узбецької національної драматургії зростав інтерес до неї в інших республіках, у тому числі й на Україні. В 50-х роках на сценах багатьох театрів СРСР йшла п'єса А. Каххара «Шовкове сюзане» («На новій землі»), в якій показано, як радянські люди освоювали цілинні землі Голодного степу. На Україні її постановку здійснили трупи драматичних театрів Харкова, Одеси та Бердичева. Під час гастролей Одеського театру з п'єсою узбецького автора ознайомилися і кияни³¹. Включення п'єс драматургів інших республік до репертуару національних театрів сприяло удосконаленню професійної майстерності акторів і режисерів, посиленню впливу мистецтва на розв'язання складних проблем сучасності.

Важливу роль у взаємозбагаченні репертуару творчих колективів відігравали безпосередні контакти між працівниками мистецтва. Так, колектив Волинського народного хору, перебуваючи в 1952 р. на гастролях в Узбекистані, провів творчі зустрічі з акторами ансамблю пісні і танцю Узбецької державної філармонії. Тісне спілкування допомогло танцювальним групам цих колективів збагатити свій репертуар національними танцями народів СРСР. Оркестр народних інструментів Узбецької філармонії, наприклад, включив до свого репертуару кілька музичних творів українських композиторів. Вони подарували узбецьким оркестрантам ноти українських мелодій³².

Принципове значення для розвитку виконавської майстерності вокалістів Узбекистану мали здійснені в роки Великої Вітчизняної війни з допомогою українських акторів постановки «Наталки-Полтавки» в Ташкентському музично-драматичному театрі ім. Мукімі та «Запорожця за Дунаєм» — у Наманганському. Вони користувалися великим успіхом у глядачів і не сходили зі сцени і у післявоєнні роки. Участь у цих музичних виставах сприяла опануванню узбецькими вокалістами техніки багатоголосого співу³³.

Прикладом того, як у процесі взаємодії культур своєрідно переплітається національне й інтернаціональне, може служити артистична діяльність відомої естрадної співачки Тамари Ханум. Будучи вірменкою за національністю, вона все своє творче життя провела в Узбекистані, популяризувала мистецтво узбецького та інших народів не тільки в нашій країні, а й далеко за її межами. У репертуарі Т. Ханум серед пісень багатьох народів світу були й українські. Великою популярністю користувалася тоді виконувана нею пісня українського

³⁰ ЦДА УзРСР, ф. Р-2087, оп. 1, спр. 372, арк. 51.

³¹ ЦДАМЛІ УРСР, ф. 616, оп. 2, спр. 258, арк. 1, 31; ЦДАЖР УРСР, ф. 4763, оп. 1, спр. 355, арк. 66, 177; *Нерушимая дружба*. — С. 97.

³² *Ташкентская правда*. — 1954. — 22 мая.

³³ ЦДА УзРСР, ф. Р-2087, оп. 1, спр. 667, арк. 50; спр. 372, арк. 64, 73; *Леша* а І. Ташкентська Наталка // *Наука і суспільство*. — 1984. — № 6. — С. 14—16.

композитора О. Сандлера на слова Я. Городецького «Україна і Узбекистан»³⁴.

Збагачення репертуару художніх колективів творами драматургії, музичного та хореографічного мистецтва братніх народів активно стимулювало формування загальних естетичних рис та образотворчих засобів, характерних для радянського багатонаціонального мистецтва в цілому, сприяло утвердженню в свідомості радянських людей інтернаціоналістських принципів.

Дальший розвиток суспільного життя, об'єктивна необхідність удосконалення методів художньої творчості зумовили розширення тематичних обріїв творів національних митців, які дедалі частіше зверталися до теми дружби народів. Ця тема, тісно пов'язана з опануванням інонаціональних сюжетів й традицій, знайшла найбільш яскраве відображення в художній літературі. Ще в довоєнні роки вийшла книга Івана Ле «Роман Міжгір'я», в якій відображено соціалістичні перетворення в Узбекистані, та цикл віршів М. Бажана на узбецькій темі. Великий інтерес до минулого та сучасного узбецького народу проявили також М. Терещенко, О. Ільченко, М. Строковський, Д. Павличко та інші літератори України. Узбецька тематика дістала відображення у віршах М. Терещенка «Фархад і Ширін», «Зульфії», романі М. Строковського «Травою не поросте», оповіданні Івана Ле «Сіпайчі» та інших творах. Майстри слова з Узбекистану, в свою чергу, присвятили яскраві сторінки своєї творчості українській тематиці. Так, спільну боротьбу народів СРСР за визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, дружби узбецьких трудящих з евакуйованим з УРСР та інших республік населенням відображено, зокрема, в творах Х. Алімджана «Другу, що йде зі сходу на захід» та «Сльози Роксани», Г. Гуляма — «Ти не сирота», Уйгуна — «Тюльпани», А. Кахара — «Золота зірка» та інших.

Знаменним є той факт, що в творах письменників обох братніх республік порушувалися питання, які мали важливе значення для боротьби з пережитками минулого у свідомості людей, реакційними національними традиціями. Так, у вірші, присвяченому відомій узбецькій поетесі Зульфії, М. Терещенко солідаризується з позицією своєї колеги, яка силою поетичного слова заставувала прояви феодально-байського ставлення до жінки, що мали місце в окремих узбецьких сім'ях.

Яскравим прикладом взаємозбагачення національних музичних культур може служити обробка й використання композиторами мелосу братніх народів СРСР. Так, до музичних драм «Курбан Умаров» (муз. Т. Джалілова і Г. Шперлінга), «Армугон» (муз. Т. Садикова і В. Мейена), які відобразили героїчну боротьбу народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни, було включено українські народні мелодії³⁵. До 300-річчя возз'єднання України з Росією композитори Узбекистану підготували збірку «Пісні дружби», до якої ввійшли романс С. Юдакова «На чужині» на слова Т. Шевченка, «Балада про Дніпро» Г. Мушеля на слова Е. Огнецвіт, пісні С. Бабаєва, М. Левієва, А. Мухамедова та інших композиторів, присвячені братній Україні і дружбі народів СРСР³⁶. У свою чергу, український композитор О. Сандлер і поет Я. Городецький написали вже згадувану вище пісню «Україна і Узбекистан». Темі, образи та звукові фарби, запозичені із скарбниці національних музичних культур інших народів, ставали в українській та узбецькій музиці органічною ознакою самобутнього стилю.

Узбецька тематика дістала відображення в ряді творів художників та скульпторів Української РСР. Так, київські скульптори Є. Жовніровський, І. Гримблят та Т. Россошанська взяли участь у проведенню в Узбецькій РСР конкурсі на створення проекту пам'ятника видатному

³⁴ ЦДА УзРСР, ф. Р-2087, оп. 1, спр. 710, арк. 10; спр. 602, арк. 29.

³⁵ Шевченко Л. А. Назв. праця.— С. 75.

³⁶ Ташкентская правда.— 1954.— 9 мая.

вченому і лікарю Авіценні. Роботі українських митців було присуджено третю премію³⁷. Майстри образотворчого мистецтва Узбекистану також зверталися до тем, пов'язаних з Україною. Це, зокрема, народні художники УзРСР В. Уфимцев, В. Кайдалов та інші³⁸. В 1954 р. до ювілею возз'єднання України з Росією за ескізом В. Уфимцева майстри прикладного мистецтва республіки створили два унікальні килими-сюзани із сюжетними композиціями на тему дружби народів нашої країни.

Таким чином, перехід до мирного життя, відбудова народного господарства активізували українсько-узбецькі взаємини у галузі культури. В здійсненні українсько-узбецького культурного співробітництва у досліджуваний період важливого значення набували такі форми, як особисті контакти і дружба між діячами літератури й мистецтва, перекладацька діяльність, гастролі творчих колективів, обмін художніми виставками, спільне проведення кінофестивалів. Звернення представників творчої інтелігенції обох союзних республік до культурних традицій братніх народів збагачувало палітру їх мистецької діяльності, заклало новий досвід обміну духовними цінностями між українським та узбецьким народами.

Аналіз культурних зв'язків України та Узбекистану є ще одним свідченням неспроможності теорій апологетів імперіалізму, буржуазних націоналістів, які намагаються довести неможливість взаємного збагачення культур народів, що проживають у різних етнічних регіонах. Творче використання досвіду культурного співробітництва народів СРСР має велике значення для їх дальшого духовного єднання, вдосконалення культури міжнаціонального спілкування в умовах перебування всіх сфер суспільного життя.

Одержано 26.01.87.

В сообщении раскрываются основные формы и особенности сотрудничества украинского и узбекского народов в развитии художественной культуры в годы послевоенного восстановления народного хозяйства. Отражено положительное воздействие на развитие культурных связей предпринимаемых после XX съезда партии мер по демократизации общественной жизни, расширению прав союзных республик.

³⁷ Правда Востока.— 1956.— 4 июля.

³⁸ Правда Востока.— 1949.— 30 окт.; 1954.— 27 февр.; Ташкентская правда.— 1954.— 22 мая; Кизил Узбекистон.— 1954.— 20 мая.

І. О. Кліцаков (Горлівка)

Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927—1937 рр.)

Автор на основі партійних документів, архівних матеріалів, періодичної преси та інших джерел показує конкретну діяльність партійних органів, парторганізацій і Спілки працівників освіти, її центральних і місцевих органів по забезпеченню шкіл України кадрами вчителів, дає аналіз їхнього складу, висвітлює заходи по зміцненню партійного прошарку серед учительства. Основна увага приділяється питанням ідейно-політичного виховання учительства, підвищення його активності в агітаційно-пропагандистському і суспільному житті. Зроблено спробу показати, як негативні наслідки адміністративно-командної системи вплинули на діяльність партійних і профспілкових організацій.

Розробляючи програму культурної революції, XV з'їзд ВКП(б) наголосив на необхідності вжиття заходів до запровадження загального обов'язкового початкового навчання, що мало велике значення для Радянської держави. Проблему всеобучу не можна було розв'язати без підготовки достатньої кількості вчителів, на чому й наголошувалося в рішеннях з'їзду¹.

Досить актуальним було це питання і на Україні. Тому X з'їзд КП(б)У, поставивши конкретні завдання в галузі підготовки і виховання учительських кадрів з робітників і селян, підкреслив, що вони мають бути предметом постійної уваги з боку всіх партійних, державних, освітніх і профспілкових організацій.

Дослідники М. М. Грищенко, С. К. Гутянський, Г. І. Ясницький, О. М. Філіпов, М. С. Грищенко та інші певною мірою проаналізували процеси формування учительських кадрів у республіці, і їхні праці, без сумніву, послужили фундаментом для дальшого вивчення проблеми². Однак, по-перше, вони присвячені загальним питанням розвитку народної освіти в республіці і тому проблема учительських кадрів в них розглядається не як центральна, а в плані забезпечення шкіл учителями, підготовки їх у навчальних закладах. По-друге, в працях 50—60-х, а також 70-х років показувалися переважно досягнення, негативні ж явища, як правило, замовчувалися. Недостатньо висвітлювалася роль конкретних діячів, видатних педагогів у будівництві нової школи й ідейному становленні радянського учительства. По-третє, більшість авторів значно докладніше спинялися на періоді 20-х років, 30-і ж — досліджено ще недостатньо. До того ж, нові погляди на історичні процеси саме 30-х років потребують і більш глибокого і конкретного вивчення тих глибинних процесів, які відбувалися в середовищі вчительської інтелігенції, визначення ролі партійних і профспілкових організацій в ідейно-політичному вихованні учителів.

Необхідно все ж відзначити, що певні кроки у цьому напрямі зроблено. Маються на увазі праці Л. І. Ткачової та В. Я. Білоцерківського³, які присвячені не конкретно питанню формування учительських кадрів, а розглядають її на фоні загальної проблеми історії інтелігенції республіки. Особлива увага приділяється вивченню стратегії Комуністичної партії в галузі народної освіти, у вихованні радянського вчителя. Однак вичерпної розробки проблема, яка нас цікавить, не дістала. Недостатньо вивчено конкретні форми й методи роботи партійних та профспілкових організацій як центральних, так і місцевих. До того ж, на нашу думку, ряд тверджень є дискусійним. Так, у монографії В. Я. Білоцерківського стверджується, що процес

¹ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 4.— С. 13.

² Грищенко М. М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР // Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР, 1917—1957.— К., 1957.— С. 5—134; Грищенко М. М. Велике покликання радянського вчителя.— К., 1961.— 46 с.; Ніколаєнко В. Ю. Розвиток народної освіти в Українській РСР у першій п'ятирічці // Рад. школа.— 1957.— № 10.— С. 27—37; Гутянський С. К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні.— К., 1960.— 108 с.; Шашло І. М. Керівна роль Комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні.— К., 1963.— 157 с.; Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921—1932 pp.)— К., 1965.— 256 с.; Філіпов О. М. Розв'язання проблем учительських кадрів у період першої п'ятирічки // Наукові праці з історії КПРС.— К., 1965.— Вип. 5.— С. 94—101; Грищенко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР, 1917—1965.— К., 1966.— 260 с.; Паніотов І. І. Комуністична партія в боротьбі за розвиток народної освіти (1931—1941 pp.)— Харків, 1973.— 186 с.; Ніжинський М. П. Школа, учитель, педагогіка: (Історичний нарис).— К., 1978.— 118 с.; Ткачук П. Д. Зміцнення матеріально-технічної бази і забезпечення учительськими кадрами загальноосвітньої школи (1933—1937 pp.) // Укр. іст. журн.— 1980.— № 7.— С. 101—113.

³ Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму.— К., 1985.— 190 с.; Білоцерківський В. Я. Комуністична партія— організатор культурної революції на Україні (1926—1937 pp.)— Харків, 1985.— 175 с.

ідейного формування учительських кадрів закінчився на початку другої п'ятирічки. На нашу думку, правильнішим буде твердження інших дослідників⁴, які відносять його до кінця другої п'ятирічки. А вже професійне співробітництво і, навіть, визнання Радянської влади ще не свідчить про зміни класової свідомості, настроїв учительства, сприйняття ідеології марксизму-ленінізму більшістю учительських кадрів.

Привертає увагу праця В. В. Струбицького та О. В. Бондар⁵, в якій проблеми учительських кадрів розглядаються в історичному плані у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС. Велику увагу автори приділили висвітленню поглядів видатних радянських педагогів на особистість учителя, тих величних завдань, які стояли перед учительством на всіх етапах соціалістичного будівництва.

Велике значення для дальшого вивчення проблеми має праця, виконана колективом авторів у складі Г. С. Брегі, М. М. Варварцева, Н. В. Комаренко, Ю. О. Курносова, Л. І. Ткачової та В. М. Шейко⁶. У ній висвітлюються питання історіографії і методології вивчення інтелігенції Радянської України, в тому числі й учительства.

Продовжуючи вивчення проблеми формування учительських кадрів, розпочате іншими дослідниками, автор зробив спробу з'ясувати деякі ще недостатньо висвітлені питання, зокрема, показати роль партійних організацій України, а також Спілки працівників освіти, її центральних і місцевих осередків в ідейно-політичному вихованні учителів у тісному зв'язку з тим, як воно вирішувалося в Російській Федерації на другому десятиріччі Радянської влади⁷.

Необхідність ідейно-політичного виховання учительства диктувалася вимогами часу, розмахом соціалістичного будівництва, успіх якого певною мірою залежав від учителя, його світогляду, політичних поглядів. Комуністична партія і Радянський уряд розглядали народного учителя як свого помічника в реалізації плану культурних перетворень, як агітатора і пропагандиста і постійно керувала процесом його виховання. Це було необхідно ще й тому, що і на кінець першого десятиріччя Радянської влади залишки експлуататорських класів намагалися чинити опір соціалістичним перетворенням, а саме — впровадженню загального обов'язкового навчання дітей, участі учителів в агітаційно-пропагандистській роботі. Про це свідчать неодноразові випадки терору щодо вчителів. Це, звичайно, не могло не позначитися на їхньому морально-політичному настрої. Поряд з більшістю учителів, які твердо стояли на позиціях Радянської влади, була ще значна частина, що дотримувалася нейтралітету, проявляла пасивність у суспільному житті. Були, на жаль, і такі, хоча і одиниці, які займали антирадянську лінію. Іноді в школі працювали колишні білі офіцери, попи, поміщики. Деякі з них одночасно були членами церковної «двадцятки», регентами церковного хору. Низьким був і освітній ценз учителів. Як показав перепис 15 грудня 1927 р., у школах України працювало 10,1 % вчителів з вищою освітою, 12,8 % закінчили педтехнікуми, 56 % — середні школи, 21,1 % мали тільки нижчу освіту⁸. Комуністів серед працівників освіти налічувалося близько 6 %, а на низовій педагогіч-

⁴ Розвиток української радянської культури за роки Радянської влади.— К., 1967.— 267 с.; Веселов В. Р. Идеологическая работа партии среди учительской интеллигенции в 1917—1937 гг. // Вопросы истории КПСС.— 1980.— № 12.— С. 61—70; Веселов В. Р. Великий Октябрь и становление народного образования.— М., 1987.— С. 63.

⁵ Струбицький В. В., Бондар О. В. Учитель радянської школи: Історико-педагогічний аспект.— Львів, 1987.— 205 с.

⁶ Интеллигенция Советской Украины: Некоторые вопросы историографии и методологии исследования.— Киев, 1988.— 192 с.

⁷ Див. також: Кліцаков І. О. Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням учительства (1917—1927 рр.) // Укр. іст. журн.— 1988.— № 3.— С. 90—100.

⁸ Україна: Стат. щорічник ЦСУ.— Харків, 1929.— С. 84.

ній роботі їх взагалі було дуже мало⁹. Однак і цих кадрів не вистачало, вчителі працювали в дві зміни з великим навантаженням. Все це, звичайно, позначалося на методах викладання і виховання учнів. Тому треба було спочатку виховати самого учителя, дати йому необхідну суму знань. І, що найголовніше, докорінно змінити його свідомість, залучити до активного громадсько-політичного життя.

Центральний Комітет Компартії України неодноразово розглядав питання розвитку народної освіти і забезпечення шкіл учительськими кадрами на засіданнях Політичного і Організаційного бюро. Велику роль відіграла постанова Політбюро «Про стан народної освіти на Україні» (січень 1927 р.), в якій було визнано за необхідне направити для роботи в школи кращих комуністів, які добре її знають. Відзначивши виконану роботу в справі підвищення кваліфікації і перекваліфікації вчителів, ЦК водночас підкреслював, що цей процес ще не закінчено і необхідно поглибити форми цієї роботи¹⁰.

Згідно з рішеннями ЦК КП(б)У місцеві партійні організації розглядали питання забезпечення шкіл учительськими кадрами на пленумах, бюро і нарадах, приділяючи їм особливу увагу. При цьому підкреслювалася роль Спілки працівників освіти (Робос) в розв'язанні проблеми кадрів. Так, у березні 1927 р. Полтавський окружний комітет КП(б)У виніс на засідання свого бюро звіт фракції правління Спілки. У зверненні до всіх районних партійних комітетів, прийнятому на засіданні, було, зокрема, сказано, що робота Спілки Робос має бути спрямована на перетворення сільської інтелігенції в провідника пролетарського впливу на селі, активного помічника партії в боротьбі проти куркульства, за зміцнення єдності бідняків і середняків у будівництві соціалізму. В зв'язку з цим ставилося завдання підвищити відповідальність членів партії, особливо обраних на керівну роботу до профспілкових органів, за політичний стан профорганізацій¹¹.

Важливою подією в житті вчителів став III Всеукраїнський з'їзд Спілки працівників освіти (5—12 червня 1928 р.), в роботі якого брали участь голова РНК УСРР В. Чубар і секретар ЦК КП(б)У П. Любченко. Вони спинилися на великих завданнях, що стояли перед усім радянським суспільством і перед працівниками освіти, зокрема, в справі будівництва соціалізму, вказавши при цьому, що культурна робота і освіта є складовою частиною соціалістичного будівництва. В доповіді наркома освіти України М. О. Скрипника про стан і перспективи народної освіти, у звіті голови Всеукраїнського комітету (ВУК) Робос С. Тарана про діяльність Спілки і О. Коростельова про діяльність Центрального комітету Спілки працівників освіти, в дебатах по доповідях широко обговорювалося становище учительства республіки, його громадська робота. Відзначалося, зокрема, що культурно-політичний ріст учительства почав відставати від загального культурно-політичного зростання трудящих. Тому Третій Всеукраїнський з'їзд Спілки Робос сформулював завдання так, щоб учитель став провідником культури в життя, сам культурно й політично переозброювався і в свою виробничу та громадську роботу вкладав класово-пролетарський зміст.

Необхідно відзначити, що на шляху виконання цих завдань у вчителів було чимало труднощів. Незважаючи на зміцнення матеріального становища й збільшення асигнувань на розвиток освіти, вони часто не мали літератури для роботи і підвищення свого загальноосвітнього рівня. Крім цього, в той час на Україні склалося особливо тяжке становище з учительськими кадрами, оскільки в 1928 р. інститути народ-

⁹ Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму.— К., 1985.— С. 367.

¹⁰ Див.: Культурне будівництво в Українській РСР.— К., 1960.— Т. 1.— С. 340—345.

¹¹ Парт. арх. Полтав. обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 52, арк. 33, 34; спр. 58, арк. 14, 14 зв.

ної освіти перейшли на чотирирічний курс навчання і випуску студентів не було. Тільки в початкових школах республіки не вистачало 12 600 вчителів¹². У зв'язку з цим Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши в липні того ж року питання «Про стан та перспективи загального навчання на Україні», вказало на необхідність розширення короткочасних курсів для підготовки вчителів. Було запропоновано також організувати перекваліфікацію і докваліфікацію безробітних учителів, а також налагодити підготовку безробітних працівників розумової праці до вчительської роботи¹³. Наркомос освіти республіки прийняв рішення направити в школи студентів педтехнікумів, які перейшли на 3-й курс, давши їм можливість завершити курс навчання в заочному педвузі¹⁴.

Питання про роль і місце вчителя в суспільстві перебувало в центрі уваги VII Всесоюзного з'їзду Спілки працівників освіти, що відбувся в березні 1929 р. Про велике значення, яке надавали партія і уряд школі і вчителю, свідчить, зокрема, той факт, що на з'їзді за дорученням ЦК ВКП(б) з великою політичною доповіддю виступив М. І. Калінін, а на засіданні комуністичної фракції з'їзду — заступник завідуючого агітаційно-пропагандистським відділом ЦК ВКП(б) С. І. Гусев. Звітну доповідь виголосив голова ЦК Спілки О. Коростельов. У доповідях і виступах делегатів багаторазово підкреслювалася думка про високе призначення вчителя, який повинен не тільки вчити грамоти, а й бути громадським діячем, активним агітатором.

Робота VII Всесоюзного з'їзду Спілки Робос проходила не так гладко, як здається на перший погляд. Про це можна судити по резолюції його комуністичної фракції, члени якої, заслухавши доповідь С. І. Гусева, констатували, що в середовищі учительства, як і всієї інтелігенції, відбувається диференціація, викликаючи зрушення на користь соціалізму, з одного боку, і активізацію буржуазних елементів, що вороже ставилися до соціалістичного будівництва, — з другого. Партійна фракція визнала грубою політичною помилкою виступ незначної групи професійних працівників на фракції VIII з'їзду профспілок СРСР (1928 р.). Деякі товариші проявили хитання. Особливо це стосувалося секретаря ЦК Спілки О. Коростельова¹⁵. Тому на з'їзді був обраний новий склад ЦК Спілки працівників освіти, головою якого став А. К. Аболін. Попереднє ж керівництво звинувачувалося в опортуністичному ухилі. Звертає на себе увагу саме формулювання резолюції фракції ВКП(б) VII з'їзду про внутріпартійне становище: «За генеральну лінію соціалістичного будівництва! За твердокам'яне (!) керівництво ЦК ВКП(б)»¹⁶. Як тепер стало відомо, 1929 р. був переломним роком у ставленні до кадрів, особливо керівних, роком утвердження сталінської концепції соціалізму.

Аналіз літератури і джерел засвідчує, що то був складний період і в розвитку народної освіти, в діяльності як Народного комісаріату освіти, так і Спілки Робос. Прошли «чистки» апарату цих органів. А. В. Луначарський, гостро відчуваючи відхід від ленінських принципів освіти, змушений був подати у відставку, а слідом за ним і вся колегія Наркомосу. Між окремими діячами комісаріату і педагогами на сторінках журналу «Работник просвещения» (орган ЦК Спілки Робос) після публікації статті В. Шульгіна «Правый уклон свил себе прочное гнездо в педагогике», опублікованій в № 19 за 1929 р., роз-

¹² Филиппов А. М. Руководство Коммунистической партии Украины подготовкой педагогических кадров в республике (1928—1932 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Киев, 1962.— С. 10.

¹³ Див.: Культурне будівництво в Українській РСР.— С. 402.

¹⁴ Див.: Про передчасний випуск студентів педтехнікумів // Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР.— 1928.— № 22.— С. 10—11.

¹⁵ Див.: Из резолюции коммунистической фракции VII съезда работников просвещения (Об итогах VIII съезда профсоюзов и VII съезда Союза) // Работник просвещения.— 1929.— № 7.— С. 32—33.

¹⁶ Див.: Там же.— № 8.— С. 2—3.

горнулася дискусія. Шульгін звинуватив у правсопортуністичних поглядах М. Епштейна, який у статті, опублікованій в газеті «Правда», вказав на труднощі, що мали місце у справі впровадження принципів політехнізму в школі. У суперечку з В. Шульгіним вступили відомі педагоги Е. Мединський і М. Пістрак, якого Шульгін також звинуватив у правому ухилі. Звинувачуючи багатьох, В. Шульгін пропонував вдарити по них і вдарити міцно.

Як відомо, критика і самокритика є рушійною силою, здатною поліпшувати стан справ. Однак саме здорова критика, а не огульне звинувачення в опортунізмі, в наявності ворожих елементів у середовищі освітян, а звідси — політичне очищення і самоочищення від них, політика масових чисток серед учителів, виключення із Спілки тих, хто хитався, всупереч ленінському положенню про те, що профспілка є школою виховання. В той період почастішали випадки необгрунтованих переміщень і звільнень учителів з роботи. Наприклад, у звіті Дніпропетровського окружного відділу Спілки Робос до III з'їзду вказано, що в 1927—1928 навчальному році із 611 учителів за сімейними обставинами було звільнено 227, без причин — 177 чол.¹⁷ Аналогічні випадки мали місце і в інших районах та округах. Нарком освіти України М. О. Скрипник у доповіді на VII з'їзді Спілки Робос відзначав, що на Україні «вичищали» часто десятки вчителів, школи ставали «голими», нерідко закривалися, оскільки цілу масу вчительства було звільнено, а замінити їх не було ким¹⁸. Особливо ці перегиби давалися взнаки в умовах гострого дефіциту вчительських кадрів у період запровадження всеобучу, що, безумовно, призводило до гальмування цього важливого народногосподарського заходу. Крім того, це погіршувало політичні настрої частини вчителів, викликало почуття апатії, безнадійності. А іноді навіть призводило до трагічних наслідків, як це було, наприклад, в Тверській губернії, де вчителька Лапшина, активна комсомолка, покінчила життя самогубством. Справа Лапшиної викликала широкий політичний резонанс по всій країні. Часто звільнялися учителі лише за їх походження. Такі, нехай навіть поодинокі випадки порушення соціалістичної законності, удар лише по одному вчителю, причому удар незаконний, часто відштовхував від Радянської влади не тільки цього вчителя, а й інших, які були свідками несправедливих дій.

Все це явно суперечило ленінській вказівці про те, що до мас треба навчитися підходити особливо терпеливо і обережно, уміти зрозуміти особливості, риси психології представників кожної верстви і професії¹⁹. Профспілка працівників освіти, будучи природним захисником прав учителів, виявилася не на належному рівні. Розбираючи окремі випадки необгрунтованих звільнень, переміщень і «чисток» учителів, її працівники не зробили необхідних політичних висновків. Окремі партійні організації також не зуміли стати на правильні позиції щодо вчителів, вороже ставилися до них і до інтелігенції взагалі як до контрреволюційної маси. Так, наприклад, один з районних партійних комітетів Полтавської області з 64-х учителів 38 визнав контрреволюціонерами²⁰. Замість того, щоб використовувати учителів як активну силу в соціалістичному будівництві, їх зараховували в розряд «чужих елементів», проводили розкуркулювання окремих учителів тощо. До речі, і нарком освіти УСРР М. Скрипник у той період вва-

¹⁷ Інформаційний лист Дніпропетровського окрвідділу спілки робітників освіти. — 1927. — № 19. — С. 25.

¹⁸ Див.: Луначарский А. В., Скрипник Н. А. Народное образование в СССР в связи с реконструкцией народного хозяйства. — М., 1929. — С. 35.

¹⁹ Див.: Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу // Повне збр. творів. — Т. 41. — С. 182.

²⁰ Парт. архів Полтав. обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 58, арк. 14 зв.

жав, що найбільш кваліфіковані з них вороже ставилися до Радянської влади. Все це було проявом надуманої теорії Сталіна про зростання класової боротьби в період будівництва соціалізму.

Важливою умовою успішної роботи школи і професійної спілки була наявність у педагогічному колективі членів партії і комсомольців, покликаних спрямовувати всю роботу, бути застрільниками всього нового, передового. Однак партійний прошарок серед учителів був ще незначним. Загалом по Спілці він становив 13,2 %, з них члени партії — 2,6, кандидати — 2,7, комсомольці — 7,9 %²¹. Це викликало стурбованість багатьох партійних органів, які дбали про збільшення кількості комуністів серед працівників освіти. Зокрема, секретаріат Київського окружного партійного комітету 15 квітня 1930 р. заслухав питання про партпрошарок серед учительства і політико-виховну роботу серед учителів. Постанова його була не випадковою. В Київському окрузі у 1817 школах працювало всього 49 комуністів, серед яких переважали молоді члени і кандидати в члени партії. Незначним був партійний прошарок і серед керівного складу: з 85 завідуючих трудшколами тільки 8 були комуністами. До того ж, учителі-комуністи в більшості випадків мали незначний педагогічний стаж, були недостатньо обізнані в питаннях марксистської підготовки і не могли забезпечити необхідну ідеологічну спрямованість навчання. Тому районним партійним комітетам і фракції Спілки пропонувалося посилити увагу до справи «партизації» учительства шляхом залучення в партію кращих представників, перевірених з політичного і громадського боку²². Донецький обласний партійний комітет також приділяв серйозну увагу працівникам освіти, направляв для роботи в школи і органи народної освіти кращих комуністів²³. Показовим щодо цього є приклад Артемівського окружного партійного комітету, який наприкінці 1929 р. направив у школи для викладання суспільствознавства 25 членів партії і 50 комсомольців²⁴.

На початку 30-х років, коли в країні розпочалася перебудова всієї системи політичної освіти, було висунуто нові, відповідальні завдання і в справі виховання учительських кадрів, підвищення і поглиблення їх ідейно-теоретичної і політичної підготовки. За рішенням ЦК ВКП(б) в 1930 р. було створено Товариство педагогів-марксистів, яке поставило своєю метою допомогти учительству в справі оволодіння марксистсько-ленінізмом, взявши його за керівництво до дії, розгорнути мережу гуртків по вивченню марксистсько-ленінської педагогіки, постанов з'їздів, конференцій, пленумів Центрального Комітету.

Обласні, міські і районні партійні організації України, розуміючи значення політичної роботи серед учительства, активізували діяльність у галузі їх політичної, марксистсько-ленінської освіти. Першими помічниками парторганізацій стали осередки Спілки працівників освіти, які систематично звітували про свою роботу перед партійними органами. Для прикладу можна навести рішення бюро Чернігівського окружного партійного комітету від 21 березня 1930 р., на якому слухалося питання про роботу партійної фракції Робос. Відзначивши певні успіхи в її діяльності (підвищення авторитету освітян, їх активності в господарсько-політичних кампаніях), бюро водночас вказало і на суттєві недоліки: деякі вчителі ще користувалися застарілими методами навчання і виховання, партійна фракція не приділяла достатньої уваги роботі серед сільського вчительства, яке часто виявляло консерватизм і обивательські настрої. В зв'язку з цим бюро запропонувало фракції

²¹ Всесоюзная школьная перепись 15 декабря 1927 г.—М., 1930.—Т. 1.—С. XXVIII.

²² Держ. арх. Київ. обл., ф. Р-1043, оп. 4, спр. 7, арк. 333, 334.

²³ Парт. арх. Донець. обкому Компартії України, ф. 8, оп. 1, спр. 717, арк. 31; Держ. арх. Донець. обл., ф. Р-1512, оп. 1, спр. 3, арк. 191.

²⁴ Парт. арх. Донець. обкому Компартії України, ф. 8, оп. 1, спр. 743, арк. 3.

Спілки організувати систематичну роботу серед учительства через курси, конференції, гуртки, добиваючись засвоєння ним марксистсько-ленінської методології і правильного, чіткого розуміння генеральної лінії та сучасних вимог партії більшовиків. Культпропу окружного партійного комітету пропонувалося забезпечити систематичну підтримку і допомогу фракції працівників освіти у виконанні накреслених завдань²⁵.

На необхідність підготовки нових кадрів спеціалістів — інженерів, агрономів, техніків, педагогів — для успішного виконання планів індустріалізації і кооперації сільського господарства вказав XI з'їзд КП(б)У (червень 1930 р.). Конкретні практичні заходи щодо розширення підготовки учительських кадрів і забезпечення ними шкіл, особливо сільських, було намічено в постанові Центрального Комітету від 23 серпня 1930 р. «Про запровадження обов'язкового загального початкового навчання», якою ЦК КП(б)У зобов'язав Народний Комісаріат освіти УСРР і Всеукраїнський комітет профспілки працівників освіти мобілізувати для роботи в школі 1500 колишніх учителів, які працювали не за спеціальністю. ЦК ЛКСМУ було запропоновано мобілізувати 3000 комсомольців на педагогічну роботу в початкові класи, а Наркомосу — організувати спеціальну підготовку їх на короткочасних курсах²⁶. Питанням забезпечення всеобучу вчительськими кадрами, їх ідейно-теоретичної підготовки велику увагу приділяли Київський, Луганський, Запорізький, Чернігівський, Волинський окружні, Макіївський і Сумський міські, а також Краснопутський і Краматорський районні комітети партії²⁷, здійснюючи постійне керівництво місцевими партійними організаціями, а також осередками Спілки Робос.

У 1930 р. Спілка працівників освіти об'єднала в основному все вчительство, поза нею виявилось тільки 8 тис. чол.²⁸ Частина вчителів належала до членів інших спілок (1,9 %). Лише 2,5 % по РСФРР і 1,8 % по Україні не були залучені до профспілок²⁹. Тому перед осередками Спілки поряд з питаннями виховання своїх членів стояло завдання залучення до неї всіх учителів, згуртування їх і спрямування діяльності на поліпшення справи навчання і виховання підростаючого покоління, активної участі у будівництві соціалізму.

Враховуючи важливе народногосподарське значення здійснення всеобучу, Центральний Комітет партії уважно стежив за проведенням його в життя. На Україні в 1930 р. було створено республіканський комітет сприяння всеобучу під керівництвом голови Раднаркому УСРР В. Я. Чубаря. ЦК профспілки працівників освіти СРСР також тримав це питання під постійним контролем. Так, 24 березня 1931 р. на засіданні Президії були заслухані доповіді наркомосів РСФРР, України і Білорусії про підготовку помічників учителів з випускників семирічних шкіл на Україні. Цей захід був тимчасовим і вимушеним, але він дав можливість дещо поліпшити стан справ з кадрами. ЦК профспілки рекомендував використовувати досвід України і в інших республіках. Однак як на Україні, так і в інших республіках в галузі підготовки кадрів для всеобучу (в основному курсової підготовки) було багато недоліків: відсутність точно обгрунтованих планів і програм, надійних джерел фінансування. Внаслідок цього на місцях спостерігалися великі різнобої і затримка курсової підготовки, а в ряді випадків — і зриви. Президія ЦК профспілки працівників освіти у прийнятому рішенні вказала на необхідність негайно відправити плани під-

²⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 897, арк. 48.

²⁶ Див.: Радянська школа (Луганськ).— 1930.— № 7—9.— С. 7—9; Шахло І. М. Керівна роль Комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні.— К., 1963.— С. 46.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 83, арк. 39, 40; спр. 156, арк. 98; спр. 219, арк. 13, 24, 83; спр. 234, арк. 19, 20; спр. 239, арк. 10, 11, 14, 15.

²⁸ Всеобщее обучение, ликвидация неграмотности и подготовка кадров (Стат. очерк).— М., 1930.— С. 42.

²⁹ Всесоюзная школьная перепись.— С. XXVIII.

готовки вчителів з усіма розрахунками на місця, знайти додаткові ресурси для курсової підготовки вчителів з мінімальним строком — чотиримісячні курси³⁰.

Конкретні заходи по забезпеченню шкіл учительськими кадрами були намічені в постанові ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» від 25 серпня 1931 р. А вже у вересні того ж року відбувся VI пленум Цекпросу, який проходив під знаком мобілізації вчителів на виконання завдань, висунутих Центральним Комітетом партії. На той час змінився якісний склад учителів. Всього на 1 січня 1931 р. за вибірковим переписом Держплану армія народних учителів перевищувала 0,5 млн. чол. Членів ВКП(б) у складі вчителів було 6,5 %, комсомольців — 11,3 %³¹. У привітанні Центральному Комітетові партії учасники пленуму писали, що «500 000 армія вчителів разом зі всією пролетарською громадськістю хвилею ентузіазму зустріли рішення ЦК і завірили партію в тому, що вчителі не пошкодують зусиль і енергії для підвищення якості роботи школи»³².

В своїй діяльності партійні і профспілкові організації вважали за необхідне зосередити увагу широкої громадськості, робітників і селян на роботі школи і вчителя. Було висунуто лозунг «Школа — цех заводу». Всеукраїнський комітет Спілки організував переклик районів, які мали кращий досвід роботи, щоб водночас з'ясувати і недоліки. На місцях пройшли збори освітян, а 3 жовтня 1931 р. ВУК Робос організував всеукраїнські радіозбори, на яких виступили представники Наркомосу республіки, ЦК Спілки, вчителі, робітники, колгоспники.

Перші підсумки боротьби за реалізацію рішень ЦК ВКП(б) про школу підбили IV Всеукраїнський (лютий 1932 р.) і VIII Всесоюзний (червень 1932 р.) з'їзди Спілки Робос, які визнали за необхідне розгорнути наполегливу боротьбу за підготовку і перепідготовку педагогічних кадрів, поліпшення якості їх підготовки і зобов'язали всі профспілкові організації розгорнути широкий похід учительства за підвищення наукової кваліфікації і оволодіння основами педагогічної техніки. Перед наркомосами союзних республік було поставлено завдання добитися такого становища, щоб на кінець другої п'ятирічки потреба в учителях задовольнялася випусками з педтехнікумів і вузів. Особливої уваги й турботи потребували молоді вчительські кадри, яким ще бракувало педагогічного досвіду³³.

Після з'їздів під керівництвом обласних, міських і районних комітетів партії широко розгорнулася робота профспілкових організацій по підготовці і перепідготовці вчителів. Відкривалися і працювали курси по перепідготовці вчителів, комплектувався склад викладачів і слухачів, поліпшувалося постачання підручниками та методичними посібниками. Було організовано широке вивчення творів класиків марксизму-ленінізму. Так, у Горлівці в школах, на вечорах трьох поколінь, на батьківських зборах проводилися доповіді, лекції і бесіди на тему «Ленін про радянську політехнічну школу». Були організовані спеціальні цикли бесід з питань марксистсько-ленінської педагогіки³⁴. Подібну роботу проводили й інші партійні та профспілкові органи республіки. Таким чином, поступово створювалася система марксистсько-ленінської підготовки вчителів республіки.

Важлива роль у справі ідейно-політичного виховання вчительських кадрів належала первинним партійним і профспілковим організаціям, які були зв'язуючою ланкою між партією, профспілкою і вчи-

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 12, спр. 131, арк. 42, 43.

³¹ О реализации решений ЦК ВКП(б) о начальной и средней школе.— М., 1932.— С. 28.

³² На VI Пленуме Цекпроса // За коммунистическое просвещение.— 1931.— 17 сент.

³³ Див.: Резолюции VIII Всесоюзного съезда работников просвещения.— М., 1932.— С. 35.

³⁴ ПА ИП при ЦК Компартии Украины, ф. 1, оп. 10, спр. 1026, арк. 213, 214.

тельськими масами. Питання про роль місцевих профспілкових організацій, про перебудову їх роботи після IV Всеукраїнського і VIII Всесоюзного з'їздів Спілки Робос були винесені на 2-й пленум ВУКу, який відбувся в листопаді 1932 р. На пленумі відзначалося, що низові профспілкові комітети працюють ще незадовільно, зокрема в галузі організації праці, дублюючи роботу адміністрації, погано дбають про культурне обслуговування вчителів³⁵.

Підавалася критиці і робота райкомів Спілки, зокрема по керівництву низовими органами. Вона часто зводилася до вимог надіслати різні звіти й зведення, до розсилання декретів і циркулярів. До того ж, при цьому не враховувалися ні особливості осередків, ні їх чисельний склад, ні умови праці. Перевірка виконання директив не проводилася. Це був стиль формально-бюрократичного керівництва, який особливо яскраво проявився в Ізюмському, Охтирському та інших районах Харківщини, і не тільки там. Мали місце випадки, коли районний комітет профспілки не тільки не захищав права вчителя, а й сам порушував їх. Наприклад, в Ізюмському районі за неявку на конференцію або нараду райком спілки затримував виплату заробітної плати³⁶. Адміністративно-командна система в партійно-господарському керівництві, яка склалася в 30-х роках, як бачимо, проникла і в профспілки. Вона призводила до посилення бюрократизму, про небезпеку якого неодноразово попереджав В. І. Ленін. Багато профспілкових керівників, як і партійних та радянських, у той час взяли курс на жорстку централізацію, вважаючи, що саме командні методи — кращий шлях розв'язання поставлених завдань. Насправді ж, якість роботи профорганізації залежала насамперед від того, яких результатів вона досягла в організації роботи вчителя, у закріпленні кадрів, забезпеченні педагогів житлом, продуктами, в культурному обслуговуванні.

Посилення ролі профспілкових організацій було тісно пов'язане з підвищенням ролі кожного члена профспілки, кожного вчителя, не тільки як вихователя підростаючого покоління, а як і громадського діяча. Однією з ланок такої діяльності було подання допомоги селу в організації колективних господарств, у підготовці до весняної сівки і т. д. Широко розгорнулася така робота в 30-ті роки, коли працівники освіти організували освітянські бригади, курси ліквідації агронеграмотності тощо. За активну участь вчительства України в громадсько-політичній роботі, зокрема в ліквідації неписьменності та малописьменності, Спілку працівників освіти республіки в 1930 р. було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Передові вчителі виїжджали в сільські школи. Так, комсомолец учитель Линовицької семирічної школи на Харківщині П. Спичак оголосив себе мобілізованим на допомогу підшефному селу і добровільно поїхав у школу села Буди, взявши на себе зобов'язання налагодити роботу комсомольського осередку при колгоспі, по-бойовому організувати маси на боротьбу за високий урожай³⁷. І такі приклади не поодинокі. В роки першої п'ятирічки вчительство республіки, як і всієї країни, було охоплене ударництвом. З метою поширення передового досвіду за ініціативою партійних і профспілкових організацій і з їх активною участю в багатьох областях і районах пройшли зльоти вчителів-ударників, які продемонстрували єдність і згуртованість навколо партії і Радянської влади.

Діяльність партійних, комсомольських і профспілкових організацій по підготовці і вихованню учительських кадрів сприяла розширенню шкільної мережі, ширшому охопленню дітей шкільного віку навчанням.

³⁵ Див.: Другий пленум ВУКу Робос // За культурну революцію.— 1932.— 29 листоп.

³⁶ Див.: Піднести авторитет райкому // За культурну революцію.— 1933.— 11 січ.

³⁷ Див.: Спичак П. Моя відповідь колгоспникам-ударникам // За культурну революцію.— 1933.— 6 берез.

Радянська школа навчала дітей мовами 70 національностей. Якщо на Україні в 1921 р. на 17 287 шкіл не було жодної національної, то на кінець першої п'ятирічки 90 % з 21 758 шкіл проводили викладання рідною мовою³⁸. Зросла і кількість учителів у них.

Однак було б неправильно стверджувати, що проблема ідейно-політичного виховання учительства була вирішена повністю. Школи, як і раніше, відчували потребу в ідейно стійких, кваліфікованих педагогічних кадрах. Адже в роки першої п'ятирічки проблема учительських кадрів вирішувалася переважно за рахунок підготовлених через короткострокові курси, рівень яких у більшості випадків ще залишався низьким. Із 134 тис. учителів початкових, неповних середніх і середніх загальноосвітніх шкіл вищу освіту наприкінці п'ятирічки на Україні мали лише 16 тис., середню — 75 і незакінчену середню — 43 тис.³⁹ До того ж, «лівацька» теорія відмирання школи і вчителя, за якою учитель не повинен був учити дітей, а тільки керувати їх самостійною роботою, негативно впливала на якість підготовки учительських кадрів.

Нові важливі завдання в галузі народної освіти, що вимагали великої кількості кваліфікованих, ідейно і теоретично підготовлених кадрів учителів, висунув XVII з'їзд ВКП(б). Від ЦК Спілки працівників освіти на ньому виступив Колотилів і змушений був визнати, що вчительські кадри за кваліфікацією і засвоєнням ними вчення марксизму-ленінізму переважно ще слабкі⁴⁰. Центральний Комітет Компартії України, не послаблюючи уваги до питань підвищення ідейно-політичного рівня вчителів, сконцентрував увагу на вихованні їх у дусі інтернаціоналізму. Велику роль у цьому відіграли рішення листопадового об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р. і XII з'їзду КП(б)У. Виходячи з їх рішень, нарком освіти УСРР В. П. Затонський у доповіді на пленумі ВУКу Робос наголосив на важливості політичної освіти вчителів⁴¹.

Предметом особливої уваги партійних і профспілкових організацій України в той період був розвиток і вдосконалення форм політичної освіти вчителів. Наприклад, Дніпропетровський обласний комітет партії зобов'язав райкоми партії організувати мережу шкіл політичного навчання вчителів, забезпечити керівництво ними з боку кваліфікованих партійних працівників. Перевіркою стану роботи вчительських політшкіл в 33 районах області було зафіксовано 588 шкіл з охопленням навчанням більш як 9 тис. учителів (60—65 %) ⁴². Київський обком партії визнав за необхідне заслухати в жовтні 1934 р. питання «Про роботу з сільськими вчителями-комуністами і комсомольцями». Про важливість його свідчить той факт, що з доповіддю на бюро виступив секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев. У прийнятій постанові було розроблено цілий комплекс заходів по підвищенню політичного і культурного рівня вчителів — комуністів та комсомольців, які мали стати авангардом серед широких мас учительства ⁴³.

Окрім міськкоми і райкоми порушували питання про кадри перед вищестоящими органами з метою більш успішного їх розв'язання. Так, Горлівський міський комітет партії у 1936 р. змушений був чотири рази на засіданнях бюро розглядати питання про роботу шкіл і стан з кадрами. Незважаючи на проведену роботу, становище поліпшувалося мало: низька грамотність, слабка освітня і педагогічна під-

³⁸ Всеобуч — в почетном списке большевистских побед пятилетки // За коммунистическое просвещение. — 1933. — 22 янв.

³⁹ Культурне будівництво в Українській РСР. — 1940. — С. 21.

⁴⁰ Див.: XVII съезд ВКП(б) : Стеногр. отчет. — М., 1934. — С. 86.

⁴¹ Див.: Затонский В. П. Итоги ноябрьского пленума ЦК и ЦКК КП(б)У и задачи работников просвещения. — Харьков, 1934. — С. 77.

⁴² Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 2, спр. 430, арк. 102.

⁴³ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 56, арк. 35.

готовка, 50 % учителів старших класів не мали вищої освіти. Тому питання про добір і підготовку вчителів було порушено перед Донецьким обкомом КП(б)У, який не залишив його поза увагою⁴⁴. Вивчивши попередньо стан підвищення кваліфікації вчителів в області, обком КП(б)У виніс обговорення його на засідання бюро, де обласний відділ народної освіти було піддано різкій критиці і прийнято ряд конкретних заходів щодо поліпшення роботи, організації соціалістичного змагання⁴⁵. Під керівництвом Донецької обласної партійної організації в 46 районах з 56 було створено 773 семінари з марксистсько-ленінської освіти, в яких навчалися 13 139 учителів та інших працівників народної освіти⁴⁶.

Зацікавленості вчителів у підвищенні своєї кваліфікації сприяла постанова ЦВК і РНК СРСР від 10 квітня 1936 р. «Про персональні звання вчителів початкових і середніх шкіл», згідно з якою право викладати в школі мали лише ті, кому було присвоєно звання учителя початкової школи, учителя середньої школи чи заслуженого учителя школи⁴⁷. Для цього передбачалося провести атестацію всіх учителів. Постанова поклала край нетерпимій практиці добору і призначення учителів, коли до навчання і виховання дітей в школі допускалися випадкові люди, які не відповідали вимогам педагогічної роботи. Партійні організації України подавали велику допомогу органам народної освіти у проведенні атестації вчителів.

Перші підсумки цієї важливої справи, проведені в грудні 1936 р., були невтішними. Далеко не всі працюючі в школі одержали звання учителя. Так, у Донецькій області з 10 692 чол., що пройшли атестацію, лише 2022 одержали звання учителя, 8051 чол. були допущені до тимчасового викладання в школі, 619 вчителям було заборонено працювати в школі до одержання ними відповідної освіти⁴⁸. В Дніпропетровській області звання учителя було присвоєно лише 16,7 % тих, які пройшли атестацію, 5,5 % було заборонено працювати в школі, а 77,8 % було запропоновано одержати освіту в заочних вузах чи технікумах⁴⁹.

Проведення атестації сприяло підвищенню педагогічного, політичного і загальноосвітнього рівня учителів. Але в роботі атестаційних комісій мав місце цілий ряд недоліків і перегинів. У деяких районах атестації перетворювалися в «чистку» учителів, в екзамени, а інколи призводили до дискредитації самого звання учителя. Серед звільнених за висновками комісій було немало комсомольців і молоді, наприклад, В. Ткаченко, яка закінчила семирічну школу, короткострокові курси і була заочницею III курсу педшколи; викладач історії 8—10 класів М. К. Кругляк з Київської області — закінчила інститут соцвиховання, член партії, хороший організатор — була лише допущена до викладання, а звання вчителя їй не було присвоєно⁵⁰. В той період такі дії атестаційних комісій пояснювалися тим, що в їх складі були люди, які намагалися зірвати важливу політичну справу і викликати незадоволення серед учителів. Інші вважали, що серед учительства були ще класово чужі елементи, і намагалися будь-яким способом позбавлятися справжніх учителів і вихователів молодого покоління. Однак, незважаючи на недоліки, помилки і перегини, атестація мала велике

⁴⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 5200, арк. 347; спр. 5201, арк. 28, 191, 256.

⁴⁵ Парт. арх. Донець. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 962, арк. 4.

⁴⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 5162, арк. 115 зв.

⁴⁷ Див.: Народное образование в СССР: Общеобразовательная школа: Сб. документов 1917—1973 гг.— М., 1974.— С. 459—460.

⁴⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 5162, арк. 114 зв.

⁴⁹ Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 430, арк. 129.

⁵⁰ Див.: Редько Ф. А. До підсумків атестації вчителів // Комуністична освіта. — 1938.— № 11.— С. 24—26.

політичне значення, сприяла поліпшенню якісного складу педагогічних кадрів.

Наприкінці 30-х років практично всі вчителі були охоплені тими чи іншими формами навчання. В областях, містах і районах систематично проводилися конференції і наради, курси та семінари, багато вчителів були студентами-заочниками. Відповідно до навчальних планів велика увага приділялася суспільним дисциплінам, вивчалася історія класової боротьби, історія партії, основи ленінізму, Конституція, географія тощо. Це сприяло виробленню у вчителів марксистсько-ленінського світогляду, розуміння своїх завдань у галузі виховання підрастаючого покоління і будівництва нового суспільства.

Виявляючи постійну увагу до справи ідейно-політичного виховання учительства, діяльності профспілки працівників освіти, Комуністична партія виростила величезну армію вчителів, які стали її надійними помічниками в боротьбі за перетворення СРСР у найбільш освічену країну в світі. Значних успіхів досягла і Радянська Україна: протягом десятиріччя в школи республіки прийшло 29 тис. учителів, які закінчили педагогічні вузи і технікуми⁵¹. Досягнення в галузі народної освіти і підготовки кадрів стали можливі лише завдяки дружбі і співробітництву російського і українського народів, трудящих всіх братніх республік.

Одержано 14.12.88.

Автор на основе партийных документов, архивных материалов, периодической печати и других источников показывает конкретную деятельность партийных органов, парт-организаций и Союза работников просвещения, его центральных и местных органов по обеспечению школ Украины кадрами учителей, дает анализ их состава, освещает меры по укреплению партийной прослойки среди учительства. Основное внимание уделяется вопросам идейно-политического воспитания учительства, повышения его активности в агитационно-пропагандистской и общественно-политической жизни. Сделана попытка показать, как негативные последствия административно-командной системы повлияли на деятельность партийных и профсоюзных организаций.

⁵¹ Хоменко Г. С. Здійснення загального обов'язкового навчання // Комуністична освіта.— 1938.— № 7.— С. 28—32.

Б. Димек (ПР)

КПЗУ — автономна частина КПП *

Идетсья про взаємовідносини між Комуністичною партією Західної України і Комуністичною робітничою партією Польщі.

У польській історіографії є чимало праць, присвячених історії Комуністичної партії Польщі. Проте питання діяльності КПЗУ досліджені ще недостатньо. Тут слід передусім назвати працю Януша Радзієвського¹.

У даній публікації автор робить спробу показати взаємовідносини між Комуністичною партією Західної України і КРПП. Відомо, що у

* Ця публікація зроблена на основі виступу автора на радянсько-польській науковій конференції, присвяченій 70-річчю утворення КПЗУ (Львів, березень 1989 р.).

¹ Radziejowski J. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy. 1919—1929; Węzłowy problemu ideologicznego.— Kraków, 1976.

самій КПСГ, а також між нею і Комуністичною робітничою партією Польщі, яка діяла у Східній Галичині, велися дискусії. 29 грудня 1922 р. спеціальна комісія Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ) звернулася з листом до комуністів Східної Галичини із закликом подолати розкол у партії до травня 1923 р. Це сприяло консолідації КПСГ, яку на II з'їзді КРПП було перейменовано на Комуністичну партію Західної України.

До складу ЦК КПЗУ ввійшли Йосип Крілик (Васильків), Людвік Розенберг, Володимир Попіль, а також представники КРПП — Остап Длуський, Северин Свентоховський (Северин), Й. Візенфельд (Юзеф), Г. Михаць. Першим секретарем Центрального Комітету Комуністичної партії Західної України був обраний Йосип Крілик, який виступав за організаційну незалежність партії від ЦК КРПП.

Компартія Західної України підтримувала тісні зв'язки з КП(б)У і Закордонним бюро допомоги ЦК КПЗУ, що знаходилося в Харкові. Ці відносини у 1924 р. були погоджені з ВККІ. На думку Я. Радзівського, ідеологічний вплив КП(б)У на Компартію Західної України був значно сильнішим, ніж вплив КПП, до якої вона входила організаційно².

Консолідація КПЗУ з Комуністичною робітничою партією Польщі була завершена на II з'їзді КРПП, який відбувся восени 1923 р. З'їзд чітко визначив програму партії щодо робітничого, селянського та інших питань. Він гостро засудив гноблення непольських національностей, висунув ленінське гасло самовизначення націй аж до відокремлення Західної Білорусії та Західної України від Польщі й возз'єднання їх з радянськими республіками³. З'їзд засудив також згубну тактику збройного повстання окремих комуністичних організацій на Сході країни.

На з'їзді було обрано Центральний Комітет КРПП, до складу якого ввійшли Марія Кошутська (Віра), Максиміліан Горвіц (Валецький), Адольф Варшавський-Варський (Варський), а також секретар ЦК КПЗУ Йосип Крілик.

На жаль, реалізація рішень з'їзду та IV конгресу Комінтерну гальмувалася лівацькими збоченнями групи діячів КРПП, яких підтримував Комінтерн і особисто Й. Сталін. Хвороба Леніна та його смерть у січні 1924 р. ускладнили ситуацію не тільки в РКП(б), а й у Комінтерні. У рішеннях V конгресу Комуністичного Інтернаціоналу (1924 р.) вже домінували інші тенденції. Гасло робітничо-селянського уряду з того часу трансформувалося у гасло диктатури пролетаріату. Крім того, Сталін наполегливо боровся за провідну роль у РКП(б) й водночас руйнував основи внутріпартійної демократії у міжнародному комуністичному русі, підтримуючи разом з керівником Комінтерну Г. Зіновьевим ультраліві групи.

Лист ЦК КРПП до Комінтерну і Політбюро ЦК РКП(б) (грудень 1923 р.), в якому засуджувалася фракційна боротьба в більшовицькій партії, викликав незадоволення у Сталіна, яке згодом переросло у багаторічну неприязнь до керівництва Компартії Польщі⁴. Тому він фактично сприяв формуванню в КРПП ультраліві опозиції, так званої «берлінської четвірки» на чолі з Ю. Лещинським (Ленським) і Г. Штейном-Краєвським (Домським).

У цій складній ситуації було скликано III з'їзд КРПП (1925 р.), який, на жаль, прийняв фактично лівацькі рішення й визначив головним завданням партії боротьбу з так званим правим ухилом. У ході гострої дискусії виявилися розходження між делегатами КПП і КПЗУ щодо збройних виступів на Волині та саботажно-повстанських акцій. З'їзд підтримав гасло возз'єднання Західної України з УРСР. Тоді ж

² Там же.— С. 47.

³ Uchwały II Zjazdu KRPP.— Warszawa, 1923.— S. 63.

⁴ Nowy Przegląd. 1924—1925.— Warszawa, 1959.— S. 241, 246.

до складу ЦК Компартії Польщі було обрано представника КПЗУ С. Волинця.

Керівництво Компартії Західної України із занепокоєнням сприйняло тактичний поворот ЦК КПП і прихід до керівництва колишніх діячів опозиції Домського й Ленського, які упереджено ставилися до КПЗУ. Незабаром виник конфлікт між керівництвом КПП і Компартії Західної України. Представник західноукраїнських комуністів при ЦК КП(б)У К. Саврич (Максимович) засудив погляди ультралівого керівництва Компартії Польщі. На таку позицію стали учасники VI Пленуму ЦК КПЗУ (червень 1925 р.).

Ситуацію, що склалася в КПП, розглянула 3—4 липня 1925 р. Польська комісія при ВККІ з участю Сталіна. Її учасники, зокрема М. Бухарін, О. Куусінен, Ф. Дзержинський, домоглися усунення Домського від керівництва партією. Ці події намагалися використати керівники КПЗУ, які на VII Пленумі (6—7 серпня 1925 р.) фактично добилися виходу партії з КПП⁵. Керівництво Компартії Польщі оцінило таку позицію як загрозу розколу і тому звернулося із закликком покінчити з фракційною політикою.

У цій критичній ситуації 11—28 жовтня 1925 р. було проведено II з'їзд КПЗУ. В його роботі взяли участь Г. Зінов'єв, члени ЦК КП(б)У О. Шумський, М. Скрипник і В. Затонський, представники КПП К. Ціховський, Е. Прухняк, В. Богуцький, О. Данилюк. Голова ВККІ Г. Зінов'єв у своєму виступі підтримав керівництво КПЗУ в її конфлікті з Компартією Польщі, вніс пропозицію ввести представників Компартії Західної України до складу Політбюро ЦК КПП і ВККІ. Водночас він висловився за усунення гасла про відокремлення Західної України від Польщі і возз'єднання її з Радянською Україною. В результаті дискусії з цього питання і за рекомендацією ЦК РКП(б) у рішенні з'їзду зазначалося, що національне визволення можливе лише в процесі загальнопольської революції, а самовизначення Західної України в конкретних історичних умовах може означати возз'єднання з УРСР.

Дискусія про самовизначення західноукраїнських земель і возз'єднання їх з Радянською Україною велася й на IV конференції КПП (листопад — грудень 1925 р.). Висловлюючи погляди керівництва партії, М. Кошутська заявила, що відокремлення «кресів» можливе тільки після революції в Польщі. Й. Крілик вважав, що справжню незалежність польський народ може реалізувати тільки шляхом соціалістичної революції. Його підтримав Домський, який твердив, що, зважаючи на прагнення українського і білоруського населення Польщі до возз'єднання з радянськими республіками, КПП повинна відповідно відобразити це у своїх рішеннях.

У лютому 1926 р. на Пленумі ЦК КПЗУ обговорювалися рішення IV конференції КПП. На ньому, зокрема, підкреслювалося, що національне питання Компартія Польщі розглядала з революційних позицій, а захист незалежності воїна пов'язувала з боротьбою за соціалістичну революцію. На Пленумі відзначалося також, що III конференція КПЗБ накреслила програму боротьби за національну школу, адміністрацію, судове відомство, за виборність влади, за крайовий сейм та автономію. Це — часткові вимоги, які не суперечили боротьбі за диктатуру пролетаріату.

Наприкінці лютого того ж року це питання розглянула комісія ВККІ з участю Г. Димитрова, Б. Шмераля, Д. Мануїльського, О. Шумського, М. Скрипника, Р. Турянського, П. Ладана та Ю. Ленського, який реферував позицію КПП. Після бурхливої дискусії комісія не дійшла згоди. Підготовку рішень було доручено Президії ВККІ. Однак тільки в липні 1926 р. на розширеному засіданні Виконавчого Комі-

⁵ СА КС PZPR, 165/1—2, т. 2.— К. 71. Protokoly II Zjazdu KPZU.

тету Комуністичного Інтернаціоналу з ініціативи Сталіна було утворено комісію з національного питання, до складу якої увійшли представники від комуністичних партій Польщі, України, Румунії, Болгарії. Під керівництвом Д. Мануїльського комісія твердила, що позиція КПЗУ відповідала лінії Комінтерну, що автономія була не кінцевою, а частковою вимогою комуністів.

Після травневого перевороту 1926 р. у КПП активізувала свою діяльність ультраліва група на чолі з Ю. Ленським. Її підтримували Сталін і Польська комісія ВККІ. Внаслідок цього в середині 1926 р. у КПП вже діяло два центральні комітети. У цій ситуації КПЗУ стала фактично на позицію «більшості» в Компартії Польщі, яку очолювали Варський і Костшева. На початку квітня 1927 р. VII конференція Комуністичної партії Західної України закликала членів партії консолідуватися з «більшістю» КПП.

І. Сталін рішуче підтримав «меншість» у Компартії Польщі, особливо напередодні IV з'їзду партії. Проти «більшості» відверто виступив IV конгрес Комінтерну. За допомогою ВККІ в Політбюро ЦК КПП була зміцнена позиція лівих. Все це негативно позначилося не тільки на Компартії Польщі, а й на КПЗУ.

На становище в КПП і КПЗУ значний вплив мали також відносини з ВКП(б) і КП(б)У. В той час у ВКП(б) Сталін розгорнув боротьбу проти правого ухилу, а в КП(б)У почалося звинувачення багатьох діячів партії, зокрема О. Шумського, в націоналізмі.

У Комуністичній партії Західної України двоє прихильників «меншості» Компартії Польщі розпочали атаки проти васильківців, звинувачуючи їх у правому ухилі й націоналізмі. В серпні 1927 р. Українська комісія ВККІ гостро критикувала політику КПЗУ, намагалася обмежити вплив Васильківа. КП(б)У вимагала усунення його з ЦК. У грудні того ж року Українська комісія Комінтерну усунула Васильківа з ЦК і здійснила, таким чином, розкол у КПЗУ. Було створено нове тимчасове керівництво партії. Це призвело до зменшення кількості її членів. Представники «більшості» ЦК КПЗУ на чолі з Васильківим у лютому 1928 р. були виключені з партії і Комінтерну. Васильків гостро виступив проти сталінської політики на Україні. Борючись із сталінізмом, він у тих умовах був приречений на поразку.

У червні 1929 р. КПП очолив Ленський, який жорстоко розправлявся з правим ухилом, проводив сталінську політику, зокрема, щодо оцінки соціал-демократії. У жовтні 1932 р. на VI з'їзді партії було заявлено про «моральну та політичну відповідальність Варського і Костшева за троцькістських «ренегатів» у партії». З того часу почався новий етап в історії КПП і КПЗУ.

Усунення з Комуністичної партії Західної України Васильківа та його групи вплинуло на розкол у Сельробі, ослабило революційний рух у Західній Україні. Крім того, після перевороту Пілсудського розпочалися масові репресії щодо КПЗУ.

15 серпня 1933 р. з ініціативи Сталіна було заарештовано Є. Чешейко-Сохацького, члена ЦК КПП, а з 1929 р. — секретаря ЦК КПЗУ. Влітку 1934 р. разом з В. Вандурським, Т. Жарським та іншими діячами КПП він був офіційно звинувачений як «агент Пілсудського»⁶. Це було використано як початок чергового цькування всього керівництва КПЗУ, зокрема М. Заячківського та Г. Іваненка. На II Пленумі ЦК КПП (листопад 1933 р.) Є. Сохацький, М. Заячківський і Г. Іваненко були виключені з партії.

У той складний період в кінці жовтня 1934 р. недалеко від Києва відбувся IV з'їзд КПЗУ, на якому з основною доповіддю виступив представник керівництва Компартії Польщі Б. Бронковський. З'їзд

⁶ Фирсов Ф., Яжборовская И. Коминтерн и Коммунистическая партия Польши // Вопр. истории КПСС.— 1988.— № 12.— С. 42.

висловився за єдність із соціалістичними організаціями на платформі боротьби проти загрози фашизму, вказав на значення національно-визвольного руху. Остаточний поворот у стратегії й тактиці міжнародного комуністичного руху був здійснений на VII конгресі Комуністичного Інтернаціоналу (липень — серпень 1935 р.).

На жаль, і на цьому етапі діяльності над КПЗУ тяжіли звинувачення в націоналізмі. У 1935 р. була репресована група комуністів, яких називали агентами українських націоналістів та санаційної розвідки. Бюро ЦК КПЗУ виключило з ЦК і партії Б. Бермана-Стасяка — делегата VII конгресу Комінтерну, шевця з-під Рави-Руської, М. Путька — діяча Сельробу, П. Липенка — робітника з Борислава, кандидата в члени ЦК КПЗУ, а також маловідомого Датпана (псевдонім). У лютому 1936 р. IV Пленум ЦК затвердив це рішення.

В зв'язку з фашистським переворотом у Німеччині, в 1935 р. з Берліна до Копенгагена, а потім до Праги був перенесений осередок Політбюро ЦК КПП. З того часу там же перебували члени ЦК КПЗУ — Г. Рейхер-Рваль, П. Залеський (Павло Берг-Цивінський) і Ю. Завадський (Денис). З 1936 р. там діяло і бюро КПЗБ.

На той час Сталін продовжував репресії щодо польських комуністів. У 1935—1936 рр. була сфабрикована справа про антирадянську змову в Білорусії, на чолі якої нібито стояли керівники партії й уряду Радянської Білорусії, у тому числі й поляки. Тоді ж був виключений з КПЗБ її багаторічний керівник Ю. Логінович (Корчик)⁷.

27 січня 1936 р. ВККІ, заслухавши інформацію керівництва Компартії Польщі про створення Народного фронту, відзначив, що партія засмічена чужими і ворожими елементами. На жаль, ці безпідставні звинувачення на адресу партії підтвердила і спеціальна комісія ВККІ (Димитров, Москвін, Мануїльський, Тольятті), яка навіть вимагала найбільш засмічені провокаторами організації розпустити. IV Пленум ЦК КПП (17—20 лютого 1936 р.) у своєму рішенні відзначив, що в Компартії Польщі протягом тривалого часу діяла «агентура дефензивни», яка «паразитувала» на фракційній боротьбі, а після V з'їзду — «на здеморалізованих у тій боротьбі троцькістських елементах».

У засміченні КПП «націонал-комуністами» звинувачувалися не тільки її колишні керівники (Костшева і Варський), а й тодішній Центральний Комітет, який «не зумів очистити партію від засмічення»⁸. Цим самим IV Пленум ЦК КПП санкціонував нові сталінські репресії щодо польських комуністів і полегшив майбутній розпуск партії. Вже 5 березня 1936 р. Секретаріат ВККІ заслухав звіт про IV Пленум ЦК КПП і затвердив його рішення.

Однак навіть у такій складній ситуації Компартія Польщі чимало зробила для створення Антифашистського фронту. Яскравим свідченням цього був Антифашистський конгрес діячів культури у Львові (травень 1936 р.). У кінці 1936 р. рух за створення Народного фронту проти фашизму спав під впливом масових репресій у Радянському Союзі. Оскільки комуністи в силу тодішніх обставин змушені були схвалювати ці процеси в Країні Рад, то це викликало упереджене ставлення до них з боку певної частини робітничого класу, що, в свою чергу, призвело до зменшення кількості членів КПП і КПЗУ.

17 грудня 1936 р. ВККІ заслухав звіт керівництва Компартії Польщі про його роботу після IV з'їзду партії. Комінтерн загалом схвалив діяльність КПП. Разом з тим було внесено пропозицію про перенесення керівництва партії до краю. ВККІ пропонував продовжувати чистку рядів Компартії Польщі. V Пленум ЦК КПП (лютий 1937 р.) заявив про те, що партія готова підтримати будь-який демократичний уряд,

⁷ Glebowski W. Dywersja pilsudczykowska w białoruskim ruchu narodowo-wyzwoleniczym // Przegląd.— 1937.— Nr. 3.— S. 7.

⁸ Dokumenty KPP.— S. 120—121.

який забезпечить свободу трудящим і дасть можливість стати на шлях соціальних реформ. Пленум схвалив також процес у Москві над 17 троцькістами, серед яких був і К. Радек.

Однак ВККІ вважав, що Центральний Комітет Компартії Польщі недостатньо борювався проти троцькізму і тому висловлював незадоволення рішеннями V Пленуму ЦК КПП. У зв'язку з цим КПП у своїх офіційних заявах закликала посилювати боротьбу з троцькізмом⁹. Але і це не уберегло КПП та її діячів від подальших сталінських репресій. Весною 1937 р. Сталін остаточно взяв курс на розпуск Компартії Польщі. Цього року були заарештовані і незабаром загинули керівники КПП А. Варський, М. Кошутська, М. Горовітц, В. Штейн-Краєвський, Б. Бортковський-Бронковський, С. Мертенс-Скульський, Е. Прухняк та ін.

Політбюро ЦК КПП знаходилося тоді в Парижі. Його членів викликали до Москви й заарештували. 17 червня 1937 р. був репресований Генеральний секретар ЦК КПП Ленський. Крім того, з Іспанії були викликані представник ВККІ в інтербригадах К. Ціховський, представник ЦК КПП при Компартії Іспанії Л. Рейхер-Рваль. Всього в середині 1937 р. було заарештовано 19 членів ЦК і 18 кандидатів у члени ЦК. Більшість з них загинули.

У листопаді 1937 р. вже був готовий проект постанови Комінтерну про розпуск КПП, в якому партія звинувачувалась як «банда шпигунів і провокаторів». Ознайомившись з цим проектом, Сталін 2 грудня наклав резолюцію: «З розпуском ви запізнилися на 2 роки. Розпуски потрібні, однак публікувати в пресі, по-моєму, не слід»¹⁰.

Розпуск Компартії Польщі означав також ліквідацію КПЗУ, КПЗБ і їх молодіжних організацій. Однак організаційна структура партії не була повністю зруйнована. Наприкінці 1937 — на початку 1938 рр. виникло Тимчасове керівництво КПП на чолі з Л. Ліпським, яке діяло до липня 1938 р.

Розпуск Компартії Польщі розпочався на початку 1938 р. ліквідацією осередків КПП в інтербригаді ім. Я. Домбровського в Іспанії. Для цього ВККІ призначив свого представника А. Козінарова (Богданова Яна), який створив з колишніх домбровців спеціальну групу, що весною 1938 р. прибула до Польщі і почала розпускати партійні організації. Однак поставлене перед нею завдання виконувалося з великими труднощами. Тільки після підключення до цього процесу Тимчасового керівництва партії вказівки Комінтерну про розпуск КПП, а заодно КПЗУ і КПЗБ були виконані.

16 серпня 1938 р., коли ці партії були фактично розформовані, Президія ВККІ прийняла рішення про розпуск Компартії Польщі.

Тоді ж Секретаріат ВККІ прийняв рішення про створення ініціативної групи, яка мала організувати нову партію. Однак рішення про відбудову КПП було прийнято тільки 26 травня 1939 р. Та для його реалізації не було ні умов, ні часу. Лише 5 січня 1942 р. в окупованій Польщі було створено Польську робітничу партію, партію, яка високо підняла прапор боротьби за національне й соціальне визволення.

Трагічні події в КПП, КПЗУ та КПЗБ вимагають глибоких досліджень, в яких відповідно до історичних фактів слід показати роль і місце цих партій у польському, українському, білоруському та міжнародному робітничому русі.

* * *

Одержано 15.05.89.

Речь идет о взаимоотношениях между Коммунистической партией Западной Украины и Коммунистической рабочей партией Польши.

⁹ СА КС PZPR, 151/VII.— Т. 4.— К. 24.

¹⁰ Фирсов Ф., Яжборовская И. Указ. соч.— С. 52.

Г. П. Гребенник (Одеса),
К. М. Вітман (Одеса)
О. М. Філіпенко (Одеса)

РЕВОЛЮЦІОНЕР- ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТ С. І. ДЖОРОВ

Публікація присвячена болгарському революціонеру-інтернаціоналісту С. І. Джорову, учаснику революційних подій в Росії. Зокрема висвітлюється його діяльність в Одесі та Красноярську. Показано внесок С. І. Джорова у встановлення та розвиток інтернаціональних зв'язків між Росією та Болгарією.

В одному з останніх енциклопедичних видань, присвяченому Жовтневій революції та громадянській війні на Україні, Стояну Ілієву Джорову відведено 16 рядків¹. Небагато. Про його діяльність в Одесі у 1908—1910 рр. сказано однією фразою — «член РСДРП з 1908 р.». В інших енциклопедіях картина та ж сама. Мізерні свідчення про С. І. Джорова, розкидані в різних книгах, вельми суперечливі. В них давно слід розібратися, очистити зерна історичної правди від історіографічних плевелів. Добре, що настав такий час, коли подібні наміри не сприймаються як бажання кинути тінь на особистість, що по праву зайняла своє місце в пантеоні революційного руху в Росії, історії російсько-болгарських революційних зв'язків.

С. І. Джоров народився 10 грудня 1878 р. у Болгарії, в с. Горна-Василиця Софійського округу². Працював пекарем, вантажником у Варненському порту, художником-ретушером в Одесі. Ще в молоді роки С. Джоров почав брати участь у революційному русі. З 1903 р., практично із заснуванням Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (тісних соціалістів) (БРСДП (т. с.)) — партії більшовицького типу, він став її членом. У 1905 р. він приєднався до анархо-лібералів — групи, що виражала в БРСДП тенденцію дрібнобуржуазного інтелігентського індивідуалізму, заперечення партійної дисципліни. Це не було випадково. Болгарський історик І. Самуїлов, характеризуючи особистість С. Джорова в той період, зазначав, що він був «буйний, невгамовний, амбіційний, безмежно сміливий, завзятий, схильний до авантюр. Тяжкі умови життя не дали йому можливості закінчити гімназичну освіту. Загальна і марксистська підготовка в нього була погана, але з властивою йому завзятістю й наполегливістю він щоденно працював над засвоєнням марксизму»³.

Вперше С. Джоров приїхав до Одеси ще в 1898 р. Саме тоді він установив тісні зв'язки з російськими революціонерами, за що й був видворений з імперії⁴. В 1906 р. до Болгарії прибули М. М. Литвинов і С. А. Тер-Петросян (Камо) для налагодження звідти поставки зброї в охоплену революцією Росію. З цією метою у Варні був зафрахтований пароплав «Зора». С. Джоров подружився з помічником капітана цього судна. Від нього він дізнався про таємницю пароплава і одер-

¹ Великий Октябрь и гражданская война на Украине: Энциклопедический справочник.— Киев, 1987.— С. 165.

² Під час арешту одеською охранкою в січні 1910 р. С. Джоров вказав, що народився 10 грудня 1879 р. у Варні. Однак, незважаючи на те, що досі дата його народження не підтверджена документально, встановлено, що він народився в 1878 р. у с. Горна-Василиця. Залишається припустити, що С. Джорову не було необхідності перекидати число і місяць свого народження, щоб ввести в оману поліцію. В Українській Радянській Енциклопедії (УРЕ) дата народження болгарського революціонера вказана невірно — 1879 р. (К., 1979.— Т. 3.— С. 335.).

³ Самуїлов І. А. С болшевикити срещу самодержавието.— София, 1963.— С. 28.

⁴ Веков А. Х. Българо-руски революционни връзки (1885—1917 гг.). — София, 1965.— С. 187.

жав явку в Батум⁵. У 1907 р. С. Джоров відбув до Парижа, де взяв участь у роботі більшовицької емігрантської групи⁶. На шляху до столиці Франції він деякий час жив в Александрії (Єгипет). Там він познайомився зі своїм співвітчизником Г. Перушичем, який у жовтні 1908 р. став членом групи більшовиків-емігрантів у французькому містечку Нансі, листувався з В. І. Леніним і Н. К. Крупською. Саме Г. Перушич зв'язав С. Джорова з Більшовицьким центром (БЦ) і ЦК РСДРП. На адресу Г. Перушича останній надіслав для передачі в БЦ та ЦК документи так званої «Одеської установчої групи РСДРП»⁷.

У травні 1908 р. С. Джоров прибув до Одеси і вступив до міської партійної організації. В серпні до нього приєднався брат Г. Димитрова М. Димитров, який приїхав з Болгарії. Далі події розвивалися бурхливо. В грудні 1908 р. серед одеських більшовиків стався розкол і від Одеського комітету (ОК) відколослася Пересипська районна організація на чолі з І. І. Білопольським. До складу цієї групи входили головним чином революційно настроєні партійні робітники. Вони зайняли одзвістські (лівацькі) позиції, заперечуючи необхідність легальних форм боротьби в період реакції.

В другій половині серпня 1909 р. до Одеси приїхав агент ЦК РСДРП С. І. Гусев з метою ознайомлення місцевих партійців з рішеннями наради розширеної редакції «Пролетарія» — Центрального органу більшовицької фракції. В полеміці з І. Білопольським він засудив дії Пересипської групи. Більшість її членів, які до того часу були впевнені, що займають послідовну більшовицьку лінію, засумнівалися. Саме тоді С. Джоров, який мав зв'язок із закордонними партійними центрами, політично й морально підтримав І. Білопольського. Разом з М. Димитровим він вийшов із складу комітетської організації. В липні 1909 р. були заарештовані найавторитетніші члени Одеського комітету, а до нового його складу були кооптовані лише меншовики-партійці. Це дало С. Джорову підставу оголосити ОК «меншовицьким», «опортуністичним», «самозваним»⁸.

С. Джоров виступив з планом створення сильної загальноміської організації, здатної перехопити політичну ініціативу в Одеському комітеті та нав'язати йому свою лінію. Цей план був реалізований з виникненням у жовтні 1909 р. «Одеської установчої групи РСДРП». Щоб провести об'єднання розкольників, С. Джоров діяв від імені ЦК. Навіть у матеріалах охоранки є інформація про те, що він прибув з Парижа з повноваженнями представника ЦК⁹. Однак чи мав він дійсно такі повноваження? Сумнівно. В іншому випадку були б неможливі такі рядки з листа представника БЦ Г. Є. Зінов'єва В. Дьоготю: «Якийсь товариш болгарин пише нам з Одеси, щоб ми не вірили Комітету, що пересипці зовсім не одзвісти»¹⁰. І далі, наполегливість, з якою

⁵ Самуїлов І. Назв. праця.— С. 29—30.

⁶ А. Бачинський і М. Дихан стверджують, що С. І. Джоров у 1907 р. відвідав Одесу. (Див.: Бачинский А., Дыхан М. Истинные друзья.— Одесса, 1969.— 70). В УРЕ (К., 1979.— Т. 3.— С. 335) та Радянській історичній енциклопедії (М., 1964.— Т. 5.— С. 177) вказано, що крім Одеси болгарський революціонер в 1907 р. працював у Баку. Документів про це у нас немає. Однак цілком вірогідно, що в 1907 р. і в 1908 р. до поїздки в Париж і після повернення звідти С. Джоров перебував у Батумі.

⁷ Під час арешту членів «Установчої групи» адреса Г. Перушича була знайдена у С. Джорова, І. Білопольського та М. Димитрова (Держ. арх. Одес. області, ф. 193, оп. 1, спр. 23, арк. 11 зв.— 12).

⁸ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 268, оп. 1, спр. 377, арк. 275 зв. (далі — ЦДІА УРСР).

⁹ Там же.

¹⁰ Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 191, арк. 8. Лист був перлюстрований охранкою. Збоку, напроти слів «товариш болгарин», зроблена примітка — С. Джоров. Цей документ ставить під сумнів твердження болгарських дослідників І. Самуїлова та А. Векова про те, що в Парижі С. Джоров познайомився з Н. К. Крупською. (Див.: Самуїлов І. Назв. праця.— С. 31—32; Веков А. Назв. праця.— С. 187). В такому разі Н. К. Крупська мала б добре

С. Джоров та І. Білопольський добивалися визнання «Установчої групи» в ЦК, свідчить про те, що вони потребували санкції, якої у них не було. Їм бракувало і схвалення В. І. Леніна, якого вони не одержали та й не могли одержати, тому що їхня тактика йшла врозріз з лінією ЦК і Більшовицького центру на поєднання легальних і нелегальних форм боротьби, на союз з меншовіками-партійцями¹¹. Разом з тим не можна не відзначити, що С. Джоров як один з керівників «Установчої групи» проявив незвичайні організаторські здібності. Якщо ж при цьому взяти до уваги, що реакційний режим, який установив в Одесі генерал-губернатор Толмачов, був значно суворішим за столичні міста, то треба віддати належне мужності й героїзму С. Джорова, І. Білопольського та їхніх товаришів. Значна активізація діяльності «Установчої групи» (організація гуртків на підприємствах, керівництво страйком на заводі Шполянського, посилення друкованої агітації, встановлення зв'язків зі студентами університету й солдатами 11-го саперного батальйону, плани налагодження зв'язків з партійними осередками інших міст півдня Росії та організації власної мережі доставки з-за кордону нелегальної літератури тощо) не залишилась непомітною для охоранки. В ніч з 8 на 9 січня 1910 р. «Установча група» зазнала масового арешту. Потім — тюрма, суд, Сибір.

Після Лютневої революції С. Джоров активно включився в роботу Красноярської партійної організації, до складу якої в той час входили як меншовіки-інтернаціоналісти, так і меншовіки-оборонці. С. Джоров разом з І. Білопольським, Б. Шумяцьким та іншими більшовіками добилися розмежування з меншовіками. Залишаючись в об'єднаній організації, вони виділилися в самостійну — більшовиків-правдистів. Згодом їхня організація стала базовою для утворення наприкінці березня 1917 р. Сибірського бюро ЦК РСДРП — керівного органу більшовицьких організацій Сибіру¹².

Весною 1917 р. для посилення впливу більшовиків серед робітничих мас С. Джорова направили на роботу у профспілки. Під його безпосереднім керівництвом було створено кілька профспілкових організацій. Разом з І. Білопольським він увійшов до складу Центрального бюро профспілок як секретар. Колишні одзвісти стали активістами профспілкового руху! Чи не це було переконливішим доказом того, що вони зробили правильні висновки із своєї «лівої» хвороби і напередодні 1917 р. вже представляли політично грамотних керівників.

пам'ятати С. Джорова, що зняло б запит Г. Є. Зінов'єва. Зовсім безпідставним є твердження С. К. Мельника про те, що ніби В. І. Ленін направив в Одесу С. Джорова та М. Дмитрова для зміцнення місцевої організації (Див.: Мельник С. К. В. І. Ленин и Одесская партийная организация. — Одесса, 1960. — С. 68). Д. С. Бельфор і І. П. Никифорчук у рецензії на названу працю С. К. Мельника, посилаючись на архівні дані, спростували цей факт. (Див.: Укр. іст. журн.— 1961.— № 2.— С. 138).

¹¹ З усіх дослідників російсько-болгарських революційних зв'язків як з радянського, так і з болгарського боку тільки І. Самуїлов глибоко увійшов у суть розколу в одеській партійній організації в роки реакції. Вивчивши документи архівів СРСР і НРБ, які стосуються цієї справи, він спробував доказово спростувати, що «Одеська установча група РСДРП», найактивнішими діячами якої були С. Джоров і М. Дмитров, стояла на одзвістських позиціях, що вона «не була проти політичної лінії ЦК, а була проти неправильного застосування цієї лінії Одеським комітетом РСДРП». (Див.: Самуїлов І. Назв. праця.— С. 94—95). Не аналізуючи аргументацію болгарського сторика (це вимагає окремого дослідження), зауважимо, що на наш погляд, вона непереконлива. Мабуть, це розумів і сам І. Самуїлов, оскільки він зазначає: «Неправильно буде ставити знак рівності між одзвізмом в Одесі та одзвізмом як течією Богданова, Луначарського». (Там же.— С. 94). Це дуже правильна і повчальна думка. В. І. Ленін виділяв два типи одзвізму: одзвізм робітників, або одзвізм як настрої і одзвізм партійної інтелігенції, або одзвізм як політичний напрям. Другий тип одзвізму був найнебезпечнішим для партії, як різновидність «лівого» ревізйонізму. Одеський одзвізм, безумовно, належав до типу одзвізму робітників, які піддалися стихійному настрою.

¹² Шорников М. М. Большевики Сибири в борьбе за победу Октябрьской революции.— Новосибирск, 1963.— С. 181—183.

Оцінюючи діяльність болгарського інтернаціоналіста, Б. Шумяцький пізніше писав, що він був «кращим працівником і знавцем профспілкового руху Красноярської «правдистської» організації»¹³.

Як представник від соціал-демократів С. Джоров брав участь у засіданнях Красноярської Ради робітничих і солдатських депутатів. Він енергійно виступив проти спроб буржуазії зірвати страйкову боротьбу пролетаріату шляхом застосування дешевої праці військовополонених. Красноярська Рада прийняла пропозицію С. Джорова з цього питання. Болгарський інтернаціоналіст був серед тих, хто рішуче виступав у Раді проти запровадження Тимчасовим урядом смертної кари в діючій армії.

В серпні 1917 р. С. Джоров виїхав з Красноярська. Виконуючи завдання більшовицької партії, він побував у Пензі, Царицині, Баку, Тифлісі та інших містах, брав участь у роботі організацій більшовиків, які готували перехід влади до рук Рад¹⁴.

С. Джоров — один з перших зарубіжних інтернаціоналістів, які виступили на захист завоювань Великого Жовтня. Спочатку він працював у військовій колегії Південно-російських республік¹⁵. Після німецької окупації України С. Джоров став лектором партійної школи штабу Червоної Армії в Царицині, виступав з бесідами у військових частинах. Від 16 травня до 2 серпня 1918 р. він був начальником інформаційного відділу при політвідділі Північно-кавказького військового округу.

В липні 1918 р. за особистим проханням С. Джорова направили на фронт командиром інтернаціонального загону. Бойовий загін, у складі якого налічувалося майже 400 бійців (у тому числі 100 болгар), діяв у Дагестані проти місцевої реакції, підтримуваної інтервентами. В серпні того ж року, захищаючи дагестанську столицю Петровськ-Порт (нині Махачкала), С. Джоров був тяжко поранений і евакуйований в Астрахань. Після відужання він приїхав до Москви, де очолив болгарську комуністичну групу, яка увійшла до складу Центральної федерації іноземних груп РКП(б) при ЦК РКП(б).

Прекрасний оратор С. Джоров справляв велике враження на присутніх. Ось як про нього писали: «З палким поглядом, з орліною осанкою дивиться на нас болгарин-тісняк, який воює у лавах Червоної Армії... Дивно бачити його в цьому великому залі. Коня б йому, мчатися б йому в атаку і валити на землю зухвалого ворога»¹⁶.

16—18 січня 1919 р. у Москві відбулася конференція болгарських комуністів, які знаходилися в Росії. На ній С. Джорова обрали до Центрального бюро болгарських комуністичних груп (ЦБ БКГ) при ЦК РСДРП(б), яке повинно було керувати діяльністю всіх болгарських комуністів та їхніх груп у Радянській Росії.

Як представник болгарських комуністичних груп в Країні Рад С. Джоров у березні 1919 р. взяв участь в роботі історичного I конгресу Комінтерну¹⁷.

В лютому 1919 р. через зміну обстановки на фронтах ЦК БКГ прийняло рішення перекинути основний склад болгарських комуністів з центральних міст Росії на Україну. Наприкінці березня того ж року ЦБ БКГ на чолі з С. Джоровим виїхало до Києва, а після визволення Червоною Армією Одеси (6 квітня 1919 р.) перебазувалося туди. Це пояснюється тим, що в Одесі та на її околицях проживало майже 40 тис. болгар¹⁸. Весною і влітку 1919 р. в Одесі, Харкові, Катерино-

¹³ Цит. за: Октябрь и болгарские интернационалисты.— Москва; София, 1973.— С. 144.

¹⁴ Българо-съветски дружба.— 1960.— № 20.— С. 9—10.

¹⁵ Октябрь и болгарские интернационалисты.— С. 197.

¹⁶ Вечерние известия Московского Совета рабочих и красноармейских депутатов. 1918.— 18 окт.

¹⁷ Первый конгресс Коминтерна. Март. 1919 г.— М., 1933.— С. 251.

¹⁸ Цвильюк С. А. Защищая дело Октября: Зарубежные интернационалисты в Одессе. 1917—1920.— Одесса, 1987.— С. 151.

славі, Луганську, Слов'янську були створені болгарські комуністичні групи. В Одесі у квітні — травні 1919 р. група болгарських комуністів налічувала за одними даними більш як 40 чол.¹⁹, іншими — майже 60²⁰.

Одним з найголовніших заходів болгарських комуністів в Одесі було видання рідною мовою газети «Комуна», перший номер якої вийшов 1 травня 1919 р. Всього побачило світ 9 її номерів²¹. Зрозуміло, що С. Джоров був серед тих, хто визначав комінтернівський напрям газети. В її другому номері він опублікував дві статті, в яких роз'яснював лозунги Комінтерну, показав всесвітньо-історичне значення міжнародної організації комуністів і Радянської влади.

Для членів групи болгарських комуністів і болгарського населення Одещини проводилися систематичні бесіди з найважливіших питань поточної політики, стратегії й тактики РКП(б). Заняття, як правило, проводив С. Джоров, який за свідченнями Д. Проданакі, одного з підпільників у с. Малий Буялик, був «найціннішим учителем-марксистом»²². С. Джоров очолив також створений в Одесі для встановлення і розвитку інтернаціональних зв'язків між Росією та Болгарією революційний комітет «Добруджа».

Наприкінці серпня 1919 р. після захоплення Одеси денікінцями, С. Джоров разом з іншими болгарськими комуністами перебрався до Болгарії. Він ще кілька разів приїжджав до Радянської Росії. Так, у жовтні 1919 р. у Москві він доповідав у Федерації іноземних груп РКП(б) про діяльність ЦБ БКГ, революційного комітету «Добруджа»²³.

Вся наступна діяльність С. Джорова була пов'язана з Болгарією. Він брав активну участь у революційній боротьбі, антифашистському русі в роки Другої світової війни, став свідком перемоги соціалістичної революції в Болгарії — справі, якій він віддав все своє життя.

Одержано 04.10.88.

Публикация посвящена болгарскому революционеру-интернационалисту С. И. Джорову, участнику революционных событий в России. В частности освещается его деятельность в Одессе и Красноярске. Показан вклад С. И. Джорова в установление и развитие интернациональных связей между Россией и Болгарией.

¹⁹ Мельниченко В. Ю. Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні: 1918—1920.— К., 1977.— С. 33.

²⁰ Панайотов П. Приносът на българи за победаната на Октомврийската революция (1917—1920 гг.).— София, 1967.— С. 196.

²¹ Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей.— Киев, 1976.— С. 199; Октябрь и болгарские интернационалисты.— С. 183.

²² Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 13, оп. 3, спр. 99, арк. 24.

²³ Панайотов П. Назв. праця.— С. 196; Цвиллюк С. А. Указ. соч.— С. 174.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Ю. О. Курносов (Київ)

Возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР

Мова йде про становище трудящих мас західноукраїнських земель, які перебували під владою чужоземних загарбників, їх боротьбу за соціальне й національне визволення, возз'єднання з Радянською Україною. Аналізується взаємозв'язок між радянсько-німецьким пактом про ненапад від 23 серпня 1939 р. і визвольним походом Червоної Армії на територію Західної України, Бессарабії та Буковини. Показано початок соціально-економічних перетворень на західноукраїнських землях, йдеться про необґрунтовані репресії й довільні депортації значної частини населення далеко за межі України.

При висвітленні даної теми вчителю доречно нагадати учням про те, що з часів формування українського народу як такого, він протягом тривалого часу був роз'єднаний. У результаті Великого Жовтня, революційної боротьби трудящих усіх народів колишньої Російської імперії вперше в історії була утворена суверенна держава українського народу — Українська Радянська Соціалістична Республіка. Та з допомогою США й Антанти реакційні кола Румунії загарбали Північну Буковину і придунайські землі, під владою панської Польщі опинилася Західна Україна, а на Закарпатті запанувала чехословацька буржуазія. Отже, частина споконвічних українських земель залишалася за межами УРСР.

На загарбаних територіях, $\frac{3}{4}$ населення яких становили українці, був встановлений жорстокий колоніальний режим. Переважна більшість українців жила в селах, але понад чверть з них були безземельними, майже третина мала мізерні наділи.

Переслідуванням піддавалися українська мова і культура. Більшість населення була неписьменною. Закривалися українські культурно-освітні заклади, офіційно заборонялося вживати такі слова, як «Україна», «українець». До цього слід додати ще і соціальне та політичне безправ'я, відсутність, по суті, медичної допомоги.

У пошуках кращої долі тисячі й тисячі людей подавалися до країн Північної та Південної Америки, Африки й аж до Австралії. Інші ставали на шлях протесту проти існуючих порядків, проти гноблення й несправедливості, на шлях боротьби за своє соціальне й національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

Далі вчителю слід розповісти про те, що революційно-визвольну боротьбу трудящих західноукраїнського регіону очолювали партійні організації Галичини, Буковини та Закарпаття, насамперед Комуністична партія Західної України (КПЗУ), створена в 1919 р. (до 1923 р. називалася «Комуністична партія Східної Галичини»). Вона ввійшла до складу Компартії Польщі (КПП), однак її діяльність була нерозривно пов'язана з КП(б)У.

У 20—30-х роках боротьба трудящих західноукраїнських земель за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною значно активізувалася. Одні за одним відбувалися робітничі й селянські страйки, проходили демонстрації, в яких брали участь також інтелігенція, службовці, пенсіонери, представники інших соціальних верств населення. Кульмінацією революційних виступів на

Незабаром кризу було ліквідовано. Але в 1938 р. на основі сфальсифікованих звинувачень Виконком Комінтерну, який і сам тоді вже зазнавав помітного тиску сталінізму, ухвалив рішення розпустити КПП, у тому числі й її складові частини — Компартію Західної України та Компартію Західної Білорусії. Однак, незважаючи на це помилкове рішення, значна кількість комуністів краю продовжували співробітничати у різних громадських організаціях. Особливо активно вони діяли у тих організаціях, які мали антивоєнний, антифашистський характер⁴. Основним завданням революційної боротьби залишалось возз'єднання з Радянською Україною.

Досягнення цієї мети, визвольні походи Червоної Армії на територію Західної України, Бессарабії й Буковини тісно пов'язані із змістом радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. При висвітленні цієї проблеми вчителю слід відзначити, що на міжнародній арені в той період переплелися інтереси багатьох країн Європи. Таке становище вимагало від керівництва Радянського Союзу ретельно зваженої оцінки міжнародного становища.

Безперечно, Англія й Франція, з якими Радянський Союз вів переговори, своїми діями давали підставу для критики з нашого боку. Проте не слід забувати, що обидві ці держави внаслідок сталінських репресій у другій половині 30-х років виявляли сумнів щодо надійності у воєнному відношенні такого союзника, як СРСР і не прискорювали досягнення з ним згоди у пошуках забезпечення колективної безпеки в Європі. Одночасно Сталін, ставши на шлях зближення з фашистською Німеччиною, нехтував стратегічні плани Гітлера про завоювання території за рахунок Радянського Союзу, насамперед України, не брав до уваги його заяву про бажання мати в руках німців родючу Україну, Урал і Сибір⁵, допустив фатальний прорахунок щодо умов та строків нападу Німеччини на нашу країну.

Відсутність взаємного довір'я між СРСР в особі Сталіна й англійським і французькими урядами призвела до того, що 21 серпня з ініціативи Союзу РСР переговори з Англією й Францією були перервані. Отже, було упущено останній шанс не допустити другої світової війни. Замість цього 23 серпня було підписано радянсько-німецький пакт про ненапад. За таємним територіальним протоколом, підписаним додатково до пакту, передбачався поділ сфер інтересів обох держав, за яким Західна Україна, поряд з іншими територіями, мала ввійти до складу СРСР. Радянська сторона заявила також про свою заінтересованість у Бессарабії⁶⁻⁷.

Підписання таємного протоколу було не тільки виявом зневаги до моральних критеріїв у політиці, а й являло собою прямий відступ від ленінських принципів зовнішньої політики, за якими не визнавалися таємні угоди за спиною третіх країн, особливо у питаннях, що стосувалися їх інтересів. У даному випадку мова йшла про інтереси суверенної Польщі.

Радянсько-німецький договір, відзначає ряд дослідників, мав для нашої країни як позитивні, так і негативні наслідки. Позитивним є те, що він на сотні кілометрів на захід відсунув можливі рубежі зосередження фашистських військ, перешкодив об'єднанню капіталістичного світу проти СРСР. Радянському Союзові було повернуто ряд територій, відторгнутих внаслідок підступних дій імперіалістичних держав після першої світової війни і Жовтневої революції. Завдяки підписанню договору наша країна одержала майже два роки для зміцнення своєї обороноздатності. Однак неправильна оцінка Сталіним міжнародного становища, його переконаність у тому, що Гітлер так скоро не нападе

⁴ Комуніст України.— 1989.— № 9.— С. 5.

⁵ Рад. Україна.— 1989.— 10 верес.

⁶⁻⁷ Текст цього документа див.: УІЖ.— 1989.— № 9.— С. 43.

на СРСР, адміністративно-командна система, яка панувала у нашому суспільстві, не дали змоги максимально ефективно використати той час.

Негативними наслідками договору є те, що він викликав почуття тривоги, притупив у радянських людей пильність, завдав значної шкоди міжнародному авторитетові Радянського Союзу і нашої партії, викликав серйозні труднощі у діяльності робітничих і комуністичних партій та загальмував зародження руху Опору фашизму. А в грудні 1939 р. у зв'язку з радянсько-фінською війною СРСР було виключено з Ліги Націй.

Фашистська Німеччина від цього договору виграла багато. Зміцнивши свої позиції на Сході, вона окупувала практично всю Західну Європу, одержала у своє розпорядження значні людські й матеріальні ресурси. До цього слід додати регулярні поставки їй військово-стратегічних матеріалів та сировини із Союзу РСР, у тому числі й з України, при частих порушеннях німецькою стороною договірних зобов'язань щодо нашої країни. В результаті на червень 1941 р. гітлерівська Німеччина за економічним потенціалом помітно переважала СРСР. Все це призвело до серйозної зміни співвідношення сил в Європі на користь Гітлера. Отже, договір мав суперечливі характер і наслідки*.

Існують й інші точки зору на необхідність і результати підписання пакту 23 серпня 1939 р. Проте не виключено, що без цього договору Гітлер міг би й не ризикнути напасти на Польщу (хоча й заздалегідь готувався до цього), що підняло б проти нього при відповідній домовленості й Англію, і Францію, й Радянський Союз. Та договір було укладено й 1 вересня 1939 р. гітлерівські війська напали на Польщу. Зв'язані з нею договірними зобов'язаннями Англія і Франція оголосили війну Німеччині. Це був початок другої світової війни.

Вчителеві слід підкреслити, що воєнні дії з перших днів фашистської агресії розвивалися не на користь Польщі, уряд якої не зміг організувати ефективну відсіч переважаючим силам німецького вермахту. Щоправда, в окремих місцях частини польської армії чинили упертий опір ворогові. У цілому гітлерівські війська швидко просувалися на схід. В цих умовах, реалізуючи згадані вище пакт і таємний протокол та лінію розмежування радянсько-німецького державного кордону⁸, позначену на карті, підписаній Сталіним і Ріббентропом, і щоб запобігти фашистській окупації західноукраїнських та західнобілоруських земель, частини Червоної Армії 17 вересня перейшли радянсько-польський кордон і вступили на територію Західної України і Західної Білорусії.

Демаркаційну лінію між Радянським Союзом і територією загарбаної Гітлером Польщі було уточнено на основі підписаного 28 вересня 1939 р. між двома сторонами договору про дружбу і кордони та двох таємних додаткових протоколів до нього⁹. Цей договір був ще одним великим прорахунком Сталіна.

Вступ Червоної Армії на територію Західної України відкрив народу цих земель шлях до життя без експлуатації і гноблення. Але на цей акт населення краю реагувало по-різному, залежно від національних і соціальних позицій. Більшість трудящих з радістю зустрічали радянських воїнів. Колишні члени КПП і КПЗУ, які вийшли з підпілля, активно включилися у створення революційних органів народної влади — ревкомів, тимчасових міських управлінь і селянських комітетів.

* Докладніше див. повідомлення комісії і постанову З'їзду народних депутатів СРСР «Про політичну і правову оцінку радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 року» (Рад. Україна.— 1989.— 24, 28 груд.).

⁸ Зміст цих документів див.: УІЖ.— 1989.— № 9.— С. 43; Лит. газ.— 1989.— 5 люля.

⁹ Тексти цих протоколів див.: УІЖ.— 1989.— № 9.— С. 47.

Революційні дії робітничого класу й трудячого селянства активно підтримувала передова західноукраїнська інтелігенція. Зокрема, активну участь у соціалістичних перетвореннях взяли письменники С. Й. Тудор, О. Я. Гаврилук та ін. Однак немало було й націоналістично, по-антирадянському настроєних людей і тих, хто просто розгубився чи реально передбачав різні репресивні заходи. Одні з них (близько 20 тис.) втекли на територію окупованої фашистами Польщі¹⁰, другі сподівалися на інші часи, а деякі й шкодили першим організаційним і політичним заходам народної влади.

Більшість населення підтримувала революційні дії по охороні громадського порядку, ліквідації безробіття, введення на підприємствах 8-годинного робочого дня. Схвально були зустрінуті скасування поміщицького і церковно-монастирського землеволодіння, подання допомоги безземельним і малоземельним селянам, заходи по охороні здоров'я, розвитку культури й освіти.

Питання про суспільний лад і державну владу на території Західної України могли вирішити трудящі краю через свій верховний представницький орган. В зв'язку з цим 22 жовтня 1939 р. на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні відбулися вибори до Народних Зборів. Серед обраних депутатів було 402 робітники, 819 селяни, 234 представники трудової інтелігенції. Переважна більшість з них — українці. За офіційними даними, не взяла участі у виборах або голосували проти 700 тис. чол. 11 кандидатів у депутати не набрали потрібної кількості голосів¹¹.

26—28 жовтня у Львові відбулося засідання Народних Зборів. Виконуючи волю трудящих, депутати одностайно проголосили встановлення Радянської влади на території Західної України. Народні Збори звернулися до Верховної Ради СРСР з проханням прийняти Західну Україну до складу Союзу РСР і возз'єднати її з Радянською Україною. Було затверджено також декларація про конфіскацію поміщицьких і монастирських земель та про націоналізацію банків і великої промисловості Західної України.

На основі звернення Народних Зборів V позачергова сесія Верховної Ради СРСР, яка працювала 1—2 листопада 1939 р., одностайно прийняла Закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською РСР. 13—15 листопада відбулася позачергова III сесія Верховної Ради УРСР. Вона також одногослосно ухвалила Закон про прийняття Західної України до складу Української РСР. Так було покладено початок возз'єднанню всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі. В зв'язку з цим у складі УРСР з'явилося шість нових областей — Волинська, Дрогобицька (у 1959 р. об'єдналася з Львівською), Львівська, Ровенська, Станіславська (згодом перейменована в Івано-Франківську) і Тернопільська. Їх загальна територія становила 88 тис. кв. км, на якій проживали 8 млн. чол., з них 7,5 млн. було українців¹².

За прикладом трудящих мас Західної України посилити боротьбу за соціальне і національне визволення трудящі Північної Буковини, а також трудове населення Бессарабії, в ряді повітів якої ще в 1917 р. була встановлена Радянська влада. В роки громадянської війни Румунія загарбала Бессарабію. Цей агресивний акт Союз РСР ніколи не визнавав і тричі робив спроби врегулювати з Румунією територіальні питання. Однак безуспішно. Тоді, в червні 1940 р., враховуючи домовленість «про розмежування сфер»¹³, зафіксовану в таємному протоколі до вищезгаданого пакту від 23 серпня, Радянський уряд ультимативно

¹⁰ Масловський В. І. Дорога в безодню.— Львів, 1978.— С. 131.

¹¹ Ленінська молодь.— 1989.— 25 трав.; Робоча газ.— 1989.— 16 верес.

¹² Рад. Україна.— 1989.— 16 верес.

¹³ Таємний протокол до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р.— УІЖ.— 1989.— № 9.— С. 43.

загадав відновлення справедливості. Одночасно повернення Бессарабії органічно зв'язане з питанням про передачу Радянському Союзові тієї частини Буковини, населення якої в своїй величезній більшості пов'язане з Радянською Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови та національного складу.

Румунія змушена була задовольнити ці законні вимоги Радянського уряду. Визволення Бессарабії й Північної Буковини відбулося мирним шляхом. Населення цих земель з радістю вітало частини Червоної Армії, які 28 червня 1940 р. перейшли кордон через річку Дністер. 2 серпня VII сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон про включення до складу Української РСР Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії. Ті райони Бессарабії, в яких переважало молдавське населення, та Молдавська АРСР були об'єднані в складі новоутвореної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки.

Визволення й возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною викликало широкий резонанс за рубежем. Певні кола капіталістичних держав представляли дії СРСР як «агресію» й «інтервенцію», що відбулася на основі зговору Сталіна з Гітлером. Прогресивна громадськість світу й реалістично мислячі буржуазні діячі відзначали задоволення, з яким населення поневолених земель зустрівало своє визволення.

Висвітлюючи початок соціалістичних перетворень на західноукраїнських землях, вчителю необхідно підкреслити, що господарське і культурне будівництво на соціалістичних засадах здійснювалося в складних умовах. Його очолювали партійні організації, до яких входили комуністи, які прибули із східних областей УРСР, а також новоприйняті в партію кращі місцеві трудівники, у тому числі й колишні члени КПП і КПЗУ. Щоправда, згодом немало з тих, хто входив до цих партій, підпали під котру вже хвилю сталінських репресій.

У процесі соціалістичних перетворень велика увага приділялася обмеженню й витісненню капіталістичних елементів, вихованню у нових радянських громадян свідомого ставлення до праці, пильності до українських буржуазних націоналістів. Одним з найважливіших завдань була мобілізація трудящих західних областей на подолання соціально-економічної відсталості, перебудову усього суспільного життя. Велику допомогу партійним організаціям у розв'язанні цих завдань подавали комсомольці і члени профспілок, кадри спеціалістів, яких постійно направляли майже всі східні області УРСР.

Значних перетворень зазнавала промисловість, паливна база, яка була слабо розвинута¹⁴. Було експропрійовано понад дві тисячі промислових підприємств. Реконструювалися існуючі виробництва й будувалися нові, проводилося укрупнення фабрик і заводів, розвивалася виробнича кооперація. Підвищувалася заробітна плата робітників, зростала їх свідомість.

Значні зміни відбувалися на селі. Сотні тисяч безземельних і мало-земельних селянських господарств одержали понад мільйон гектарів землі¹⁵, значну кількість худоби, посівного матеріалу, різного сільськогосподарського реманенту, конфіскованих у поміщиків, посадників, монастирів та великих державних чиновників. З метою подання допомоги сільськогосподарському виробництву створювалися МТС, різні обласні та районні установи й організації, які надавали багато послуг у розвитку рослинництва і тваринництва.

Важливою ділянкою партійної роботи була агітація за колективне ведення сільського господарства. Цьому підпорядковувалися досвід Радянського Союзу, матеріальна допомога від держави. Одна части-

¹⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 947.

¹⁵ Там же.— С. 936.

на селян включалася в колгоспне будівництво, інша вичікувала, що з цього вийде. Немало було й тих, хто боявся помсти з боку озброєних бандитських формувань українських буржуазних націоналістів. Вони жорстоко знущалися з активістів, вбивали багатьох з тих, хто вступав у колгоспи, та їх організаторів, чинили диверсійні акти тощо.

Однак, незважаючи на різноманітні перешкоди ворожих елементів, протягом короткого часу було немало зроблено у соціальній сфері. Серед трудящих розподілялося житло, націоналізоване у великих власників. Державна і кооперативна торгівля витісняла приватних торговців, які ставали на шлях саботажу, підвищували ціни на продуктові та промислові товари. Безплатною стала медична допомога. Значно зросла кількість лікарень, поліклінік, амбулаторій. Із східних областей України приїхало багато медичних працівників. Вводилася система соціального забезпечення.

Возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі відкрило широкі можливості для розвитку української радянської культури. Система народної освіти тут була реорганізована відповідно до діючої в країні системи. Всі, хто бажав, могли навчатися у школі з українською мовою викладання, яких до возз'єднання по суті не було. Ліквідовувалася неписьменність і малописьменність серед дорослого населення. На початок 1940/41 навчального року на Західній Україні діяло 13 вузів і десятки технікумів¹⁶.

Пожвавилася науково-дослідна діяльність. У Львові було відкрито ряд філіалів інститутів АН УРСР, а також філіал академічної бібліотеки. До Спілки радянських письменників Української РСР було прийнято ряд майстрів художнього слова краю. Почали вільно друкуватися С. Тудор, П. Козланюк, Я. Галан, О. Кобилянська, О. Гаврилук та ін.

Вперше за всю історію було відкрито стаціонарні державні театри. До Львівського обласного відділення Спілки радянських композиторів України ввійшли композитори С. Людкевич, М. Колесса, Є. Козак, А. Кос-Анатольський та ін. До творчого життя республіки включилися художники І. Труш, О. Кульчицька, А. Манастирський. Розширилася мережа культосвітніх закладів, створювалися умови для розвитку народного мистецтва¹⁷.

У ході уроку вчителю слід відзначити також, що деформації соціалістичних ідеалів, які сталися в нашій країні в кінці 20-х — у 30-х роках, вже в 1939—1941 рр. повною мірою проявилися й на Західній Україні. Уніфікація державного ладу й управління в нових радянських областях здійснювалася за звичними на сході жорстокими адміністративно-командними методами. До того ж не враховувалися певні відмінності в економічному та духовному житті, у народних звичаях, що зумовлювалося кількавіковим роз'єднанням західних і східних частин української землі. Поряд з націоналізацією великої промисловості, банків і засобів зв'язку проводилося вилучення й дрібних ремісничих майстерень, приватних будинків. У новому радянському апараті важливу роль відігравали керівні кадри, які прибували із східних областей України. Значна частина з них не знала місцевої специфіки, що призвело до серйозних порушень радянських законів у галузі податкової політики, хлібозаготівель, до передчасної колективізації, за яку взялися в 1940 р., з порушенням, як і свого часу у східних районах, ленінських принципів переконання й добровільності. У селян насильно відбирали землю.

Ліквідація старої системи управління супроводжувалася засланням (без врахування їхніх політичних поглядів) службовців колишнього держапарату, органів суду, прокуратури, поліції тощо разом з їх родинами. Відразу після возз'єднання почалися арешти й виселення

¹⁶ Там же.— С. 951.

¹⁷ Докладніше про соціально-економічні перетворення див.: Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 6.— С. 509—516.

колишніх функціонерів буржуазних партій, великих і дрібних підприємців, поміщиків, посадників — переселенців з Польщі, насамперед колишніх військовослужбовців польської армії, які в 20—30-х роках одержали тут землю, заможних селян, а також колишніх членів КПЗУ і комсомольців Західної України, які перед тим були політичними в'язнями у польських тюрмах. Жертвами сталінізму стала значна кількість інтелігенції — адвокати, вчителі, вузівські викладачі, діячі культури.

Як метод політичного переслідування чи адміністративного покарання широко використовувався такий вид репресій, як депортація — тобто виселення й заслання значної маси людей без правових та юридичних на це підстав. Сам факт депортації був злочином проти людяності, не говорячи вже про жахливі, нелюдські методи її здійснення. Отже, повторювалося те, що було нагромаджено під час розкуркулювання й інших репресій у східних областях України в попередні роки. Всього із Західної України в 1939—1941 рр. було вислано до Сибіру, Поволжя, Казахстану та на Північ, за різними підрахунками, від 10 до 20% населення¹⁸. Чимало невинних людей, яких Велика Вітчизняна війна застала в місцевих тюрмах, були знищені, у тому числі й син великого Каменяря — Петро Франко, депутат Народних Зборів.

Підбиваючи підсумки теми, вчителеві слід підкреслити, що вже в перші роки возз'єднання трудящі західноукраїнських земель з допомогою радянського народу досягли певних зрушень в економічному, політичному і культурному житті. Але вони були затьмарені несправедливими репресіями багатьох ні в чому невинних людей. І все ж возз'єднання було тим актом, який відбивав устремління багатьох трудящих Західної України, дав можливість запобігти їх можливому фашистському поневоленню.

Одержано 14.11.89.

Речь идет о положении трудящихся масс западноукраинских земель, находившихся под властью чужеземных захватчиков, об их борьбе за социальное и национальное освобождение, воссоединение с Советской Украиной. Анализируется взаимосвязь между советско-германским пактом о ненападении от 23 августа 1939 г. и освободительным походом Красной Армии на территорию Западной Украины, Бессарабии и Буковины. Показано начало социально-экономических преобразований на западноукраинских землях, говорится о необоснованных репрессиях и волевых депортациях значительной части населения далеко за пределы Украины.

¹⁸ Культура і життя.— 1989.— 10 верес.; Ленінська молодь.— 1989.— 25 трав.

О. М. Ситник (Ужгород)

Василь Григорович Ляскоронський

Автор показав життєвий і творчий шлях відомого українського історика, археолога й нумізмата В. Г. Ляскоронського. Спинився на характеристиці основних праць вченого, зокрема з археології, історичної географії України та історії Київської Русі.

5 січня 1990 р. виповнилося 130 років з дня народження українського історика, археолога, етнографа і нумізмата В. Г. Ляскоронського, творча спадщина якого поки що не дістала належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Досі недостатньо вивчено його наукові погляди, які із сучасних позицій, безперечно, здаються дещо обмеженими і суперечливими. Проте не слід відкидати того нового, прогресивно-го, що він привніс в науку.

Народився Василь Григорович Ляскоронський 24 грудня 1859 р. (за старим стилем) у м. Золотоноша Полтавської губернії в збідній дворянській родині. Його батько — Григорій Ляскоронський, закінчивши Ніжинський історико-філологічний інститут, працював учителем міської школи. Мати, з роду Максимовичів, закінчила Ніжинський французький пансіон¹. Обстановка в сім'ї Ляскоронських великою мірою сприяла розвитку у дітей здібностей до науки, особливо до вивчення іноземних мов та історії. Після домашньої підготовки в 1872 р. Василь вступив до 1-го класу Полтавської гімназії, а через два роки, після смерті батька, змушений був продовжити навчання в Лубенській гімназії.

Закінчивши в 1880 р. гімназію, В. Г. Ляскоронський вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, де на той час вже навчався його старший брат Володимир. Василь слухав лекції і на медичному факультеті, вивчав анатомію людини і тварин. Це було викликане прагненням юнака оволодіти якомога повнішою сумою знань з гуманітарних та природничих наук. Навчаючись ще на першому курсі, Василь вирішив перейти на медичний факультет. Однак цьому перешкодило повернення з-за кордону В. Б. Антоновича, який, продовживши викладацьку діяльність у Київському університеті, захопив багатьох студентів своїми змістовними лекціями. У спогадах В. Г. Ляскоронський так описував той період навчання: «Друге півріччя Володимир Боніфаційович читав нам історію Литви, лекції записувало чимало студентів, потім зводили текст, літографували й видавали їх після перевірки та доповнення самого професора... Володіючи чималою спеціально підбраною бібліотекою, Антонович роздавав свої книжки всім бажаючим...»². Чимало часу В. Б. Антонович проводив із своїми учнями у Центральному архіві, а також в нумізматичному та археологічному музеях університету. Саме тоді В. Г. Ляскоронський зацікавився рядом допоміжних історичних дисциплін — антропологією, етнографією, нумізматикою, археологією, палеографією, сфрагістикою та ін. Він почав самостійно працювати в нумізматичному й археологічному музеях³.

¹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 90, спр. 3, арк. 1.

² Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за В. Б. Антоновича як професора // Україна.— К., 1928.— Кн. 6.— С. 72.

³ Мельник-Антонович К. М. Василь Григорович Ляскоронський: Некролог // Записки історико-філологічного відділу ВУАН.— 1929.— Т. 24.— С. 369.

Навчаючись в університеті, Ляскоронський завдяки своїм старанням і здібностям добився стипендії, яку він одержував протягом кількох років за конкурсом. По закінченні історико-філологічного факультету (історичного відділення) в 1885 р. Василь Григорович захистив кандидатську дисертацію на тему «Політичні зібрання і політична організація кальвіністів у Франції в XVI ст.» і був удостоєний за неї срібної медалі⁴. Водночас він продовжував слухати курс лекцій на медичному факультеті університету, займався репетиторством, а також читав лекції у приватних гімназіях, утримуючи себе, матір і молодших сестер. Одна з них — Катерина — вивчала медицину спочатку в Харкові, а згодом — у Парижі. В той же час Василь Григорович збирав відомості про монетні скарби. Літні вакації він проводив або на Полтавщині, де вивчав топографію й народний побут краю, або виїжджав до сестри у Париж. Два роки він прожив у Відні, в сім'ї російського священика при посольстві, виконуючи обов'язки домашнього вчителя. Там В. Г. Ляскоронський слухав лекції в університеті, працював у музеях, бібліотеках та архівах, студював в оригіналі матеріали з картографії стародавньої України. Тоді ж, зацікавившись ісландськими сагами, почав вивчати мову й листуватися з Ісландським науковим історичним товариством, яке згодом обрало В. Г. Ляскоронського своїм почесним членом і запросило його до Ісландії. Цим запрошенням Василь Григорович скористатися не зміг, проте, побував у цілому ряді європейських країн — Австрії, Швейцарії, Франції, Нідерландах, Англії та Німеччині, працював у Луврі, Сен-Жермені, Британському та Берлінському музеях⁵.

У 1891 р. В. Г. Ляскоронський повернувся до Києва, де дістав посаду вчителя 3-ї гімназії. Крім того, він записався до університету своєю коштом кандидатом для підготовки до захисту магістерської дисертації. В той період Ляскоронський опублікував у київських періодичних виданнях зібрані ним на Полтавщині та за кордоном матеріали з нумізматики та археології. Зокрема, ряд археологічних розвідок було надруковано в «Киевской старине».

Ще під час свого перебування у Відні В. Г. Ляскоронський почав досліджувати спадщину Г. Боплана. 10 грудня 1891 р. він зробив доповідь про старовинні атласи та карти України, вміщені у праці цього французького військового інженера «Опис України» (1650 р.), на засіданні товариства Нестора-літописця, членом якого він став. Згодом цей матеріал було надруковано в «Чтениях общества Нестора-летописца» та у виданнях Московського археологічного товариства. В 1901 р. вона вийшла у світ окремою книжкою⁶.

Вивчивши атлас Г. Боплана й інші іноземні карти, В. Г. Ляскоронський провів ідентифікацію географічних назв, частина з яких була видозмінена, описав кордони воєводств, що належали до України, і склав географічний покажчик до карт⁷. Зокрема, в праці «Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России» поряд з п'ятьма докладними картами України, складеними Гандіусом, Ляскоронський вмістив біографію Боплана, а також створений ним «Опис України». Сам по собі твір Г. Боплана містить ряд цікавих даних з історії, географії, культури й етнографії України, а також відомості про боротьбу українського народу проти панування польської шляхти. Однак В. Г. Ляскоронський не обмежився тільки передачею цього матеріалу, а доповнив його своїми поясненнями та

⁴ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 90, спр. 1, арк. 1.

⁵ Там же, спр. 3, арк. 2, 3, 8; спр. 124—153 (листування).

⁶ Ляскоронский В. Г. Данные об атласах Боплана XVII в. // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.— 1896.— Кн. 10.— С. 37—39; Ляскоронский В. Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России: Карты Украины XVII века.— Киев, 1901.— 91 с.

⁷ Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория.— Киев, 1988.— С. 66.

уточненнями. Ряд свідчень Г. Боплана він піддав критиці за нетиповість окремих тенденційно дібраних фактів⁸. Названа й інші праці В. Г. Ляскоронського, присвячені історичній географії Полтавщини і Переяславщини, залишаються важливим джерелом для вивчення природних та географічних умов України доби феодалізму⁹.

Результатом вивчення істориком широкого картографічного матеріалу стала також праця «Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России». Зібрані у ній дані свідчили про існування на Україні в XVI—XVII ст. багатьох поселень, які згодом, під час козацьких війн і набігів кримських татар, були знищені. Здобуток ученого був помічений дожовтневими історіографами. Зокрема, літературознавець й історик П. Є. Щоголев звернув увагу на те, що, обгрунтовуючи думку про існування на Лівобережній Україні у вказаний період великої кількості населених пунктів, В. Г. Ляскоронський не зміг довести її до логічного завершення¹⁰.

Справді, користуючись широким картографічним матеріалом, В. Г. Ляскоронський окреслив кордони України в XVI — на початку XVII ст., вказав на значну кількість населених пунктів, що існували на той час, спростувавши тим самим твердження окремих істориків про незаселеність краю. Проте наявний в історика матеріал виявився недостатнім, щоб остаточно спростувати «теорію» про незаселеність Лівобережної України.

Василь Григорович зробив вагомий внесок у розвиток української і російської археологічної науки, яка була предметом наукової діяльності протягом усього його життя: 14 з опублікованих праць ученого присвячено археології, а з неопублікованих — понад 10. Питання археології він тісно пов'язував з нумізматикою, історичною географією та історичним краєзнавством. Переважна частина їх стосувалася досліджень городищ, курганів, майданів, Змійових валів і монетних скарбів регіону Середнього Подніпров'я, у тому числі й Полтавщини — батьківщини історика.

Формування В. Ляскоронського як археолога почалося ще в стінах Лубенської гімназії під впливом Ф. І. Камінського, пізніше — в Київському університеті під керівництвом професора В. Антоновича. Останній, наслідуючи традиції, закладені М. О. Максимовичем, посадав одне з визначних місць у розвитку вітчизняної археології кінця XIX — початку XX ст. Василь Ляскоронський став їх продовжувачем в українській дожовтневій історичній науці.

Під час археологічних експедицій у В. Г. Ляскоронського зав'язалася «близька знайомість і приязні стосунки» з відомим дослідником української старовини В. В. Хвойкою. Коли останній разом з С. А. Мазаракі організував ряд експедицій та розкопок на території Середнього Подніпров'я, Василь Григорович взяв у них активну участь. В. В. Хвойка познайомив його з дослідниками київської старовини, зокрема з М. С. Стелецьким та ін. Дружина В. Б. Антоновича К. М. Мельник-Антонович згадувала згодом, що Василь Григорович, обстежив «мало не половину» Полтавщини, суміжну частину Курщини та Харківщини, оглянув, заміряв, накреслив та зазначив на картах не одну тисячу пам'яток старовини і видав цілий ряд розвідок про них¹¹.

⁸ Ляскоронский В. Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. — С. 25, 28, 36—38.

⁹ Див.: Корінний М. М. Природні умови Переяславської землі в X—XIII ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів в Україні. — К., 1988. — С. 100—105.

¹⁰ Щеголев П. Е. Критика работы В. Ляскоронского «Иностранные карты и атласы XVI—XVII веков, относящиеся к Южной России» // Ист. вестник. — Т. XXV. — С. 334.

¹¹ Мельник-Антонович К. М. Назв. стаття. — С. 370.

Коли у товаристві Нестора-літописця було засновано відділ підготовчого комітету до XI археологічного з'їзду, В. Г. Ляскоронський взяв діяльну участь у його роботі. Разом з іншими членами-полтавцями йому було доручено скласти реєстр пам'яток старовини до кінця XVIII ст. На з'їзді, що відбувся в 1899 р. у Києві, Василя Григоровича було обрано його секретарем. Під його редакцією виходили бюлетені з'їзду. В. Г. Ляскоронський брав участь і в роботі XIII—XV археологічних з'їздів. Товариство Нестора-літописця обирало його своїм делегатом на кожний з'їзд¹².

На основі ряду знахідок римських монет у регіоні Середнього Подніпров'я В. Г. Ляскоронський висловив думку про давню заселеність цього краю. Він підтримав також твердження деяких учених про заснування Києва ще на початку нашої ери¹³, ґрунтуючись на даних про знахідки скарбів римських монет I—III ст. на території міста (на Печерську, Подолі, біля Львівських воріт, на Караваївській та Некрасовській вулицях). Пізніше його погляди з цього питання було піддано критиці радянським археологом М. К. Каргером. Зокрема, останній вказав на недопустимість спроб пов'язувати знахідки скарбів римських монет з топографією міста Ярослава, як це зробив В. Ляскоронський. Йому, підкреслив Каргер, можливо, було невідомо про існування на місці сучасного Києва у VIII—X ст. кількох не зв'язаних між собою поселень на Горі, Подолі, Киселівці тощо. Однак факт існування наприкінці X ст. міста Володимира, значно меншого за своєю площею від міста Ярослава, вже тоді був встановлений, і це мав знати Ляскоронський. На погляди В. Г. Ляскоронського, вважав М. К. Каргер, наклала певний відбиток теорія існування великого «Дніпровського міста», яке підтримувало тісні торгіві і культурно-політичні зв'язки з Римом¹⁴.

З позицій сучасної історичної науки питання про заснування Києва і його топографію найбільш повно розглянуте академіком Б. О. Рибаківим у його фундаментальній праці, присвяченій 1500-літтю міста. Виходячи із свідчень візантійського імператора Константина Багрянородного, він стверджує, що так званий «докиївський», торговий Київ існував задовго до побудови князем Києм свого «града»¹⁵. Про це переконливо свідчать поховання черняхівсько-зарубинецького типу і знахідки римських монет на території Києва, які належать до II—IV ст. Процес формування міста Б. О. Рибаків розглядає протягом кількох віків, аж до V—VI ст. Саме до цього періоду автор відніс побудову укріплень на Старокиївській (Андріївській) чи на Замковій горі.

Деякі вчені, насамперед П. П. Толочко, вважають поселення на Замковій горі ядром, яке, розростаючись, поступово охопило територію навколишніх гір, і стародавнє городище на старокиївській горі стало своєрідним продовженням Замкової. Остання певний час ототожнювалася з горою, названою ім'ям одного з легендарних засновників Києва — Хорива. Це припущення допустив і В. Г. Ляскоронський. Зіставивши Хоривицю з Вишгородом, він, однак, не розмістив її на території сучасного Вишгорода, а ототожнив із Замковою горою¹⁶.

Теорія В. Г. Ляскоронського піддавалася останнім часом перегляду деякими дослідниками, які вважають ототожнення Хоривиці з Вишгородом неможливим і визнають вірогідною версію Ляскоронського про те, що Хоривиця — це Замкова гора. Однак аналіз літопису і

¹² Там же.— С. 370—371.

¹³ Корнилович А. К. Одиннадцатый археологический съезд в Киеве // Ист. вестник.— Т. LXXVIII.— С. 1130—1131.

¹⁴ Каргер М. К. Древний Киев.— М.: Л., 1958.— Т. 1.— С. 89—90.

¹⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 100.

¹⁶ Толочко П. П. Древний Киев.— Киев, 1976.— С. 34—35.

сам сталий перелік імен легендарних братів свідчить, що Хоривицею слід вважати Лису гору, розташовану на північ від Щекавиці¹⁷. Це підтвердив і академік Б. О. Рибаків¹⁸.

Зіставляючи позицію В. Г. Ляскоронського і радянських істориків щодо заснування Києва і його топографії, слід відзначити, що головну увагу в своїй праці «Римські монети, які знайдено на території м. Києва» автор концентрував не на топографії, а на тій ролі, яку відігравав Київ у торговельних зв'язках південно-східних слов'янських племен з Римом. Ці зв'язки мали ширше, навіть і культурно-політичне значення. Це положення, не підтримане М. К. Каргером, знайшло місце, незалежно від В. Г. Ляскоронського, у працях академіка Б. О. Рибаківа¹⁹.

Особливу увагу В. Г. Ляскоронський приділяв Зміювим валам. Він віддав їх вивченню чимало часу, результатом чого стала поява ряду праць з даної тематики²⁰. Василь Григорович не є зачинателем досліджень Зміювих валів. Його попередниками в цій справі були М. О. Максимович, В. Б. Антонович, І. І. Фундуклей. Проте це не применшує його заслуг у вивченні цієї проблеми. Слідом за І. І. Фундуклеєм та В. Б. Антоновичем Ляскоронський досліджував Пороський вал. Він вперше описав залишки Посульських валів. На його думку, лінія цих валів могла закінчуватися десь за 4—5 км від сучасного міста Лубни, впираючись у притоку Сули — Вільшанку. Однак згадана В. Ляскоронським «мережа укріплень» на схилі долини р. Вільшанки, що її він відносив до дуже давнього часу, насправді є залишками якоїсь іншої споруди, що з'явилася, можливо, в результаті використання насипів курганів для добування селітри. Слідом за М. О. Максимовичем Василь Григорович вивчав Переяславські вали і склав їхній план²¹. Проте в ході досліджень він допустив дві помилки: відніс до Зміювих валів залишки городищ²² і датував їх за так званими курганами-городищами-майданами, що знаходилися на лініях цих валів²³.

Що стосується датування Зміювих валів, то Ляскоронський був одним з перших дослідників, які взяли під сумнів їх давньоруське походження, обстоюючи більш ранній час їх виникнення. Свою думку історик мотивував тим, що вали виходили за межі території Київської Русі, а також твердженням літописців про те, що вони створювалися як оборонні споруди. Зокрема, обстеживши вали в районі Бельського городища, що на р. Ворсклі, Василь Григорович відніс спорудження до скіфських часів на основі того, що культурний шар городища належав саме до цього періоду²⁴.

В. Г. Ляскоронському було відомо, що в курганах і майданах знаходять давні поховання (червоного кольору людські скелети з речами

¹⁷ Див.: Там же.— С. 35; Толочко П. П. Древний Киев.— Киев, 1983.— С. 46.

¹⁸ Рибаків Б. А. Указ. соч.— С. 101.

¹⁹ Див.: Там же.— С. 95.

²⁰ Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы в бассейне р. Сулы // Труды XI арх. съезда.— М., 1901.— Т. 1.— С. 404—457; Ляскоронский В. Г. Змиевы валы в пределах Южной России, их отношение к курганам-майданам и приблизительная эпоха их возникновения.— М., 1907.— С. 42—53; Ляскоронский В. Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевы) валы в области днепровского Левобережья // Труды XIV арх. съезда.— М., 1911.— 82 с.; Ляскоронский В. Г. К вопросу о местоположении, в пределах Южной России района, в котором проповедовал епископ Брунон в начале XI века // Журн. м-ва нар. проsv.— Пг., 1916.— С. 273—295.

²¹ Кучера М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья.— Киев, 1987.— С. 55—57.

²² Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы.— М., 1907.— С. 17.

²³ Ляскоронский В. Г. Змиевы валы Среднего Поднепровья в пределах Южной России, их отношение к курганам-майданам и приблизительная эпоха их возникновения // Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы.— С. 52.

²⁴ Кучера М. П. Указ. соч.— С. 10.

скіфських часів). Аналогічні майданоподібні споруди, характерні для місцевостей, де вироблялася селітра, він виявив у зовнішньому валі Бельського городища. Це дало йому привід хронологічно пов'язати з валами і розміщені поблизу кургани-майдани по нижній течії р. Сули та в інших місцях, а також висловити думку про скіфське походження і Зміювих валів. Пізніше, враховуючи свідчення єпископа Бруно, який, прямуючи до печенігів з місіонерською метою, на початку XI ст. побував у Києві, Ляскоронський висловив припущення про можливість використання князем Володимиром вже існуючих валів. При цьому Василь Григорович керувався оцінкою свідчень Бруно, даною М. О. Максимовичем і В. Б. Антоновичем на користь давньоруського походження Зміювих валів. Щоб поставити крапку над «і», В. Г. Ляскоронський вирішив провести розкопки валів, городищ та курганів.

Аналізуючи працю А. В. Стороженка «Очерки переяславской старины», В. Г. Ляскоронський піддав критиці датування автором Зміювих валів XI століттям, наголосивши при цьому, що одночасна побудова валів на лівому і правому берегах Дніпра була неможливою. Важливим доказом на користь більш раннього існування валів Василь Григорович вважав наявність їх у багатьох народів світу: германців, кельтів, етрусків, римлян, хозар, персів, китайців. Зокрема, посилаючись на свідчення Тацита, В. Г. Ляскоронський вказував, що римляни вже в II ст. нашої ери звернули увагу на великі земляні споруди у германців²⁵.

Дослідження В. Г. Ляскоронського було єдиною, хоч і невдалою спробою визначити датування Зміювих валів за археологічними даними. Він не підійшов до критичного аналізу у своїх висновках. У зв'язку з цим вимагають перегляду й інші, явно помилкові твердження вченого²⁶. Це стосується насамперед датування валів за знайденими в них скелетами. Згодом, зайнявшись визначенням місцезонаштування печенігів, до яких прямував з Києва Бруно, В. Г. Ляскоронський визнав, що Переяславські вали були споруджені під час князювання Володимира Великого²⁷.

Проблемою Зміювих валів займалися й радянські дослідники, зокрема М. П. Кучера, який підійшов до справи з позицій найновіших даних археологічної науки. Використавши спадщину дожовтневих учених, у тому числі й В. Г. Ляскоронського, М. П. Кучера критично оцінив ряд його положень.

Однією з найголовніших праць В. Г. Ляскоронського слід вважати фундаментальну монографію «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.», працювати над якою він став ще на початку 90-х років XIX ст. Вона готувалася до видання під назвою «История Переяславского княжества с древнейших времен и до половины XIII ст.»²⁸. У 1897 р. її було опубліковано з дещо зміненою після доопрацювання назвою: «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.» (1913 р. перевидавалася). Грунтуючись на широкому літописному матеріалі, історик висвітлив у ній процес освоєння регіону, простежив розвиток промислів, ремесел, торгівлі, побут населення, а також політичну історію Переяславського князівства, його особливе стратегічне положення — на рубежі зі степовою зоною, що постійно загрожувало набігами кочовиків з півдня. «История Переяславской земли...» була однією з цілої серії монографій, виданих у другій половині XIX — на початку XX ст., автори яких робили спроби регіонального дослідження питань історичного розвит-

²⁵ Ляскоронский В. Г. К вопросу о переяславских торках.— СПб., 1905.— С. 10.

²⁶ Кучера М. П. Указ. соч.— С. 10.

²⁷ Ляскоронский В. Г. К вопросу о местоположении, в пределах Южной России района, в котором проповедал епископ Бруно в начале XI века.— С. 295.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 294, оп. 1, спр. 302, арк. 184, 209.

ку давньоруських князівств. Широко використавши археологічні, етнографічні й нумізматичні матеріали, В. Г. Ляскоронський надто захопився фактологічним викладом і описовістю. Питання соціально-економічного розвитку земель, класової боротьби по суті ним не порушувалися²⁹. Особливу увагу вчений звернув на значну роль Переяславського князівства в давньоруській історії, чому сприяли його вигідне розташування на перехресті торгових шляхів, тісні зв'язки і федерація з Києвом, а також успіхи в боротьбі з кочовиками³⁰.

Дослідження В. Г. Ляскоронського викликало жваву дискусію серед дожовтневих історіографів. Першим на неї відгукнувся К. І. Храчевич. Вказавши, що «История...» написана на зразок праць Д. І. Багалія, П. В. Голубовського, М. С. Грушевського та ін., присвячених регіональному дослідженню питань історичного розвитку давньоруських князівств, автор рецензії підкреслив, що вона «досить добросовісна», однак, почасти, де Ляскоронський викладає матеріали археологічних розкопок, містить забагато дрібниць, за якими неможливо вловити головної думки. Останній розділ «Общественное устройство и быт Переяславской земли в удельно-вечевой период» Храчевич назвав найслабкішим, оскільки, на його думку, «автор не виділив і не згрупував типи особливості, які були характерні саме для Переяславської землі». Було також зазначено, що В. Г. Ляскоронський не зміг переконливо обґрунтувати всі свої гіпотези³¹. Всебічний аналіз «Истории Переяславской земли...» дав М. С. Грушевський. Він також порівняв її з аналогічними розвідками з історії Смоленщини, Волині, Полоччини й Сіверщини, вказавши на ряд методологічних помилок, допущених автором, компілятивність окремих розділів, перенесення на історію Переяславщини даних, взятих з інших регіонів давньої України і з пізніших часів. Щодо розробки Ляскоронським питання слов'янської колонізації Переяславщини М. С. Грушевський оцінював її як позитивну, хоч і подану безсистемно. Ряд зауважень стосувалися розділів, присвячених політичній історії краю, яким були притаманні поверховість, відсутність чіткої відповіді на ряд порушених самим же дослідником питань. В цілому ж М. С. Грушевський відзначив, що, незважаючи на ряд методологічних недоліків, книга В. Г. Ляскоронського є небезкорисною³². Її схвально сприйняла наукова громадськість. В. Г. Ляскоронський захистив її як дисертацію на історико-філологічному факультеті Київського університету 23 травня 1899 р.³³

На жаль, досі «История Переяславской земли...», як і більшість праць В. Г. Ляскоронського, лишається поза увагою радянських дослідників.

Захистивши дисертацію, В. Г. Ляскоронський за рішенням Ради університету від 28 травня 1899 р. здобув ступінь магістра російської історії³⁴. Проте на вимогу В. С. Іконникова, Т. Д. Флоринського та деяких інших викладачів історико-філологічного факультету його позбавили права викладати в цьому вузі. Причиною цього було, насамперед, упереджене ставлення до В. Г. Ляскоронського як до учня В. Б. Антоновича, якого у свій час було звинувачено у так званій «українській інтризі» (зусиллях, спрямованих на допущення на XI археологічному з'їзді української мови в доповідях та дебатах, до речі,

²⁹ Историография истории Украинской ССР.— Киев, 1987.— С. 43.

³⁰ Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.— Киев, 1897.— С. 128, 207.

³¹ Храчевич К. И. Критика на монографию Василия Ляскоронского «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.» // Ист. вестник.— СПб., 1898.— Т. LXXI.— С. 375—377.

³² Грушевський М. С. Рецензія на книгу В. Ляскоронського «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.» // Записки НТШ.— Львів, 1898.— Кн. 11.— Бібліографія.— С. 13—16.

³³ Держ. арх. м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 4797, арк. 87.

³⁴ Там же, арк. 88.

поряд з іншими мовами). Реакційна професура, не маючи змоги виступити проти В. Б. Антоновича, вирішила поквитатися з його магістрантом³⁵.

У травні 1903 р. Василь Григорович подав прохання, а у вересні того ж року дістав посаду приват-доцента в Московському університеті на кафедрі російської історії. Він читав там курс лекцій із стародавнього періоду. Паралельно В. Г. Ляскоронський продовжував викладати у 3-й київській гімназії. Час від часу він приїздив до Москви, вичитував частину свого курсу і знову повертався до Києва. В 1907 р. Василь Григорович, нарешті, здобув приват-доцентуру на кафедрі російської історії у Київському університеті. З 31 жовтня він знову читав курс лекцій російської історії на історико-філологічному факультеті³⁶.

У 1909 р. В. Г. Ляскоронський дістав посаду екстраординарного професора Ніжинського історико-філологічного інституту на кафедрі російської історії. Розпочалася різнопланова викладацька діяльність історика в Ніжині. Не обмежуючись лекціями з історії в інституті, Василь Григорович читав їх також на Вищих жіночих курсах. А з 1916 р. В. Г. Ляскоронський паралельно посів посаду ще й лектора французької мови. Того ж року відзначалося 25-річчя його викладацької діяльності. Василя Григоровича залишили на посаді екстраординарного професора на кафедрі російської історії ще на п'ять років. Добросовісна наукова й педагогічна діяльність В. Г. Ляскоронського неодноразово відзначалася. Він був нагороджений чотирма орденами і однією пам'ятною срібною медаллю, за вислугу років мав чин статського радника (від 5 лютого 1904 р.)³⁷.

Працюючи у Ніжинському історико-філологічному інституті, В. Г. Ляскоронський успішно поєднував викладацьку роботу з науковою. В 1910 р., до ювілею Полтавської битви, було опубліковано його працю «Поход Карла XII в 1708—1709 гг. в пределы России». Тоді ж досить чітко проявилася позиція В. Г. Ляскоронського як історика буржуазно-ліберального напрямку³⁸. Про це свідчить одна з найбільших праць ученого — «Киевский Вышгород в удельно-вечевое время», що вийшла в 1913 р. У ній на основі аналізу літописів та ряду монографій В. Г. Ляскоронський дійшов висновку про значну роль Вишгорода в стратегічному і військово-адміністративному відношенні та про існування союзу з Києвом (з кінця IX ст. і до падіння Вишгорода під натиском монголо-татар у 1240 р.). Це мотивувалося тим, що у вказаний період він був добре укріпленим пунктом, у якому знаходили притулок київські князі зі своїм оточенням під час ворожої навали. Це твердження Ляскоронський висунув слідом за М. С. Грушевським³⁹. Останнього він наслідував і в оцінці суперництва Києва з Вишгородом. Причому В. Г. Ляскоронський зазначав, що до правління Володимира Великого Вишгород відіграв провідну роль в обороні Києва і лише за князя Володимира поступився нею київській фортеці. Загалом твердження про значну роль Вишгорода як міста, так і фортеці є досить аргументованим. Ляскоронський висловив припущення про одночасне виникнення Вишгорода і Києва. На користь цього він наводив згадку про Вишгород як місто княгині Ольги, на утримання якого йшла третя частина данини від древлян. В. Г. Ляскоронський називав Вишгород резиденцією перших київських князів, а з часом — їхнім спадковим престолом. Своєрідністю князівської влади в Києві В. Г. Ляскоронський вважав існування посади підручного — князя вишгородського,

³⁵ Мельник-Антонович К. М. Назв. стаття.— С. 372.

³⁶ ЦДІА СРСР, ф. 740, оп. 18, спр. 282, арк. 78.

³⁷ Там же, арк. 78—86.

³⁸ Див.: Историография истории Украинской ССР.— С. 126.

³⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т. 2.— С. 276.

який був співправителем, а також спадкоємцем першого у політичному відношенні⁴⁰.

Василь Григорович Ляскоронський розглядав політичний розвиток Києва і Вишгорода у тісному взаємозв'язку. Посилаючись на літопис, він наводив свідчення про вбивство вишгородськими «боярцями» Бориса, подану ними допомогу Святополку при зайнятті київського престолу, що спричинило політичну суперечку у Києві. На думку історика, в перші часи руського державного життя Вишгород відзначався своєрідними, де в чому відмінними від Києва рисами, успадкованими з тих часів, коли він був «міцним варязьким містечком, що тримало у покорі київське населення». Проте з розширенням меж київських укріплень Вишгород, зберігаючи свій основний характер, змушений був пристосовуватися до нових вимог політичного життя і ввійти в більш або менш тісну єдність з іншими частинами Києва⁴¹.

Даючи характеристику населення давньоруського міста, В. Г. Ляскоронський поділяв його на дві частини: «нагірну» — аристократично-військову, або жителів кремля, і «нижчу» — торгово-промисловою і частково землеробську, або жителів передгір'я (пізніше — посаду). Між ними мали місце сутички, які поступово переростали в антагоністичні⁴².

Особливу увагу в праці В. Г. Ляскоронський звернув на релігійно-церковне значення Вишгорода. Вишгород здавна служив некрополем для князів. Тут, на його думку, були поховані Аскольд і Дір, Ольга, Ярополк, Олег, Володимир Великий, Борис і Гліб, Ярополк Ізяславич, Ярополк Володимирович, Мстислав Володимирович, Ізяслав Мстиславович та ін. На території Вишгорода було побудовано кілька православних і католицьких храмів, серед яких чи не найголовніший Успенський Десятинний. У Вишгороді знаходився старий релігійний центр — Турово, роль якого особливо зросла в другій половині XII ст., коли посилилася боротьба між Мономаховичами і Ольговичами. В її ході перевага, на думку Ляскоронського, була на боці тих, хто встигав залучити на свій бік симпатії вишгородського населення з його впливовим духовенством. Втративши провідну роль у військово-політичному відношенні, Київський Вишгород зберіг за собою значне місце в релігійних і міжкнязівських відносинах⁴³.

На відміну від істориків, які в окремих питаннях стояли на позиціях буржуазного націоналізму, історичні погляди В. Г. Ляскоронського були позбавлені національних тенденцій. Зокрема, він був далеким від твердження про Київську Русь як про колицку лише української нації, української культури, і не перебільшував ролі Києва в історичному розвитку східнослов'янських земель. Послаблення Києва в XII ст. і вихід на арену Суздальського князівства В. Г. Ляскоронський вважав за неминучий історичний процес⁴⁴. Переміщення соціально-економічного центру Давньої Русі він розглядав за дворянською історіографією.

Працю В. Г. Ляскоронського «Киевский Вышгород в удельно-вечевое время» названо єдиним спеціальним дослідженням, де Замкова гора ототожнюється з літописною, на якій сиділи брати Кий, Щек і Хорив. Щоправда, вчений слідом за деякими попередніми дослідниками ототожнив її з Вишгородом, помилково вважаючи його за частину Києва⁴⁵. Першим, хто помітив неправомірне перенесення на Хоривицю цілого ряду літописних фактів, пов'язаних з Вишгородом, був академік В. І. Петров⁴⁶.

⁴⁰ Ляскоронский В. Г. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время.— С. 49, 61, 150, 162, 322, 323.

⁴¹ Там же.— С. 146, 147, 323—325.

⁴² Там же.— С. 4, 50.

⁴³ Там же.— С. 51—143.

⁴⁴ Там же.— С. 327.

⁴⁵ Див.: Толочко П. П. Указ. соч.— С. 34—35.

⁴⁶ Петров В. І. Рецензія на книгу В. Г. Ляскоронського «Киевский Вышгород

У 1913 р. було видано, ще одну працю В. Г. Ляскоронського на давньоруську тематику⁴⁷. В ній він продовжив розробку однієї з важливих проблем — відносин жителів порубіжних руських земель із степовиками. Зокрема, йшлося про чернігово-сіверських князів, половців та інші сусідні народи і племена. Дослідник показав, що князі південно-східних руських земель прагнули до союзу не лише з чорними клобуками, зокрема з ковуями, які перебували на службі у порубіжних князів, а й з половцями — головними противниками Русі в XII ст. Отже, звичаї, характерні для кочівників, деякою мірою переймалися і руським порубіжним населенням. Переймався і характер військових походів. Так, В. Г. Ляскоронський відзначив, що сіверські князі, як і половці, застосовували тактику летючих набігів⁴⁸.

У праці «Северские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов» згадується також ряд походів, здійснених на чолі з новгород-сіверським князем Ігорем Святославовичем, серед яких були успішні — 1174 р. і 1183 р. і трагічний — 1185 р., описаний автором «Слова о полку Ігоревім». Однією з причин поразки руських воїнів Ляскоронський вважав втечу з поля бою чернігівських ковуїв. Справжнім же причиною поразки — суперечностям між руськими князями — автор приділив досить мало уваги. Щоправда, це частково зумовлено невеликим обсягом дослідження. Стосовно взаємовідносин сіверських князів з іншими руськими князями В. Г. Ляскоронський зауважив про наявність у сіверян агресивних планів не лише проти половців, а й проти київських та галицьких володарів⁴⁹. Дослідження про давньоруських князів займають особливе місце у науковій спадщині В. Г. Ляскоронського. Серед них слід виділити опубліковані праці, присвячені двом визначним особам у давньоруській історії, — Володимирі Великому і Володимирі Мономаху. «Главнейшие черты общественно-политической и церковно-религиозной деятельности князя Владимира Святого и его заслуг в отношении Русской Земли» було видано у 1916 р. В основу її було покладено прочитану Василем Григоровичем доповідь на конференції в історико-філологічному інституті, що відбулася в Ніжині 13 грудня 1915 р. з нагоди 900-річчя з часу смерті Володимира Великого. Зосередивши головну увагу на проблемі хрещення Русі, В. Г. Ляскоронський поставив під сумнів літописне свідчення про те, що поширення і прийняття християнства на Русі було справою одного Володимира. Відзначивши великі заслуги князя у хрещенні руських земель, Василь Григорович підкреслив, що той був тільки продовжувачем справи своїх попередників — княгині Ольги, брата Ярополка та ін.⁵⁰ Слід підкреслити, що позиція В. Г. Ляскоронського в розробці даного питання збігається з концепцією сучасних істориків, зокрема М. Ф. Котляра, який на основі ряду джерел (переважно візантійських) обстоює думку про прийняття християнства невеликою групою русів на чолі з князем Аскольдом у 60-х роках IX ст.⁵¹ Версія Ляскоронського щодо Аскольдового хрещення Русі, хоч і не є добре аргументованою, в цілому збігається з висновками й інших науковців⁵².

в удельно-вечевое время» // Записки істор.-філол. відділу ВУАН.— К., 1919.— Кн. 1.— С. 121—122.

⁴⁷ Ляскоронский В. Г. Северские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов.— Казань, 1913.— 16 с.

⁴⁸ Там же.— С. 2—3.

⁴⁹ Там же.— С. 4—16.

⁵⁰ Ляскоронский В. Г. Главнейшие черты общественно-политической и церковно-религиозной деятельности князя Владимира Святого и его заслуг в отношении Русской Земли.— Нежин, 1916.— С. 10.

⁵¹ Див.: Котляр М. Ф. Запровадження християнства у Давньоруській державі // Укр. іст. журн.— 1988.— № 6.— С. 19.

⁵² Див.: Брайтчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі.— К., 1988.— 259 с.

В історичному нарисі «Владимир Мономах и его заботы о благе русской земли», опублікованому ще в 1892 р., В. Г. Ляскоронський називає Володимира Всеволодовича «добрим страдальцем за руську землю», який здійснив перші спроби її централізації і відіграв велику роль у справі оборони від половців (у праці названо більше 80-ти тільки великих походів, здійснених Володимиром Мономахом). На основі «Повчання» Мономаха В. Г. Ляскоронський спробував подати образ і характер князя, показавши його набожним, милостивим, але водночас і «надзвичайно суворим у виконанні своїх обов'язків правителя руської землі». Однак історик дещо ідеалізував останнього, коли зображував його «великим страдальцем руського народу», що виявляв особливе піклування про нижчі його верстви⁵³.

Не можна не погодитися з високою оцінкою, даною Володимиру Мономаху як політичному діячу, що докладав великих зусиль для усунення міжкнязівських усобиць, згуртування сил проти зовнішніх ворогів. Одним з промовистих прикладів такої політики стала поступка, зроблена Мономахом у 1093 р., коли після смерті свого батька Всеволода Володимир відмовився від великокнязівського київського престолу на користь свого двоюрідного брата Святополка Ізяславича. Він пішов на цей крок, прагнучи уникнути сварки і спільно виступити проти половців.

У 1921 р. В. Г. Ляскоронський повернувся до Києва, а наступного року дістав посаду професора у Київському археологічному інституті на кафедрі мистецтвознавства, де викладав курс загальної нумізматики. Особливо історика цікавили монети давньогрецького, римського і візантійського походження. В результаті тривалих археологічних пошуків, проведених переважно в межах Подніпров'я, ним було зібрано багатий матеріал про античні монети, який послужив основою для лекційного курсу в археологічному інституті та для написання ряду праць. Однак незабаром інститут було закрито, і Ляскоронський лишився без офіційної посади. Та це не завадило йому продовжувати активну наукову діяльність.

Одразу після переїзду до Києва Василь Григорович включився в роботу Всеукраїнської Академії наук, брав участь в археологічній секції, Софійській та етнографічній комісіях, історичній секції — по відділах старого Києва і Чернігова та первісної культури, а також у комісіях науково-термінологічного словника й краєзнавства. Наприкінці 1927 р. В. Г. Ляскоронського обрали також до складу комісії сходознавства. Він був найдіяльнішим членом Всеукраїнського Археологічного Комітету. Завідуючи нумізматичним відділом Лаврського заповідника, Василь Григорович тимчасово виконував і обов'язки його директора. Йому було доручено редагування Лаврського збірника. Проте цього було замало для такої діяльної особи, як В. Г. Ляскоронський. Він не міг лишатися осторонь будь-якого, вартого уваги починання чи наукового дослідження. В серпні 1925 р. професор Ляскоронський очолив комісію ВУАН з питань дослідження могильника Софіївського собору. Тоді було обстежено значну частину навколишньої території і знайдено велику кількість речей великокнязівської та литовської доби. Та це був лише початок. Василь Григорович мав намір провести значно глибше і систематичніше обстеження⁵⁴.

Восени 1927 р. з ініціативи В. Г. Ляскоронського розпочалося дослідження підмурівка Золотих Воріт. Однак вченому довелося працювати в осінню неgodу майже самотужки. Йому вдалося відкрити залишки давнішої брами, яка існувала на місці Золотих Воріт до 1037 р. Ледве встиг Василь Григорович заміряти і сфотографувати свої

⁵³ Ляскоронський В. Г. Владимир Мономах и его заботы о благе русской земли: Ист. очерк.— Киев, 1892.— С. 4, 41—42.

⁵⁴ Ляскоронський В. Г. Розкопи в подвір'ї Софіївського собору в Києві: Осінь 1925.— К., 1925.— С. 1—2.

відкриття, як за одну ніч дерев'яне підмурування було спалене безпритульними. Застудившись під час розкопок, В. Г. Ляскоронський захворів на запалення легень і помер. З січня його було поховано на Лук'янівському цвинтарі, про вивчення якого вчений дбав, беручи діяльну участь у складанні програми Київського Некрополя в комісії стародавнього Києва при ВУАН⁵⁵.

В. Г. Ляскоронський — історик широкого профілю. Він досліджував багато різнопланових проблем вітчизняної та зарубіжної історії і був діяльним членом цілого ряду історичних товариств. Однак попри всю масштабність творчого діапазону В. Г. Ляскоронського, очевидно, слід вважати його насамперед спеціалістом з історичної географії та топографії, а також археології і нумізматики України.

Життєвий і творчий шлях В. Г. Ляскоронського — яскравий приклад осмисленого, цілком відданого науці життя. Він ще чекає на докладне і всебічне дослідження і, можливо, перевидання кількох краєзнавчих праць. Час ніби закликає нас до вивчення багатої наукової спадщини істориків минулого.

Одержано 03.05.89.

Автор показал жизненный и творческий путь известного украинского историка, археолога и нумизмата В. Г. Ляскоронского. Остановился на характеристике основных трудов ученого, в частности по археологии, исторической географии Украины и истории Киевской Руси.

⁵⁵ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 90, спр. 3, арк. 1, 5—6.

Ярослав Галан — борець за правду і справедливість

Пропоновані документи відносяться до тієї частини творчої спадщини відомого українського радянського письменника Я. О. Галана (1902—1949), яка досі не була опублікована з різних міркувань (переважно кон'юнктурного характеру). Ці матеріали становлять певний інтерес, оскільки дають змогу краще уявити атмосферу суспільно-політичного життя в СРСР, зокрема на Україні. Проливають світло вони й на останні роки життя Ярослава Олександровича. Адже саме друга половина 40-х років була чи не найнесприятливішим часом для його творчості. Набирав обертів адміністративно-командний механізм «керування» літературним процесом. І сьогодні добре відомий згубний вплив горезвісних постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань літератури й мистецтва, як і ганебної кампанії боротьби з «космополітизмом», на занепад творчої праці багатьох митців.

27—30 червня 1944 р. у Києві відбувся перший з початку Великої Вітчизняної війни пленум Спілки письменників України. Виступи багатьох його учасників, насамперед В. Сосюри (саме в цей час митець створив відомий вірш «Любіть Україну!»), наповнені почуттям близької перемоги, глибокою любов'ю до України. До них належить і виступ Я. Галана (док. № 1), де бринить любов до «вужчої Батьківщини» — Галичини, рідного Львова. Разом з тим (звичайно, не на весь голос) йдеться про революційно-визвольну боротьбу трудящих західно-українських земель за возз'єднання...

Документи № 2 та 6 стосуються болючих і сьогодні актуальних питань — ставлення до пам'яток історії та культури, збереження архівних документів та мовної ситуації у Львові наприкінці 40-х років.

У документах партійних органів республіки за 1947 р. зазначалося, що невдоволення певної частини місцевої інтелігенції Західної України «викликають такі факти, як викладання у багатьох вузах ряду дисциплін (як правило, суспільних наук) російською мовою, поширення вивісок, преїскурантів з російським текстом»¹. Саме до таких інтелігентів відносився Ярослав Галан. 27 січня 1947 р. на міській нараді інтелігенції Львова він, зокрема, говорив: «Українська і російська мови — братні мови, і вони, я певен, об'єднуються. Це природний процес. Але не треба на місці цей природний процес робити адміністративним процесом. Це страшенне безглуздя...»²

Особливе занепокоєння Я. Галана викликала мовна ситуація у Львівському університеті. Лист письменника до ЦК КП(б)У (док. № 6) слід розуміти в історичному контексті, адже ще 1900 р. прогресивна українська громадськість Галичини розпочала боротьбу за створення українського університету у Львові. Етапами цієї боротьби були, зокрема, вбивство польським шовіністом 1 липня 1910 р. студента юрфаку Львівського університету (тоді фактично польського) А. Коцька (1889—1910) під час виступу українського студентства за свій університет³ і діяльність Таємного українського університету у Львові

¹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 824, арк. 5.

² Парт. арх. Львівськ. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 331, арк. 21.

³ Історія Львова в документах і матеріалах: 36. документів і матеріалів.— К., 1986.— С. 168.

(1921—1925). В останньому навчався старший брат письменника Іван (1898—1937). Та й сам літератор в останній прижиттєвій автобіографії зазначав: «У 1922 році я здав іспит зрілості. З огляду на бойкот українською молоддю польського університету (у Львові.— О. Р.) виїхав учитися до Відня»⁴.

Цю боротьбу підтримувала прогресивна громадськість УСРР в 20-ті роки. Так, 1927 р. в поемі «Український університет у Львові» член Спілки революційних письменників «Західна Україна» В. Атаманюк (1897—1940) писав, звертаючись до своїх земляків за Збручем:

І тільки там, де ви самі
Будете краєм володіти,
У дійсній школі, не в ярмі,
Навчатимуться ваші діти.
І тільки там, і лиш тоді,
За вільних днів, при владі новій,
Діждетесь ви своїх надій—
Університета уві Львові⁵.

Отже, переведення викладання у Львівському університеті на російську мову було подвійною національною безтактністю.

У листі письменника до ЦК ВКП(б) (док. № 3) досить детально показано, як бюрократи від літератури не дали йому змоги за життя побачити на сцені свою п'єсу «Недоспівана пісня» («Під золотим орлом»). Зрозуміло, що основною причиною цього було добре відоме нині сталінське ставлення до радянських військовополонених як до «зрадників Батьківщини», чимало з яких прямо з фашистських концтаборів потрапляло в систему ГУЛАГу. А центральним персонажем галанової п'єси був саме один з таких «зрадників» — моряк Андрій Макаров. Отже, надто передчасно з'явилася згадана п'єса Я. Галана.

Документи № 4 і 5 свідчать, як, долаючи безліч перешкод, доводилося письменникові «пробивати» публікацію своїх творів, що нині становлять золотий фонд вітчизняної публіцистики.

Тексти документів друкуються мовою оригіналу із збереженням їх стилістики.

Вступну статтю, публікацію документів та примітки до них підготував О. С. Рубльов (Київ)

Док. № 1

Виступ на розширеному пленумі Спілки письменників України

29 червня 1944 р.

Хтось назвав мою вужчу Батьківщину, Галичину, палаючою землею. На превеликий жаль, це правда. За останніх 30 років вона не зазнала спокою. В 1914 році батьки Львова вручили ключі міста генералові Дмитрієву. А через 10 місяців пізніше їх так само урочисто приймав австрійський ерцгерцог Фрідріх, популярно званий Вішателем. Ця забава коштувала нашій країні дуже дорого. Близько півмільйона її людей не повернулися з війни, 30 тисяч чоловік повісили австрійські жандарми і угорські гонведи, приблизно четвертина її території нагадувала нинішній Чернігів.

У 1918 році наш народ [позбувся], нарешті, концтабору в австрійському Талергофі¹ на те, щоб після 9-місячних боїв з Пілсудським потрапити в табори відродженої Польщі.

⁴ Галан Я. Автобіографія: Від 28 травня 1949 р. // Твори: У 4-х т.— К., 1980.— Т. 4.— С. 650.

⁵ Яблуненко В. (Атаманюк В.). Над Дністром: Балади й оповідання.— К., 1927.— С. 66.

В 1920 році в Галичині з'явилась армія Будьонного. Червона кіннота пролетіла тоді над нашими головами, як буря, та доля схотіла, що[б] вона змогла повернутися тільки через 19 років.

Я думаю, ви не заперечите, товариші, якщо я скажу, що Львів таки красиве місто. Весною в Стрийському парку так п'янує пахнуть магнолії, так заохотливо посміхаються дівчата, і здається приїжджій людині, що це місто збудували лише на те, щоб тут люди спокійно жили, працювали, пили пиво, любили музику і кохали дівчат. Хто його знає, може таким собі і уявляти це місто його будівники. Та дійсність жорстоко насміялася з них. Правда, нас чарують будівлі венеціанських архітекторів XVI сторіччя, але я не можу забути про те, що в романтичних мурах колишнього монастиря святої Бригіди Іван Франко писав свої тюремні сонети, що через її камери пройшли цілі покоління українського народу Галичини.

Правда, в сонячний літній день наші очі сліпить ясність львівських будинків, але я не можу забути про те, що ці будинки були побілені декретом того самого Славої-Складковського², на саму згадку про якого червона мряка вкриває очі від пролітої ним української крові.

Правда, в місячну ніч приємно повештатись по львівських заковулках, але я не можу забути про те, що протягом 19 років по цих заковулках блукала ночами смерть.

Поряд з Волоською церквою стоїть старий як світ будинок Ставропігії, ця своєрідна школа багатьох поколінь моїх земляків, школа боротьби за наше національне існування. Підставою цього існування була рідна мова, мова, що заради неї люди зрікалися майна, особистої свободи, а часто навіть життя.

День 17 вересня 1939 року був поворотним пунктом в історії західної вітки українського народу. Я не хочу користуватися трафаретним зворотом, що він в той день «випростав свою спину». Наш народ ніколи не гнув свою спину, він це показав у квітні 1936 року на вулицях Львова, цей народ тоді мужньо підставляв свої груди під поліційні кулі. Значення вересня 1939 року головним чином в тому, що народ Галичини вперше за 700 років своєї історії перестав бути об'єктом і став суб'єктом історії, повноправним творцем свого сьогодні і завтра.

На протязі кількох днів сталося те, до чого сторіччями йшов наш народ, йшов крізь кров власну і муку. Слово «Україна» звучало вже не тільки гордо, але й вільно. Земля, яка родила нещасних героїв Стефаника, тепер лежала перед ними, як їх власність, прохаючи тільки одного: праці їх рук. Економічно відстала країна опинилася раптом в орбіті найвеличнішого процесу будівництва, що його знала історія людства.

22 червня 1941 року, на три місяці перед другими роковинами визволення, галицька земля знову застогнала. На цей раз від вибухів німецьких бомб.

Про кошмар гітлерівської окупації я не збираюся широко говорити. Це речі відомі, відомі особливо у нас, на Україні. Отже, масові розстріли, отже, організований і неорганізований грабунок, отже, полювання на людей, як на дичину. Я хочу тільки вказати на деякі особливості окупаційного режиму в галицьких областях.

1 серпня 1941 року Гітлер приєднав Галичину до генерал-губернаторства. Таким чином, він хотів не тільки прискорити процес онімечення цієї країни. Ні, за його розрахунками, Галичина мала грати роль інкубатора національної ворожнечі між українцями і поляками, чимось на зразок Македонії, де старе австрійське «дивіде ет імпера»³ повинно було стати в гітлерівських руках інструментом неперевершеної досконалості.

Одним коником гітлерівців був антисемітизм. Та на цьому вони

недалеко заїхали. Антисемітизм, цей колись «соціалізм дурнів», а тепер кредо кожного розперезаного хама, в Галичині не звив собі надійного кубельця. Львівський робітник пам'ятав, що поряд з ним безстрашно йшли на штурм поліційних барикад також робітники-євреї. Селянин Косівщини день у день бачив свого сусіда Мошка за килимарським верстатом і він чув по ночах сухий кашель мошкових дітей. Кожний чесний, культурний галицький інтелігент усвідомив, що будь-який виступ проти його колеги по професії тому тільки, що він єврей, був би ляпасом і йому самому, і його народові.

Німецьким гіцелям довелося самим взяти на себе ганьбу знищення єврейського населення Галичини.

Вони почали цукувати українців проти поляків, поляків проти українців. Вони давали збандитілим українським націоналістам зброю і послали їх вирізувати цілі польські села. Водночас той же Ляш, а потім Вехтер⁴ одягали поліційні мундири [на] покидьків з-поміж поляків, даючи їм адреси українців, невігідних німецьким властям.

Вони організували грабунок, якого світ не бачив. Кожна корова, кожна курка були на їх обліку. Життя гуски значило для них більше, ніж життя людини. Вже кілька тижнів жителі визволеної Коломиї розкопують безкінечні братські могили. Матері впізнають своїх дітей по кіптарях, по вишивці на сорочці.

Створені окупантами так звані «Комітети допомоги» стали пасткою для української і польської інтелігенції. Кого їм не пощастило оплутати тенетами шантажу і провокації, той неминуче гинув від куль гестапівців.

Вони зняли українські написи, вони ліквідували майже всі українські середні школи. Вулиця Івашкевича вже не Івашкевича, а Одеонштрассе, вулиця Міцкевича — вже тільки Паркштрассе. Біля вулиці Шевченка у Львові один табір смерті, на Янівській — другий, цілий Львів вони оперезали таборами, з яких для в'язнів є лише один вихід — у смерть.

Вони запрягли до свого воза шестірку меринів з націоналістичної літературної стаїні. Це психопат з гнучким по-лакейському хребтом Щурковський, це продукт розкладу ундівщини⁵ — Шкрумеляк⁶, це людська глиста Теодор Курпіта. Сьогодні ці мерини бачать, що не віз вже тягнуть, а катафалк — хай тягнуть далі — все одно далеко вже не потягнуть...

Наша Червона Армія вступає у ворота Львова, завтра вона дійде до кордонної річки Сяну. Лемберг стане знову Львовом, а «п'ятий округ» генерал-губернаторства⁷ — невід'ємною частиною Радянської України. Люди Галичини, люди палаючої землі, знову візьмуться за перервану три роки тому мирну роботу.

Вони заслужили на це і стражданнями своїми, і боротьбою. Поговоріть з нашими мобілізованими селянами з Тернопільщини. Вони розкажуть вам, скільки німців і скільки мадярів полягли від їх рук за ці три роки, дарма, що умови для збройної боротьби були в Галичині дуже важкі.

Сьогодні тисячі їх ідуть в ряди Червоної Армії і в робітничі колони, вони добре, чесно роблять своє діло, вони будуть достойними повернутися додому переможцями.

Актив Львівської організації нашої спілки на сьогодні невеликий. У перший день війни німецька бомба вбила наших кращих товаришів — Гаврилюка, Тудора, Харщевську, вмер в евакуації Кондра⁸. З колишньої вікнівської групи⁹ залишились Козланюк і я. З польських членів організації працюють Борейша, Путрамент, Важик, Пастернак, з єврейських — поетеса Корн. Василя Ткачука¹⁰ не враховую, бо він досі не дав Радянській країні нічогісінького, крім клопотів фінансово-гастрономічного характеру.

Скоро ми знову будемо дома. Ми знаємо: багато наших друзів не застанемо в живих, чимало з них ми знайдемо в кар'єрах Піскової гори. Та водночас ми знаємо, це вже не повториться більше.

Безперечно, нас чекає ще боротьба навіть після того, як пролунають останні залпи, і гітлерівська Німеччина лежатиме повалена в пил. Окупанти залишать нам зозулені яйця, з яких виповзатимуть недобитки української і польської п'ятої колони. Але ми знаємо також, що моральний розгром, якого зазнали бандерівці, мельниківці і сосновощаки за роки Вітчизняної війни, прискорить їх фізичну смерть. Вовкулаки, що впиваються братньою кров'ю, недовго сновигатимуть по нашій землі. Якщо вони сподіваються на те, що в день суду наш народ помилує їх, вони жорстоко розчаруються. За ці три роки наш народ пройшов школу вогню, заліза і крові. За ці три роки він не тільки навчився цінувати свободу, але і розправлятися з її ворогами і так, як вони на це заслуговують.

Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва УРСР, ф. 590, оп. 1, спр. 13, арк. 203—208. Неправлена стенограма.

Док. № 2

Лист Я. Галана до Д. З. Мануїльського¹¹

31 травня 1946 р.

Вельмишановний Дмитре Захаровичу!

До одного з найстаріших львівських архівів, залишених бернардинами, вдерлася недавно¹² група озброєних солдатів з розташованої поблизу частини і, зв'язавши сторожа, забрала неоціненної вартості фоліанти. Привабила їх шкіряна оправа.

Через деякий час почалося слідство, але воно було ведене так ліниво¹³, що злочинці, бажаючи замести сліди, встигли знищити пергаменти, а вкрадені печатки порозкидали по військовій конюшні. Один з працівників Львівського історичного музею знайшов сьогодні рештки спалених пергаментових карток з хроніки, яка походить з XIV сторіччя.

Власті не тільки не зацікавилися як слід цією справою, але і подбали про те, щоб поряд із незабезпеченим і досі ще бернардинським архівом вмістити гуртожиток трудових резервів.

Від імені львівських старожилів прошу Вас зацікавитися цією та іншими справами Львова¹⁴.

З великою до Вас пошаною

Ярослав ГАЛАН

31—V—46 р.

ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3210, арк. 19. Оригінал.

Док. № 3

Лист Я. Галана в ЦК ВКП(б)

8 березня 1948 р.

Мне крайне неприятно, что приходится Вас беспокоить вопросами отнюдь не государственного значения, но иного выхода не вижу: все мои просьбы по другим адресам неизменно оставались без ответа.

Я — член Союза советских писателей Украины и корреспондент газеты «Радянська Україна». Гражданином СССР являюсь с 1939 года, то есть со дня освобождения Красной Армией моего родного города Львова. С 1924 года работал в революционном подполье, в 1929 году вошел в объединение революционных писателей Западной Украины¹⁵. Как и другие мои товарищи, подвергался гонениям, арестам и т. п. Несмотря на то, мы работали и работали временами неплохо, в 1932 году польские власти закрыли нашу организацию и ликвидирова-

ли наш журнал¹⁶, а части товарищей пришлось перейти на нелегальное положение. Ввиду обострения режима я потерял возможность ставить свои пьесы на сцене.

С 1939 года по сей день я работаю публицистом. За эту работу Партия и Правительство наградили меня орденами «Знак Почета» (дважды), медалью «Партизану Отечественной войны» второй степени и медалью «За трудовую доблесть».

В 1946 году я решил вернуться к самому любимому мной роду творчества — к драматургии. Основанием для моей пьесы послужили материалы, собранные мной во время моего пребывания в Нюрнберге, куда я выехал в качестве корреспондента «Радянської України» (на процесс главных военных преступников). Тема пьесы — судьба наших «перемещенцев» в американской зоне оккупации Германии.

Примерно 7 месяцев тому назад я сдал пьесу «Недопетая песня» в Комитет по делам искусств УССР. Ее приняли там очень хорошо, заинтересовались ею и театры. «Недопетую песню» включили в объявленный в прошлом году конкурс¹⁷ и отправили в Комитет по делам искусств СССР. С тех пор начались мои мытарства, коим нет иного наименования, кроме как — дикое издевательство над человеком и его творческим трудом.

Это было в августе 1947 года¹⁸. Прошел сентябрь, октябрь, ноябрь, а ул. Неглинная молчала. Только совершенно случайно я узнал, что моя пьеса запрещена и Комитетом, и ГУРКом¹⁹. Я выехал в Москву, пошел в ГУРК. Там сказали мне примерно то же самое, что 25 ноября в письме, направленном Украинскому реперткому, изложил т. М. Добрынин²⁰. При этом т. Гужевским мне было сказано, что если я учту эти замечания, пьеса будет разрешена к постановке.

Я соответствующим образом переработал пьесу и, согласно требованию ГУРКа, дал новое название: «Под золотым орлом». Слабо зная русский язык, я дал ее хорошему переводчику и в конце декабря сдал новый вариант в Комитет и ГУРК. Между тем моей пьесой заинтересовались московские театры: им. Вахтангова и Театр драмы и комедии, но все попытки руководителей этих театров добиться разрешения на ее постановку потерпели крах. Почему? Официального ответа не последовало, т. Храпченко²¹ ограничивался многозначительным ответом-советом: «Скользкая тема».

И вот в вышедшем с опозданием ноябрьском номере органа Комитета «Театр» (статья работника Комитета В. Залесского «После конкурса») я нашел совершенно новую для меня и предельно лаконичную оценку моей пьесы: «может посеять вредные иллюзии»²². Два месяца спустя орган того же Комитета («Советское искусство» от 31 января с. г.) выступил с противоположной ее оценкой, назвав ее безоговорочно «талантливой пьесой украинского драматурга». Я воспрянул духом: «наконец разрешат». В феврале откликнулся, наконец, хранивший до сих пор дипломатическое молчание Украинский Комитет по делам искусств, объявив решение республиканского жюри, в коем сообщалось, что мне присуждена поощрительная премия, причем, в отличие от других, моя фамилия была напечатана вне алфавита и, к тому же, мелким шрифтом. Горечь незаслуженной обиды смягчила на этот раз надежда, что присуждение премии повлечет за собой разрешение пьесы. Но не тут то было. На направленный Львовским драматическим театром им. М. Заньковецкой запрос в Москву последовал молниеносный ответ тов. Калашникова²³: «Нельзя ставить!». Никаких результатов не мог добиться и художественный руководитель Московского театра драмы и комедии. Украинский комитет избрал другую тактику: совершенно ничего не отвечает.

Таким образом, и Комитет (равно как и ГУРК) не говорит решительно «нет», но и не говорит «да», причем автор находится вне поля их зрения. Это тем более возмутительно, что согласно неоднократным

заявленям керівних працівників і Комітету, і ГУРКА п'єса «имееє значительные драматургические достоинства».

Возникає питання: може ли взагалі всплыть назовні п'єса неізнаного доселе автора при такому жестоко-бездушному відношенні Комітету і ГУРКА к радянському людині і його труду?

С глибоким к Вам уваженням

Ярослав ГАЛАН

Львов—12, Гвардейская, 18, кв. 10.

Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 82, № 100. Чорновий варіант, машинопис.

ПРИМІТКИ

1. Талергоф — концентраційний табір в Австрії поблизу Граца, куди в роки першої світової війни було кинуте десятки тисяч жителів Західної України за симпатії до Росії або навіть «запідозрених» у таких симпатіях.
2. Славой-Складковський Ф. (1885—1962) — польський політик, генерал. У 1926—1929 та 1930—1931 рр.— міністр внутрішніх справ, 1936—1939 рр.— прем'єр-міністр Польщі; близький соратник Ю. Пілсудського, разом з ним несе відповідальність за фашизацію країни, з 1939 р.— перебував в еміграції.
3. «Дівіде ет імпера» (лат.) — «поділяй і володарюй».
4. Ляш, Вехтер — губернатори дистрикту Галичина.
5. «Ундівщина» — від УНДО — Українське національно-демократичне об'єднання — націоналістична буржуазно-ліберальна партія у Галичині.
6. Шкрумеляк Ю. А. (1895—1965) — західноукраїнський літератор. 1940 р. був прийнятий до Спілки письменників України. В роки війни друкувався в окупаційній пресі. Знову прийнятий до СПУ 1958 р.
7. «П'ятий дистрикт» генерал-губернаторства — за розпорядженням генерал-губернатора окупованої Польщі Г. Франка з 1 серпня 1941 р. з Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської (без північних районів) областей було створено так званий дистрикт Галичина з центром у Львові.
8. «...вмер в евакуації Кондра» — авторська неточність. Кондра Я. М. (1910—1944) — західноукраїнський літератор-комуніст, соратник Я. Галана, тяжко захворів під час евакуації й у грудні 1942 р. повернувся до Львова (див.: Лист Я. Кондри до Я. Галана. 5 серп. 1944 р. // Жовтень.— 1962.— № 12.— С. 113—115), де й помер 15 грудня 1944 р.
9. «Вікнівська група» — від «Вікна» (1927—1932) — газета, потім журнал, що видавався у Львові як легальний орган КПЗУ; при редакції діяло літературне об'єднання західноукраїнських революційних письменників «Горно».
10. Ткачук В. І. (1916—1944) — український письменник, у 30-ті роки був близький до західноукраїнських революційних літераторів. 1944 р. пропав безвісти.
11. Мануїльський Д. З. (1883—1959) — радянський партійний та державний діяч, у той час — заступник Голови Ради Міністрів УРСР.
12. Мається на увазі напад на приміщення Державного архіву Львівської області в ніч з 26 на 27 квітня 1946 р., здійснений бійцями окружних курсів військових кухарів № 13 Прикарпатського військового округу на чолі з командиром взводу цих курсів молодшим лейтенантом М. Т. Малімоновим. Внаслідок цього акту вандалізму було знищено 227 документів з архівного фонду «Управління міста Львова» за 1359—1800 рр., зокрема дві грамоти 1359 та 1372 рр.
13. «Воно було ведене так лівиво» — як зазначалося у доповідній записці Управління МВС по Львівській області від 13 серпня 1946 р., «прокуратура Львівського гарнізону провела лише попереднє розслідування, віднеслася до винуватців... ліберально, й ніхто із них досі не засуджений... Більше того, слідчий... — майор Боровський, — відраджений в інше місце, і справу, що її він вів з даного питання, лишив незавершеною, невідомо куди подів речові докази... й невідомо куди подів протоколи допиту ... винуватців. Отже, справа знаходиться у такому стані, що потрібно проводити нове слідство» (ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 2, спр. 94, арк. 22).
14. «...та іншими справами Львова» — у своїх виступах повоєнного часу Я. Галан як депутат Львівської міськради гостро критикував недоліки у веденні житлово-комунального господарства міста, варварське ставлення до пам'яток архітектури, бюрократизм тощо.
15. Мається на увазі літоб'єднання «Горно» (Львів, 1929—1932).
16. Мається на увазі журнал «Вікна» (Львів, 1929—1932).
17. Йдеться про Всесоюзний конкурс на кращі сучасні радянські п'єси, першим туром якого був аналогічний республіканський конкурс.
18. «Це було в серпні 1947 р.» — спочатку п'єса Я. Галана була надзвичайно високо оцінена республіканським журі. 26 серпня 1947 р. письменник В. М. Владко (1901—1974), що очолював тоді Репертком УРСР й був членом журі, писав Галану: «...Я особисто вважаю Вашу п'єсу найкращою з усіх, що я читав по кон-

курсу. Так я сформулював свою офіційну рецензію, так виступав на засіданні журі. По обміні думками — скільки я розумію — *Ваша п'єса — перший кандидат на найвищу відзнаку, яка буде в розпорядженні журі*» (виділено нами.— О. Р.). (Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 82, № 119).

19. ГУРК — Головне Управління по контролю за видовищами й репертуаром Комітету у справах мистецтв при Раді Міністрів СРСР.
20. М. Добринін у той час очолював ГУРК СРСР. В згаданому листі робилися такі закиди: «Герой п'єси Макаров виступає у ній як якийсь великомученик за ідею. Про це красномовно свідчить паралель, що проходить крізь усю п'єсу, між подвигом Макарова й піснею Шуберта «Аве Марія», яка, хоч і не є релігійним твором, вже однією своєю назвою (адже це назва католицького гімну, що славить діву Марію) наштовхує на думку про великомучеництво... Іншим значним недоліком п'єси є те, що за спиною наших репатрійованих громадян не стоїть як могутня сила, що може захистити й покарати,— Радянський Союз. Яюсь виходить так, що радянські репатрійовані — це досить безпомічна купка людей, які у боротьбі з американцями виглядають дуже самотніми, всіма забутими» (Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 82, № 120).
21. Храпченко М. Б. (1904—1986) — рос. радянський літературознавець, академік, у зазначений час очолював журі Всесоюзного конкурсу на кращі сучасні радянські п'єси.
22. У тексті статті: «шкідливі політичні ілюзії» (Залесский В. После конкурса // Театр.— 1947.— № 11.— С. 56).
23. Калашников Ю. С. — працівник ГУРК СРСР.

(Закінчення буде)

Одержано 13.11.89.

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздруку» без обмежень.
Індекс — 74499. Ціна на рік — 10 крб. 80 коп., на півріччя — 5 крб. 40 коп.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

В. М. Волковинський (Київ)

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста

(продовження) *

Идеться про взаємовідносини Махна і Григор'єва у період григор'євського заколоту, на конкретних фактах показано, чому «батько» не підтримав отамана і, зрештою, наказав убити його. Рішення Троцького і його послідовників ліквідувати махновщину в період наступу Денікіна змусило Махна форсувати свій перехід до антирадянського табору влітку 1919 р.

Махно і Григор'єв

Імена цих історичних осіб, які внаслідок ряду об'єктивних і суб'єктивних факторів були винесені в буремні роки громадянської війни на гребінь революційної боротьби, були надзвичайно популярними у 1919 р. Спочатку їх розхвалювали як героїв, відданих справі революції, стійких її бійців, а потім, коли вони повернули зброю проти Радянської влади, звинуватили в причетності до найзапекліших контрреволюціонерів, лютих ворогів диктатури пролетаріату.

Між Григор'євим і Махном, які служили в одній дивізії, не було дружніх стосунків. Отаман, який відзначився на фронтах російсько-японської та імперіалістичної воєн, мав Георгієвські хрести і звання штабс-капітана, зверхньо ставився до колишнього каторжника — профана у військових справах. «Батько» ж, який вважав себе істинним революціонером, в свою чергу, з підозрою і недовір'ям ставився до кар'єриста Григор'єва, що служив і у Скоропадського, і у Петлюри. Особливо дратувала Махна популярність, яку здобув Григор'єв на півдні України у першій половині 1919 р.

Об'єднувало Григор'єва і Махна невдоволення політикою Радянської влади, готовність кожного стати одноосібним командиром військ, що діяли на Україні. Проте, якщо Махно хотів верховодити лише у своєму районі, то Григор'єв мріяв стати отаманом усєї України. На правах старшого і більш авторитетного Григор'єв сподівався, що його підтримають усі отамани, «батьки» тощо, які діяли на Україні, у тому числі й Махно. Останній, виношуючи не менш амбіційні плани, не бажав і ніколи б не погодився бути іграшкою в руках отамана. До того ж перехід Махна на бік заколотників давав би можливість Денікіну легко захопити Гуляйпільський район, що означало для «батька» втрату підтримки селянства, оскільки білогвардійці відібрали б у нього землю, майно та ще й свободу. Це розуміли такі далекоглядні політики, як Голова РНК УСРР Х. Г. Раковський. Виступаючи на засіданні ВУЦВК, він заявив: «Надія Григор'єва на підтримку Махна виявилася марною. Армія Махна складається головним чином з селян, котрі боролися з донськими козаками. Вони дуже добре розуміють, що допомагати Григор'єву значило б відкрити фронт, дати можливість козакам на них відомститися»¹.

Тому значні сили радянських військ було кинуте на придушення заколоту Григор'єва. Однак через об'єктивні обставини «батько» не

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 7, 9—11.

¹ Вісті.— 1919.— 16 трав.

міг виступити і проти Григор'єва. Якраз у цей час місцеві радянські органи розпочали створювати комуні, передавати землю, на яку розраховувало селянство, радгоспам. В умовах громадянської війни провадилася політика «воєнного комунізму», що викликала обурення як замомжного селянства, так і значної частини бідноти. Набиваючи у цей надзвичайно скрутний для Радянської влади час собі ціну, Махно вів широку антирадянську пропаганду. Приборкати ж «батька» за допомогою військової сили тоді було практично неможливо. За таких умов радянське командування вирішило переформувати бригаду Махна в дивізію, щоб поповнити її відданими Радянській владі командирами і бійцями, збільшити кількість комісарів. Цей план підтримували В. О. Антонов-Овсієнко, М. І. Подвойський, А. Є. Скачко та ін. Причому вони висловлювалися за призначення комдивом не Махна, а Є. Чикваная. «Батько» нібито погодився на таку заміну, хоча насправді вирішив діяти по-своєму.

12 травня він зібрав у Маріуполі нараду командного складу бригади, на порядок денний якої було винесено три питання: поточний момент і григор'євщина, переукладення з Радянським урядом угоди і реорганізація 3-ї Задніпровської бригади. У своєму виступі Махно засудив політику Радянської влади і дії Григор'єва, заявивши, що його заколотом може скористатися Денікін. Наступного дня «батько» надіслав Л. Б. Каменеву телеграму, в якій запевняв в своїй лояльності до Радянської влади. Одночасно до Григор'єва виїхала делегація на чолі з О. Чубенком для з'ясування ситуації і планів отамана. Скориставшись складною ситуацією, Махно і його оточення 15 травня ухвалили рішення про створення 1-ї Української повстанської дивізії імені батька Махна.

Заколот Григор'єва оголив південно-західну частину фронту. Махно утримував його південно-східну ділянку. Якщо б одночасно з Григор'євим відкрив білогвардійцям фронт і Махно, то вже на початку травня виникла б катастрофічна ситуація, і Денікін, очевидно, ще раніше захопив би Україну. Проте махновці, незважаючи на розгул анархії, падіння дисципліни та низьку боєздатність, все ж трималися.

Перебуваючи близько від фронту, краще за всіх стан справ тоді оцінював П. Ю. Дибенко. Він боявся, що нападки преси на махновців, що значно почастишали, порівняння Махна з Григор'євим можуть підштовхнути «батька» до відкритої боротьби за владу на Україні. Щоб заспокоїти його, 14 травня 1919 р. П. Ю. Дибенко дав інтерв'ю кореспондентові «Коммуниста», в якому високо оцінив Махна: «Ніхто не може стверджувати про причетність Махна до григор'євщини. Навпаки, чесний революціонер, яким він є, незважаючи на свій анархізм, Махно вірний робітничому рухові, свято виконує свій обов'язок у війні проти білогвардійських банд. Усілякі звинувачення Махна — мерзотна провокація проти борця за право пригнобленого народу»².

Завдяки заходам, вжитим ЦК КП(б)У, Раднаркомом і командуванням Українським фронтом, до кінця травня 1919 р. основні сили Григор'єва було розгромлено. Пасивний вклад у цю справу вніс Махно, який, по суті, увів в оману отамана. Останній, чекаючи з дня на день виступу «батька», розосередив свої основні сили і зав'яз у боях на досить великій території. Однак заколот Григор'єва завдав великої шкоди, зірвавши плани передислокування частин Червоної Армії для подання допомоги революційній Угорщині, і полегшив білогвардійцям наступ у районі Донбасу.

З іншого боку, невдалий виступ отамана відбив бажання у багатьох «батьків», у тому числі Махна, спробувати найближчим часом повторити подібну авантюру.

У роки громадянської війни Радянській владі довелося вперше

² Коммунист.— 1919.— 15 мая.

вирішувати багато військових, соціально-економічних і політичних питань. У такій ситуації Махно вдало використовував промахи і помилки Радянської влади, особливо в галузі земельної політики.

Втілюючи в життя рішення III з'їзду КП(б)У та III Всеукраїнського з'їзду Рад про перехід від індивідуального до колективного ведення господарства, місцеві органи штучно форсували процес створення великих радянських господарств, часто порушуючи при цьому принцип добровільності. Така політика суперечила настановам В. І. Леніна щодо перебудови сільського господарства на соціалістичних засадах.

Все це викликало хвилю невдоволення селянства, негативно вплинуло на зміцнення його союзу з робітничим класом. Особливо відкрито виступало проти Радянської влади заможне селянство Півдня України, де діяв Махно.

До середини 1919 р. махновщина все більше перетворювалася на грізну антирадянську силу. Становище ускладнювалося й у зв'язку з тим, що на Південному фронті у той час розгорнулися активні бойові дії. Бригада Махна взаємодіяла з 8-ю та 13-ю арміями, які 14 травня розпочали наступ у Донбасі. Наступного дня частини 8-ї армії зайняли Луганськ, а війська 13-ї та 2-ї Української радянської армії до 16 травня просунулися вглиб території Донбасу. Махновці навіть визволили ст. Кутейниково, що знаходилася в тилу білих. Над денікінськими військами у південній частині Донбасу нависла загроза розгрому. Оперативно перекинувши до району дій 13-ї армії корпус Шкуро, вони 19 травня розпочали контрнаступ. Місцем масованого удару денікінці обрали стик між бригадою Махна та 9-ю дивізією 13-ї армії. У перший же день кіннота Шкуро прорвала фронт і заглибилася у тил на 45 км.

Спроба використати військо Махна у боротьбі з білогвардійцями і водночас побоювання, що рано чи пізно він перейде на бік контрреволюції, спонукали представників радянського командування виділяти махновцям обмежену кількість зброї та боеприпасів. У той час, як в Задніпровській дивізії не вистачало зброї та існувало, за доповіддю В. О. Антонова-Овсієнка, «у Махна чотири черги за однією гвинтівкою»³, в інших частинах Українського фронту «було не належне за штатом озброєння або належне та у кількості, в декілька разів більший від штатної норми»⁴. Внаслідок цього на час вирішальних боїв зі Шкуро махновці мали лише гвинтівки, які використовували як холодну зброю. Негативно позначилася на боездатності фронту й та обставина, що для придушення григор'євського заколоту з цієї ділянки було знято 3-й радянський полк.

Методи партизанської війни, які застосовував Махно у боротьбі з регулярною Добровольчою армією, не могли принести успіх, а спеціальних військових знань він, як відомо, не мав. Тому наспіх сформовані з ненавчених селян так звані полки були знищені денікінськими військами.

Командування білих частин зробило спробу схилити Махна на свій бік. Ідучи 23 травня на автомашині на фронт, Махно побачив поблизу дороги солдата в англійській формі. Це був взятий у полон білим боєць розбитого напередодні 9-го грецького полку. Він повідомив, що має доручення отамана Шкуро передати Махнові листа. «Батько» недбало розкрив конверт. Командири, які юрмилися навколо автомобіля, не зводячи очей з «батька», прагнули дізнатися про зміст листа. Махно, який любив читати листи вголос, кілька разів білів, червонів, вчепившись міцними пальцями у цупкий аркуш паперу.

«Будучи, як і ви, простим росіянином, який швидко висунувся з невідомості,— зазначалося в листі,— генерал Шкуро завжди із захоп-

³ Директиви командування фронтів Красної Армії (1917—1922 гг.). — М., 1972. — Т. 2. — С. 182—183.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2579, оп. 1, спр. 5, арк. 110.

ленням стежив за вашим швидким сходженням, що свідчить про Вас, як про неабиякого російського самородка. Проте, на жаль, ви пішли помилковим шляхом, будучи залученим до компанії з радянським рухом, що губить Росію в ім'я якогось неймовірного інтернаціоналізму. Це завжди страшенно засмучувало генерала Шкуро. Але ось цими днями він з радістю дізнався, що ви одумалися і разом з доблесним отаманом Григор'євим оголосили: бий жидів, комуністів, комісарів, надзвичайки! Інакше й не могло бути: як талановитий росіянин, ви повинні були рано чи пізно зрозуміти свою помилку.

Генерал Шкуро вважає, що з прийняттям вами цих гасел нам нема за що воювати. Якщо ви визнаєте також, що наші політичні платформи близько стикаються, то ви повинні визнати, що нам воювати, дійсно, нема за що. Генерал Шкуро пропонує вам увійти у переговори, гарантуючи вас та ваших уповноважених від усіляких репресій. Ім'я генерала Шкуро досить відоме, і ви можете йому довіряти»⁵.

Прочитавши листа, Махно зіскочив з машини, дико розсміявся і, розмахуючи аркушем паперу над головою, голосно сказав своїм супутникам — Білашу, Лютому та Василевському: «Буржуазія ні перед чим не спиняється і мене, колишнього в'язня, хоче зробити генералом. Ні, цього ніколи не буде»⁶.

Але його патетичні слова потонули в розривах артилерійських снарядів. Притримуючи шаблю, Махно кинувся бігти до автомобіля, за ним — члени його штабу. «До Гуляйполя!» — голосно крикнув Махно, з жахом озираючись на танк, що насувався з-за високого бугра. Всіх охопив жах, коли машину почало кидати з сторони в сторону, і водій, не втримавши її на дорозі, потрапив у кювет. Виявилася пробитою камера заднього колеса. На обрії з'явилася шкуровська кіннота, що галопом наближалася до втікачів. Зіскочивши з машини, Махно наказав відкрити вогонь з кулеметів, а сам з пістолетом у руці підганяв водія та бійців з особистої охорони, які допомагали ставити нову камеру. Витративши кілька десятків кулеметних стрічок, махновці змогли відбити напад білих. Усунувши полумку машини, вони встигли втекти до Гуляйполя. В цей час шкуровська кіннота під Святодуховим знищила весь гуляйпільський полк на чолі з командиром Веретенниковим. Тепер у Махна не було сил навіть на годину затримати наступ Шкуро на Гуляйполе.

До 23 травня фронт прориву на махновській ділянці досяг 30 км. Бригада Махна відступила на 100 км, оголивши правий фланг 13-ї армії і створивши таким чином катастрофічне становище для радянських військ. Головком Вацетіс видав наказ протягом 24 годин виділити з резерву Українського фронту боездатну бригаду піхоти з дивізіоном артилерії і закрити прорив, що утворився внаслідок відходу військ Махна⁷. Однак В. О. Антонов-Овсієнко не виділяв необхідних військ для ліквідації прориву Шкуро. До району бойових дій прибули два практично небоєздатних полки. М. І. Подвойському не вдалося провести мобілізацію робітників для поповнення частин Південного фронту. 28 травня В. І. Ленін писав Голові Раднаркому УСРР Х. Г. Раковському: «...Махно відкочується на захід й оголює фланг і тил 13-ї армії, відкриваючи вільний шлях денікінцям»⁸. У цьому листі Володимир Іллєч дав ряд настанов, спрямованих на подання допомоги Південному фронту.

У той самий день відбулося екстрене засідання Пленуму ЦК КП(б)У, на якому обговорювалося становище в Донецькому басейні. 29 травня Рада Робітничо-Селянської Оборони ухвалила рішення про

⁵ Коммунар.— 1919.— 15 июня.

⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 531, арк. 58.

⁷ ЦДАРА, ф. 100, оп. 3, спр. 140, арк. 113; Гражданская война на Украине: Сб. документов и материалов.— К., 1967.— Т. 2.— С. 78—79.

⁸ Ленин В. И. Военная переписка (1917—1920).— М., 1957.— С. 134.

активне залучення членів партії та відповідальних працівників до справи прискорення мобілізації робітників та ліквідації махновщини⁹.

В цей час «батько» перебував у своїй резиденції — в Гуляйполі, не маючи уявлення про те, де у даний момент знаходяться білі і де його війська. Комдив Є. Чикваная спробував відстояти Гуляйполе, до якого наближались білі. До Махна був направлений комбриг Є. Брашнев. У резиденції «батька» він побачив сотні дві махновців, які безцільно блукали селом. Щоправда, помітивши червоноармійців, останні, розмахуючи зброєю, вимагали зняти червоні зірки. Почувши галас, вийшов Махно і швидко навів порядок. Запросив Є. Брашнева до штабу, але не міг запропонувати будь-яких заходів для врятування становища. «Мені хотілося, щоб Махно відчув нашу загальну справу, — згадував Є. Брашнев, — розбудити у ньому струну товариської солідарності. Спільний ворог, спільне завдання, єдина доля. Я розгорнув карту і став показувати комбригові нашу дислокацію, становище й передбачення. Махно недбало, з напівоборота, клінув у мою карту носом. Пряме, як у псаломщика, волосся впало на чоло. Худорлява семінаристська фігура висловлювала повне неглиже, презирливе ставлення до наших ускладнень»¹⁰.

Налякане заколотом Григор'єва командування радянськими військами на Україні з дня на день очікувало подібного виступу Махна. «Невжиття своєчасних заходів, — телеграфував В. І. Межлаук, — обіцяє повторення григор'євської авантюри, яка буде небезпечною через величезну популярність Махна серед селянства та червоноармійців»¹¹.

Члени Ради Робітничо-Селянської Оборони України вирішували питання не лише про те, де взяти війська для ліквідації ще не існуючого заколоту, а й бурхливо обговорювали кандидатуру командуючого ними. У Реввійськраді Республіки обговорювалася кандидатура П. Ю. Дибенка, однак командування щойно створеної на базі 2-ї Української радянської армії 14-ї армії заперечувало. Голова Ради Робітничо-Селянської Оборони УСРР Х. Г. Раковський, поступаючись тиску К. Є. Ворошилова та В. І. Межлаука, 30 травня повідомив: «Кандидатуру Дибенка по ліквідації махновщини ми знімаємо й пропонуємо кандидатуру Ворошилова. Ми Дибенка не призначали, а тільки запропонували його кандидатуру Реввійськраді Республіки»¹².

Намагаючись врятувати становище на фронті, Махно вирішив поповнити свої війська шляхом примусової мобілізації, але П. Аршинов зумів довести йому, що такі заходи підірвуть віру селянства у так званий вільний лад, який проголошували анархісти, і негативно вплинуть на авторитет «батька». Досвідчений анархіст переконав Махна у необхідності проведення надзвичайного з'їзду Гуляйпільського району, який передбачалося відкрити 15 червня 1919 р.¹³

Саме цей з'їзд був використаний Троцьким як привід для наступу Радянської влади проти махновщини. «Батько», як пишуть його зарубіжні біографи, був організатором і захисником з'їздів повстанців, де вони мали можливість відверто критикувати політику Радянської влади¹⁴.

Знаючи це, Троцький вирішив діяти більш наполегливо, оголосивши, що з'їзд неодмінно має стати сигналом до нової григор'євщини. Це була помилкова думка, оскільки Махно, як відомо, не підтримав отамана, а коли авантюра останнього протягом кількох тижнів зазнала краху, взагалі не думав про будь-які бойові дії проти Радянської влади.

⁹ Гражданская война на Украине. — Т. 2. — С. 92—94, 97—98.

¹⁰ Брашнев Е. Партизанщина // Новый мир. — 1925. — № 7. — С. 74—75.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 262, арк. 154.

¹² Там же, арк. 162.

¹³ ЦДАЖР УСРР, ф. 177, оп. 2, спр. 2743, арк. 65.

¹⁴ Chamberlin W. The Russian revolution. — New York, 1954. — P. 233.

До речі, незважаючи на те, що натхненником і організатором боротьби проти махновщини був Троцький, перші кроки в цьому напрямі під його впливом зробили інші. 25 травня 1919 р. на квартирі Х. Г. Раковського члени Ради Робітничо-Селянської Оборони України В. О. Антонов-Овсієнко, А. С. Бубнов, Г. І. Петровський, М. І. Подвійський, А. А. Йоффе, П. Ю. Дибенко та інші обговорювали це питання. 3 червня командуючий Південним фронтом В. М. Гіттіс видав відповідний наказ. Командуючий новоствореною 14-ю армією К. Є. Ворошилов також одразу після призначення на цю посаду підписав наказ про ліквідацію війська Махна.

4 червня 1919 р. було видано наказ Реввійськради Республіки про заборону проведення махновського з'їзду. «Цей з'їзд,— зазначалося в ньому,— цілком спрямований проти Радянської влади на Україні та проти організації Південного фронту, до складу якого входить бригада Махна. Результатом з'їзду може бути тільки новий, жажливий заколот у душі григор'євського та відкриття фронту білогвардійцям, перед якими бригада Махна незмінно відступає через нездатність, злочинність та зрадництво своїх командирів»¹⁵.

Наступного дня питання про скликання гуляйпільського з'їзду розглянув ВУЦВК. Заслухавши повідомлення Г. Л. Пятакова, вищий орган державної влади на Україні ухвалив рішення заборонити його скликання¹⁶.

Махно був оголошений поза законом. Це якоюсь мірою розв'язало йому руки, і він розпочав відкриту антирадянську агітацію, зваливши всю вину за розгром його військ денікінцями на Червону Армію та її командування. Після виходу у світ статті Троцького «Геть махновщину» Махно видав розпорядження заарештувати всіх політкомісарів та конфіскувати документи політвідділів¹⁷.

Багато представників військового командування, у тому числі командуючий Українським фронтом В. О. Антонов-Овсієнко, розцінили кампанію Троцького проти махновщини у цій критичній ситуації як несвоечасну, що перешкодила переформувати махновські війська на регулярні червоноармійські частини. На їх думку, саме «незрілий план Троцького» призвів до того, що Махно відкрито розпочав переслідування комісарів, а згодом відбувся заколот махновців. Голова Реввійськради дотримувався іншої точки зору. Не враховуючи ситуації на Південному фронті та співвідношення сил, він у найнесприятливіший для цього момент вирішив лівацьким методом повести рішучу боротьбу за викорінення у лавах Червоної Армії партизанщини. Повстанство, на думку Троцького, відіграло позитивну роль у боротьбі за встановлення Радянської влади і особливо у розгромі німецьких і австро-угорських окупантів, а згодом стало реакційним. Виступаючи на початку червня 1919 р. на пленумі Харківської міськради, він заявив: «Махновщина..., якщо вона служить інтересам соціалізму, вона терпима і навіть необхідна. Коли пролетаріатові потрібна перемога, немає засобів, неприпустимих для досягнення цієї мети. Нам потрібна сьогодні армія для перемоги. Махновці не сприяють цій перемозі — вони повинні бути викинутими на смітник історії»¹⁸.

Лівацька політика Троцького змусила Махна форсувати перехід до антирадянського табору. 6 червня 1919 р. на ст. Царекостянтинівка Махно провів нараду своїх командирів, на якій обговорювалося питання про оголошення його поза законом. На ній ліві есери вимагали негайно виступити проти більшовиків, а інші не підтримали їх, знаючи, що станеться в разі приходу денікінських військ. Намагаючись заспокоїти командирів, ліві есери почали доводити, що Денікін не піде у

¹⁵ Держ. арх. Запоріз. обл., ф. р — 849, оп. 1, спр. 427, арк. 31.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1 дод., спр. 1, арк. 68.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 262, арк. 150.

¹⁸ Коммунист.— 1919.— 8 июня.

Придніпров'я, а рушить на Самару для з'єднання з Колчаком і спрямує об'єднані сили для взяття Москви. Проте Махно не підтримав таких планів.

Першими пішли від нього анархісти. Аршинов та секретаріат «Набата» заявили, що будуть займатися агітаційно-пропагандистською діяльністю у різних регіонах країни для того, щоб розповісти світові про Махна й махновщину.

Отрута махновщини почала глибоко проникати не тільки у селянські маси, а й у червоноармійське середовище. Наказом Президії РВР Республіки від 6 червня 1919 р. проти махновців та усіх, хто їх підтримує, розпочалася нещадна боротьба. Військовій владі було наказано «залізною рукою» наводити революційний порядок та дисципліну, рішуче боротися проти ворогів народу та застосовувати проти них тільки один вид покарання — розстріл. Голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський також закликав застосовувати проти куркульської контрреволюції червоний терор¹⁹. Того ж дня за наказом Л. Троцького почав діяти надзвичайний військово-революційний трибунал, очолюваний членом Раднаркому України Г. Л. Пятаковим, який мав «розпеченим залізом» випалити «болячку провокації, григор'євщини й махновщини». 8 червня 1919 р. видано наказ голови Реввійськради Республіки та Наркомвійськмору «Кінець махновщині», в якому махновці були названі винуватцями останніх невдач військ Південного фронту в Донбасі. Їх, зокрема, звинувачували в тому, що вони по-зрадницькому оголили правий фланг Донецького фронту, внаслідок чого було завдано великих втрат радянським військам, що махновщина руйнівню впливала на сусідні частини.

12 червня члени трибуналу прибули на ст. Синельникове, де розгорнуло активну боротьбу з махновцями та дезертирами. Було заарештовано й розстріляно кілька десятків махновців. Ці заходи охолодили гарячі голови Махна та його оточення²⁰.

Виступу Махна, подібного до григор'євського заколоту, не відбулося. 11 червня 1919 р. «Правда» опублікувала невелику замітку під назвою «Махно злякався». У ній зазначалося, що Махно злякався запланованого виступу проти Радянської влади, вирішив залишити командування дивізією. Тут же повідомлялося, що махновські загони розкладаються, а натомість створювалися інші з новими «батьками» й «дядьками» на чолі. Махно особливим наказом оголошує їх «поза законом»²¹.

Махновщина, будучи тимчасовим супутником Радянської влади, завжди була її потенційним ворогом. На засіданні Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 14 червня 1919 р. зазначалося, що григор'євщина відрізняється від махновщини тим, що перша є активною, а друга — уповільненої дії і більш тривалого розкладу.

Наказ Троцького про розгром Махна намагалося виконати командування 14-ї армії. Але його випередив Шкуро. Стрімкий удар білогвардійців та захоплення ними Гуляйполя зірвали проведення з'їзду. 12 червня К. Є. Ворошилов повідомив Троцькому: «Махновщину розбито Шкуром вщент. Окремі махновці голосять про захист і покору Радянській владі. Момент ліквідації цього гноївика найзручніший. Наша біда — відсутність регулярних частин, якими треба зайняти махновський фронт та ліквідувати залишки банди. Повна відсутність спорядження, зброї і навіть продовольства у 14-й армії не залишає можливості сколотувати на місці з робітників надійні батальйони. Стан фронту потребує екстрених заходів. Треба хоча б одну регулярну дивізію для швидкого очищення всього Донбасу. У протилежному

¹⁹ Вісті.— 1919.— 15 лип.

²⁰ Троцький Л. Как вооружалась революция.— М., 1924.— Т. II.— Кн. 1.— С. 199—200.

²¹ Правда.— 1919.— 11 юня.

випадку треба гонити до армії якомога більше спорядження, зброї, комсклад та політпрацівників. Натискайте на всі педалі. Тут потрібні швидкість і натиск»²².

Іскру надії у Махна вселив голова Олександрівського виконкому Н. Гоппе, який запропонував йому очолити оборону міста від білих. Наступного дня «батько» приїхав до міста, але послуги його не знадобилися. Він зупинився у Кічкасі.

У цей час Махно довідався, що до нього їде П. Ю. Дибенко. Як завжди у таких випадках, він терміново викликав до себе Щуся, Чубенка, Пузанова та інших наблизених. «Батько» тоді вперше детально розробив підступний план усунення своїх противників під час переговорів, який потім дуже часто використовував. Однак розправитися зі своїм колишнім командиром «батько» не наважився, про що згодом шкодував.

За розгром махновської бригади значною мірою несе відповідальність і командування Українським фронтом, яке, як згадував В. О. Антонов-Овсієнко, боячись контрреволюційного виступу Махна, забезпечило бригаду італійськими гвинтівками, до яких не підходили патрони, що виготовлялися в Росії. Загалом з 55 тис. бійців бригади та селян, які допомагали «батькові» в його боротьбі з денікінцями, 32 тис. не мали вогнепальної зброї²³. У критичний момент не було виконано вказівку В. І. Леніна про виправлення за допомогою резервів становища на цій ділянці фронту. Традиційне твердження про те, що Махно відкрив фронт Денікіну, очевидно, не зовсім відповідає дійсності, оскільки суперечило основній ідеї махновщини — захисту Гуляйпільського району від білогвардійщини. Протягом майже двох тижнів після прориву денікінців махновці ще вели бої. 2 червня, як згадував В. Білаш, Троцький викликав по прямому проводу Махна і наказав закрити оголену ділянку на денікінському фронті від Слов'янська до Гришиного довжиною 100 верст. Махно, посилаючись на відсутність зброї та боєприпасів, відмовився. Троцький наполягав, на що «батько» відповів йому брутальною лайкою, яка широко практикувалася у його війську²⁴.

Найбільш об'єктивну оцінку причин розгрому махновських військ на Південному фронті дав член Ради Робітничо-Селянської Оборони УСРР А. С. Бубнов. На засіданні ВУЦВК 21 червня 1919 р. він заявив: «Генерал Денікін прекрасно організував свою армію, а ще краще поставив розвідку. Йому був добре відомий стан бригади «батька» Махна, що фактично і призвело до катастрофи. Тому, створивши в районі дій цієї бригади ударний кулак, він завдав удар саме по цій бригаді, деморалізувавши її, і змусив бігти, зайшов у тил нашим частинам на цій ділянці фронту»²⁵.

Навіть у надзвичайно скрутний для себе час Махно не збирався остаточно сходити з арени політичної боротьби, бо розумів, що у вирі громадянської війни ще зуміє піднятися на вершину слави й популярності, повести селянські маси, які, як і раніше, будуть вважати його своїм батьком, мудрим керівником. У зв'язку з цим Махно залишив два документи, в яких прагнув виправдати свої дії, підкреслюючи, що головною метою його життя є революційна боротьба. 10 червня він надіслав телеграму шести адресатам — В. І. Леніну, Л. Д. Троцькому, Г. Є. Зінов'єву, Л. Б. Каменеву, Х. Г. Раковському та К. Є. Ворошилову, в якій повідомив, що порвав з Червоною Армією через нападки з боку голови Реввійськради та інших представників «центральної державної влади». В. І. Ленін ознайомився з цим документом 10 черв-

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 266, арк. 145.

²³ Там же, спр. 351, арк. 87.

²⁴ Там же, арк. 71.

²⁵ Вісті.— 1919.— 22 черв.; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 11, арк. 2.

ня²⁶. Махно хотів виправдатися не лише перед керівниками РКП(б) і Радянського уряду, але й перед своїми бійцями та широкими верствами селянства, тому опублікував це звернення 30 червня в анархістській газеті «Набат».

Після цього Махно розпочав відкриту боротьбу проти Радянської влади, нападаючи на червоноармійські частини, що відходили під натиском денікінців. Тим самим він допомагав білогвардійцям успішно розвивати наступ. Виступив Махно відкрито й проти свого колишнього командира та покровителя П. Ю. Дибенка. З ст. Канцерівка «батько» направив йому телеграфом вимогу залишити Нікополь.

Після деяких вагань 12 липня Махно видав наказ наступати на Єлисаветград. Серед його бійців миттєво поширилася чутка, нібито «батько» робить це для визволення з тюрми махновців, що сприяло зростанню його авторитету. Проте насправді він розраховував після захоплення міста внаслідок несподіваного нападу пограбувати місцевих жителів. Спочатку все відбувалося згідно з планом «батька», але згодом, скориставшись тим, що махновці припинили бойові дії, зайнявшись мародерством, червоноармійські загони завдали їм нищівного удару. Зазнавши відчужних втрат, махновці втекли з міста. Цю поразку Махно намагався пояснити тим, що його загін прийняли за григор'євців. «Розпитавши у селян про всі підходи до міста,— писав згодом він,— ми на світанку повели на нього наступ. Швидко й легко зайняли першу половину міста без поранень і втрат з нашого боку. Коли ж почали вступати у другу половину міста, то одразу ж відчули рішучий протест і мужність тих, хто виступав проти нас. З одного боку по нас була відступаюча піхота, з другого — з горищ, вікон і підвалів будинків по нас стріляли жителі міста й кричали один одному: «Не здавайтесь — наступають банди Григор'єва, вони нас усіх переб'ють». Як тільки мені доповіли про це, я одразу ж наказав відтягнути частини»²⁷.

Кочуючи по багатьох селах, Махно зупинився у Компаніївці, де від місцевих селян дізнався, що у с. Сасівці перебуває Григор'єв. «Батько» одразу ж послав до нього делегацію з Фомою Кожиним на чолі. Через дві години біля хати, де розмістився «батько», зупинився автомобіль, на якому приїхав Григор'єв, його начштабу Бондар та ще два штабісти. Махно першим підійшов до атамана і простяг йому руку. «Це був міцний, присадкуватий чоловік, який говорив у ніс, брутальний, самовпевнений, з негарним тупим обличчям, який вічно ляв «жида» Троцького»,— згадував згодом Махно. Майже добу радилися окремо григор'євці та махновці, час від часу зустрічалися разом і обговорювали питання, проти кого будуть воювати. Григор'єв заявляв, що битиме комуністів та петлюрівців, а денікінців, проти яких хоче воювати Махно, поки що не знає.

Зібравши своїх командирів, Махно поставив на обговорення питання про об'єднання з Григор'євим. Цю думку підтримали 4 чол. За те, щоб Григор'єва негайно розстріляти й не об'єднуватися, проголосували 7 командирів. Тоді слово взяв Махно, який заявив, що розстріляти атамана можна у будь-який момент, головне — треба приєднати його загін, а для цього необхідно добре придивитися до григор'євців. Після роз'яснення «батька» за його пропозицію проголосували 9 командирів і лише 2 утрималися.

Після об'єднання загонів Махна і Григор'єва виникла необхідність створити командування цими збройними силами. Командуючим було призначено Григор'єва, головою реввійськради — Махна, начальником штабу — його брата Григорія. Фактично керівниками махновсько-григор'євських військ стали брати Махно, оскільки командуєчий підпорядковувався реввійськраді.

²⁶ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1976.— Т. 7.— С. 278.

²⁷ Анархический вестник.— 1923.— № 5—6.— С. 24.

Майже місяць Махно та його найближчі сподвижники придивлялися до Григор'єва. «Проте ми,— писав «батько»,— зовсім не довіряли один одному, як і з мого, так і з його боку працювала контррозвідка»²⁸. Рядові бійці постійно скаржилися Махнові на те, що отаман захищає інтереси поміщиків й ображає бідних. Поповзли чутки, нібито Григор'єв ніколи не вступає у бій зі шкуровцями, посилаючись на слабкість свого загону.

У такий напружений період несподівано для багатьох Махно прийняв досить дивне рішення — залишає військо на Григор'єва, а сам з невеликим загonom виїхав до с. Піщаний Брід. Справжню мету поїздки «батька» у це село, що загубилося на березі тихої річки Чорний Ташлик, знали тільки найбільш наближені до нього люди. Це була батьківщина дружини Махна, гуляйпільської вчительки Галини Кузьменко, куди вона поїхала під час денікінського наступу. Вона відіграла важливу роль у житті Махна та багато в чому вплинула на розвиток махновського руху.

Антагонізм, який існував між Махном і Григор'євим, з кожним днем зростав. 24 липня «батько» повернувся у розташування своїх військ і вирішив раз і назавжди покінчити з отаманом. За словами Чубенка, вбити Григор'єва мав Каретников²⁹.

27 липня, у неділю, у с. Сентові на Херсонщині відбувся мітинг, на якому було вирішено викрити й ліквідувати отамана. Про вбивство Григор'єва дав свідчення після арешту Чубенко. Вони неодноразово наводилися у багатьох працях³⁰. Однак про цей епізод згадувала ще одна людина — ад'ютант Махна Г. Троян. Його розповідь ніколи не публікувалася, а саме вона заслуговує на увагу, бо показує, як повівся у цій екстремальній ситуації «батько».

«Невдовзі Махно у супроводі Чубенка, Каретникова, Лепетченка, Колісника та мене прибув на збори. Ми вже знали, що Григор'єв звинувачує наших хлопців, і по дорозі домовилися негайно викрити його перед селянами. Ця місія випала Чубенкові, який постав перед селянами: збори були на вулиці, у дворі сільради.

Чубенко сказав, що отаман Григор'єв надто багато собі дозволяє, що не махновці винні в пограбуванні кооперативу, а григор'євці, що Григор'єв взагалі негідник і денікінський наймит.

Григор'єв, який сидів поруч з Махном, обурився і звернувся до нього із словами:

— Батько, Чубенко за свої слова відповідає сам або за нього відповідає Реввійськада?

Як ви знаєте, Махно у таких випадках викручується. Знизавши плечима, він сказав:

— Нехай закінчує, а потім у нього спитаємо.

Григор'єв підбіг до Чубенка, хапаючись за маузер. Але, коли помітив, що його охороняли Лепетченко і я, сунув маузер за халяву чобота (він носив за халявами два маузери). Чубенко перервав промову і попросив Григор'єва увійти в будинок для пояснень.

Селяни здригнулися й почали юрмитися купками, коли Григор'єв у супроводі свого охоронника разом з Чубенком, Каретниковим, Лепетченком і мною входив до канцелярії сільради. За ними йшли Махно, Чалий і Колісник. Григор'єв з охоронцем став з одного боку столу, лаючись та грюкаючи, а Чубенко з Лютим — з іншого.

— Отаман Григор'єв, ти негідник і білогвардієць, ти зв'язаний зі ставкою Денікіна,— загрозово сказав Чубенко.

²⁸ Там же.

²⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 153, арк. 80.

³⁰ Кубанін М. Махновщина.— Л., 1927.— С. 82—83; Равич Николай. Молодость века.— М., 1972.— С. 117—118; Голиков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР.— М., 1986.— Кн. I.— С. 309; та ін.

Раптом Григор'єв вхопився за маузер, нахилив голову до столу, але не встиг його вихопити, як Чубенко з «Біблея» поцілів йому в ліву скроню. Григор'єв закричав і кинувся до виходу під градом куль. Махно, який стояв осторонь, крикнув навздогін: «Бий отамана!» На охоронця навалився Колісник і хотів його роззброїти. Чубенко, Каретников, Лепетченко, я та Чалий бігли через двір на вулицю за Григор'євим, стріляючи навздогін. Григор'єв спіткнувся і упав, вихопивши свої маузери, а махновець Качан підбіг, стріляючи йому в скроню, поки він не звалився. Переляканий натовп кинувся на всі боки. У канцелярії коїлось неймовірне: охоронець — дужий грузин — встиг підім'яти Колісника, вихопивши у нього револьвер, та охопити пальцями шию. Махно бігав по канцелярії та здала розстрілював охоронця, кликаючи нас на допомогу. На щастя, встиг Каретников і одним пострілом у голову звалив охоронця. Скривавлений Колісник тяжко зітхнув, коли ноша звалилася вбік, і крізь зуби процідив Махнові: «Дурень...»

— Ач, сволота, якби не я, він би тебе придушив,— відповів Махно.

Стріляючи в охоронця, Махно влучив у Колісника, внаслідок чого у нещасного лилася кров з семи ран: сім куль влучило в нього і тільки одна в охоронця»³¹.

Після самосуду над отаманом його загін остаточно розпався. Частина перейшла під командування Махна, інші розбіглися по дрібніших бандах.

Вбивство махновцями Григор'єва викликало величезний резонанс як серед червоних, так і серед білих. Щоб усі знали про це, за наказом Махна із найближчої залізничної станції телеграфом передали таке повідомлення: «Всім... Всім... Всім... Копія — Москва, Кремль. Нами вбито відомого отамана Григор'єва. Підпис: Махно. Начальник оперативної частини Чучко»³².

Одним з перших одержав цю звістку К. Є. Ворошилов, який 29 травня 1919 р. оголосив, що тому, хто доставить живим чи мертвим Григор'єва, буде заплачено 100 тис. крб.³³ Зрозуміло, що він не збирався платити «батькові» таку суму, та й останній не претендував на винагороду.

Звістка про розправу Махна з отаманом-заколотником дещо змінила на краще ставлення до нього Троцького. 4 серпня голова Реввійськради опублікував у газеті «В путь» статтю «Махно та інші». «Серед повстанських отаманів та «батьків» є люди двох категорій,— писав він,— є бандити, пройдисвіти, продажні кар'єристи, але є й чесні люди, що не звели кінці з кінцями.

Григор'єв шкодив Червоній Армії через кар'єризм, жадібність, продажність. Цілком можливо, що Махно у всіх цих вадах невинний, але й він завдав Червоній Армії жахливої шкоди, бо діяв за невірною анархо-повстанською системою. І зараз махновщина залишається отрутою, що труїть відсталі частини української армії. Вбивством Григор'єва Махно, може статися, заспокоїв свою совість, але своїх злочинів перед робітничою і селянською Україною Махно цим не згладив. Якщо Махно й деякі інші партизани дійсно хочуть звернути з шляху григор'євщини, відродитися, стати на захист революції,— у них для цього тільки один шлях: відкрито заявити, що вони раз і назавжди відмовляться від дезорганізації, отаманства, свавілля, а віддадуть свої сили, як дисципліновані солдати, цілком і повністю у розпорядження робітничої й селянської влади на Україні»³⁴.

³¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5. оп. 1, спр. 531, арк. 111—113.

³² Кубанин М. Указ. соч.— С. 83.

³³ Известия.— 1919.— 31 мая.

³⁴ В путь.— 1919.— 4 авг.

Тоді ж газета «Правда» надрукувала статтю «Махновщина й григор'євщина», в якій було дано об'єктивну оцінку партизанщини на різних етапах революційної боротьби й повідомлялося, що її «герої» — отаман Григор'єв і «батько» Махно зійшли з арени політичної боротьби, залишивши по собі тяжку спадщину, яку необхідно випалювати розпеченим залізом»³⁵. Усе було правильно в цій статті, крім одного. Нестор Махно і не думав залишати «арену політичної боротьби».

Одержано 10.02.89

(Далі буде)

Рассказывается о взаимоотношениях Махно и Григорьева в период григорьевского мятежа, на конкретных фактах показано, почему «батька» не поддерживал атамана и в конце концов приказал убить его. Решение Троцкого и его последователей ликвидировать махновщину в период наступления Деникина вынудило Махно форсировать переход в антисоветский лагерь летом 1919 г.

³⁵ Правда.— 1919.— 7 авг.

У ВИДАВНИЦТВІ «ВИЩА ШКОЛА» ВИЙШЛА КНИГА:

Гаврилюк А. Е. СОЦИАЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ РЕШЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ ПРОБЛЕМЫ. На материалах работы парторганизаций Украины.— 230 с.— 3 руб. 30 коп.

В свете новой аграрной политики рассматривается деятельность парторганизаций Украины по социальной ориентированности кадров, улучшению условий труда и быта сельских тружеников, развитию сферы обслуживания, здравоохранения, показаны причины недостатков в этой работе.

СТАТТІ Й ВИСТУПИ ПАРТІЙНИХ І ДЕРЖАВНИХ ДІЯЧІВ УСРР 20—30-х РОКІВ

Нині, коли переглядаються деякі раніше усталені погляди на вітчизняну історію, покоління, яке нещодавно вивчало куценьку, вкриту «білими плямами» історію Радянської України, повертаються імена людей, що творили її, але були безпідставно зараховані до «ворогів народу», «шпигунів», «націоналістів» тощо. До них належав і один з найпопулярніших керівників нашої республіки, член Політбюро ЦК КП(б)У, Голова Раднаркому України Панас Петрович Любченко.

Під час роботи у фондах ЦДАЖР УСРР автору цих рядків вдалося виявити раніше неопублікований документ — виступ секретаря ЦК КП(б)У П. П. Любченка на Всеукраїнській художній нараді профспілок у лютому 1928 р. (ф. 2605, оп. 2, спр. 661, арк. 428—439).

У той період профспілкові організації багато уваги приділяли піднесенню культурного рівня трудящих, зокрема розвитку мережі навчальних закладів, клубів, червоних кутків, гуртків художньої самодіяльності, бібліотек, а також професійного театру і нової української радянської літератури. Безумовно, при цьому не завжди вдавалося уникати недоліків, упущень, перекручень. Тому періодично виникала потреба проводити наради для аналізу наявних проблем на цій ділянці профспілкової роботи і визначення шляхів їх розв'язання.

На порядок денний однієї з таких нарад, що відбулася у Харкові при культвідділі ВУРПС з 20 по 24 лютого 1928 р., було винесено питання про посилення впливу української культури на робітничі маси, становище самодіяльної сцени, художній рівень театральних постановок, тісний контакт між самодіяльним і професійним театром, ставлення до пролеткультівських теорій «суто пролетарської самодіяльності», боротьбу із засиллям малохудожніх агітаційних творів. Крім П. П. Любченка, на ній виступили нарком освіти УСРР М. О. Скрипник та відомий український драматург М. Г. Куліш. У своєму виступі П. П. Любченко зробив конкретний аналіз низького на той час стану культурного рівня робітничого класу, роботи професійних і самодіяльних театрів, зокрема піддав справедливій критиці репертуар популярного тоді театру М. Садовського, порушив актуальну й нині проблему виховання багатонаціонального населення України в дусі поваги до української культури і мови, водночас висловлювався за вільний вибір мови спілкування і навчання, наголошував на необхідності активізації процесу підготовки нових кадрів для закладів культури. Читач, звичайно, помітить у виступі дещо спрощений підхід до тодішніх стилів і напрямків у літературі, але важливо підкреслити, що Панас Петрович не заперечував проти їх існування.

В цілому цей документ містить розгорнуту програму дій профспілок щодо прискорення культурного будівництва на Україні, розв'язання невідкладних завдань піднесення культурного рівня республіки і є актуальним у контексті сучасної перебудови.

Вступну частину, текст документа і примітки до нього підготував В. А. Погребняк (Київ).

П. П. Любченко

Привітальне слово художній нараді

Товариші, своє привітальне слово нараді треба б почати з того, що [б] пролетаріат України більш своєчасно починав свої збори тому, що наша нарада, яка за інформацією у мене мала початися о 5-й годині, почалась з запізненням на цілу годину, це є ознакою деякої культу-

ри, економії часу та інтенсивної праці. (Голос з місця: А хто винен?). Судіть самі, хто винен. Я подзвонив о 5-й годині, то мені сказали, що нема чого ще їхати.

Товариші, пролетарський переворот в старій Росії став могутнім чинником для культурної революції, для розвитку культурного будівництва. Прихід робітничого класу до влади поставив в порядку денному надзвичайно велике завдання — навестати в культурній роботі те, що втратив робітничий клас під владою панування, самого дикого панування старого царського уряду. І не тільки догнати, а, використовуючи всю владу, використовуючи робітничу державу, так налягти на культурний сектор своєї роботи, так налягти на роботу над самим собою, щоб стати поруч з більш культурним і обігнати більш культурний пролетаріат Заходу. Тому, що, тільки забезпечивши такий темп розвитку культури в Радянській країні, можна говорити про соціалістичне життя. І ми з вами покликані цю історичну роботу в нашій країні проробити. Жовтневий переворот утворив умови для організації десятків тис. різних форм робітничого руху, зокрема різних форм культурної роботи серед робітництва та селянства. Ми почали від самих примітивних, але без яких не можна уявити культурну революцію, почали від пунктів по ліквідації неписьменності до робітничих клубів, до хат-читалень, до сільбудів, до робітничих театрів, драматичних гуртків — ось розгорнуте поле, ось низка форм, використовуючи які робітничий клас, наша партія і основна маса селянства переганяє ту відсталість, з якою ми прийшли до Жовтневої революції. Ми цю роботу проробимо не без успіху. Ми цю роботу проробляємо з великими наслідками. Ми з кожним роком можемо констатувати, що по лінії робітництва і по лінії селянства ми маємо значне зрушення. Тов. Ленін колись сказав, що «мова повинна йти про ту напівазіатську безкультурність, з якої ми не вибралися до цього часу і не можемо вибратися без серйозних зусиль, хоч маємо можливість вибратися, бо ніде народні маси не зацікавлені так справжньою культурою, як у нас; ніде питання цієї культури не ставляться так глибоко і так послідовно, як у нас; ніде, ні в одній країні, державна влада не знаходиться в руках робітничого класу, який в масі своїй прекрасно розуміє недоліки своєї, не скажу культурності, а скажу письменності...»¹, так ставив Володимир Ілліч у 22 р. питання культурної роботи серед пролетаріату. Ще більш різко треба його ставити в роботі серед селянських мас. Дійсно, умови у нас створено, ми кинули на культурний фронт великі кадри старих культурних робітників, утворили і утворюємо з кожним роком все сприятливіші умови для їх роботи, ми утворили умови для самодіяльної роботи робітничого класу, для самодіяльності передової частини селянства, вивуємо нові кадри організаторів, культурних робітників, які, набуваючи собі знання і зростаючи разом з робітничим класом і робітничою державою, повинні замінити нам старі кадри на нашій культурній ділянці. Наші вороги, різні буржуазні культурні робітники і політики, не помічають цієї великої масової роботи, їм здається, що робітничий клуб і хата-читальня і той самий пункт по ліквідації неписьменності — це щось то далеко від культури, плетуть більшовики лапті і більш нічого. Вони звикли оцінювати вартість культурного руху лише по тому, як обслуговується пануюча верхівка, їм незрозумілий величезний розмах в роботі, вони просто підходять до цього, не рахуючи за вартість, не оцінюючи тих позитивних наслідків, які ця робота дає, і підходять так тому, що вважають, що ми разом з вами, і зокрема Комуністична партія, яка цим рухом керує, настільки хоругує на нещасття, настільки не розуміє культурних завдань, що з такими процесами їй не справитися. Це було б вірно, якби ми були не партією комуністичною, не партією, що озброєна могутньою зброєю і організовує всі частини життя, в тому числі мистецтво, коли б ми будували нашу робітничо-селянську дер-

жаву і підходили до нашого культурного процесу, не озброївшись певними знаннями, якби ми підходили до нього не на наукових засадах, але між нами, товариші, і різними доктринами полягає різниця в тому, що і пролетарський переворот ми зробили тільки на основі найбільш доскональної науки — нашого марксизму, що ми знаємо, чого ми хочемо і як будемо досягати тої мети, що перед собою поставили. Ми знаємо, що пролетарське мистецтво, пролетарська культура взагалі не можуть бути утворені з якихось то мрій і фантазій. Ми знаємо, що для того, щоб робітничий клас міг створити свою пролетарську культуру, щоб ми з вами були такими керівниками пролетарської культури, пролетарського мистецтва взагалі, революційного мистецтва, що ми з вами повинні бути настільки грамотні, настільки ознайомлені з всією тією спадщиною, що нам залишилася, щоб бути активними робітниками й активними будівниками нового.

Ленін на з'їзді комсомолу в 20 р. сказав: «Пролетарська культура не є культура, що вискочила невідомо звідки, не є вигадка людей, які називають себе спеціалістами по пролетарській культурі. Це все цілковита нісенітниця. Пролетарська культура повинна стати закономірним розвитком тих запасів знання, які людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства»². Так, товариші, ставив один із найкращих марксистів, вождь, провідник, організатор нашої партії і організатор Жовтневого перевороту. Як бачите, ми підходимо до будівництва пролетарської культури, озброївшись знаннями; підходячи до утворення нового, ставимо собі за завдання вивчати старе, проаналізувати його, відкинути те, що нам непотрібно. Не відпиратися від того, що є загальним досягненням науки, щоб просуватися вперед в нових формах, з новим змістом, що відповідає інтересам робітничого класу. І лише так ми можемо розв'язати питання культурного будівництва.

Ваша ділянка, ділянка художньої роботи, є якраз та, що найбільш впливає на широкі робітничі маси. Вона є найбільш приступна, вона є перша форма для виховання наших робітничих і селянських мас. З драматичного гуртка, з театральної вистави, з первісного гуртка—відтіля починаються ті елементи, на ґрунті яких, піднімаючи поступово культурність робітництва, ми підійдемо до вищих форм, які, безумовно, робітництво опанує і які воно вже опановує. Стара пісня, яку ми не так давно чули, що опера для робітництва це справа непідходяща, це мистецтво буржуазне, що різні складні вистави не по робітнику, а що нам треба йти на примітив. Ця стара пісня відповідала тому періоду, коли ми стояли на початку культурного будівництва. Тепер балачки йдуть про те, щоб, починаючи з фабрик і заводів, мати гарні кадри організаторів, культурних робітників, навчити робітника, виховати його з примітиву, з більш низьких форм привести до високих форм в приемному для цього вигляді і підвести його до положення класу — гегемона, класу — керівника, щоб він на фронті культурного будівництва займав таке місце, як він займає на фронті політичної гегемонії, де він є вождь й організатор політичної держави. Ми за ці роки з 21 року, коли говорив Ленін, маємо й тут великі досягнення. Ми далеко просунулись, але ми зробили б з вами неправильно, якби ми на такій нараді якраз не побалакали про хиби, про наші недочоти. Почнемо з першого. Чи досить уділяємо ми уваги нашому культурному фронтові, зокрема в ділянці, що обслуговує мільйони пролетаріату, і чи досить ми забезпечили культурними робітниками, які справилися з завданнями, що їм ставляться, чи все ми з вами зрозуміли для себе досить, щоб для того, щоб бути корисним для робітничої держави, для Комуністичної партії і пролетаріату, робітникам треба вперто й вперто над собою працювати. Я гадаю, що не помилюсь, коли скажу, що цього ще нема. Це є перше, над чим треба нам працювати.

Друге, у нас, товариші, ще є багато зазнавання, коли ми тріскучими фразами прикриваємо своє неучтво, коли ми іноді може бути революційними гаслами прикриваємо те, що під цими гаслами, коли добре потрусити, посидіти з чоловіком і побалакати, то відкриється нове незнання тої справи, яка цьому робітнику доручена. Ми далеко вже відстали від того, коли під пролетарським мистецтвом розуміли різні викрутаси інтелігентської братії, що утворилися на фронті пролетарського театру і т. ін. Ми далеко від цього відійшли, та картина, яку ви могли бачити в «Березолі» в постановці пролетарського театру, здається в «Шпані»³, ця картина, звичайно, тепер не відбиває загального фону, а може лише відбивати перекошення в окремих невеликих районах. Але тут, товариші, у нас ще є багато хиб і недочотів. Халтурщина у нас ще панує в багатьох робітничих клубах та робітничих виставах. Ми боремось з популяризацією малоросійщини з ковбасою та чаркою і з різними подібними виставами. Ми відкидаємо це як непотрібну річ, що негативно впливає не тільки на робітництво, а і взагалі на нашого радянського глядача. А ця ковбаса та чарка обходним шляхом находе собі дорогу до деяких аматорських гуртків наших робітничих клубів, і часто доводиться чути, коли відповідальний працівник профспілки скаржиться, що така-то п'єса не зустрічає відповідної прихильності і оцінки з боку робітничої маси, а ось каже, якщо дамо просто побутову — ту, що Садовський⁴ ставив, так це бере. І до мене звертався Садовський в Києві з свідченням, що він, саме Садовський, бере робітничого глядача не чим іншим, як різними такими речами. Він звертався зі свідцтвом робітничих організацій. Про що це каже? Це каже, що міщанські смаки серед деяких груп робітництва існують. Ми з вами впали б в ідеалізацію робітничого класу, якби сказали, що ніякого міщанського смаку ні в яких шарах робітництва нема і навіть вимог з цього боку нема. Із цим смаком, щоб він не розповсюджувався, не находив собі нової аудиторії, треба уміло боротися, боротися художніми виставами, боротися роз'яснювально-виховною роботою. Ми тут зробили теж дуже мало. Треба шукати нові форми, треба їх на ґрунті досвіду минулого нашупувати, вони у нас будуть зростати в міру зміцнення нового оточення, у міру можливості, але коли шукання нових форм перетворюється в який-то спорт, коли балаясами відносно форм прикривають беззмисловність того, що дають робітництву, з ним треба боротися. Візьміть наш літературний фронт. Зараз ми відкрили дискусію, ведемо широкі балачки про літературні угруповання, про ті форми, що дають пролетарські письменники, про форми пролетарського мистецтва. Я вчора був присутній на такій пролетарській дискусії і, на мій погляд, те, за що нас так лякав Ленін, у нас ще розквітається махровим цвітом. Колись то були письменники, писали твори, ці твори читала публіка, з'являлась критика і на ґрунті вивчення художніх творів оприділювали, до якої художньої течії треба його віднести, як треба кваліфікувати форму і стиль, який це письменник писав, чи це класицизм, чи це реалізм, чи романтизм і т. ін. А тепер ми це повернули догори ногами, тепер замість того, щоб на художній продукції оцінювати, що це за форма, чи підходяща вона пролетаріату, ми прямо методом спору починаємо дискутувати, які форми більш підходящі нам. Робітництву треба — один кричить — реалізм, другий — романтизм, а третій виходить і каже — треба ці форми одкинути, а треба динамічний конструктивізм чи конструктивний динамізм. Аудиторія літераторів задає йому питання: «А що це за конструктивний динамізм?» І замість цього він каже: «Ось прочитайте такі літературні твори». Доповідач 10 хв. пояснює, що таке конструктивний динамізм, але так дати форму, літературний приклад він не може тому, що він це слово на печі висидів, надумав і я гадаю, що він і сам не знає, що воно таке, а прийшов і доводить, що це єдина форма пролетарського мистецтва. Я вважаю, що треба

шукати літературні форми, але треба шукати шляхом позитивної роботи, шляхом великої роботи над тим, що ми маємо і що мали в минулому, щоб ці форми літератури й мистецтва формувались в міру нашого зросту культурного, в міру наших побутових форм і в міру економіки, яка буде розвиватися в нашій країні. Ми знаємо, що робітничий клас є основною запорукою того, що наш культурний процес має зростати шляхом соціалістичним. Соціалістичну нашу культуру може забезпечити робітництво, а це є правильно, і тому ми так гостро ставимо питання, що ідейне керівництво пролетаріату на культурному фронті повинно належати йому. Треба, щоб пролетаріат підняв себе культурно настільки, щоб він був гідним керівником на цій ділянці. І я ще раз повторюю, що коли хто-небудь намагається прикриватися міщанським смаком окремих груп пролетаріату, прикриватися міщанськими запитами до мистецтва, книжки й театру з окремих керівників нашої робітничої лабораторії, той зробить надзвичайно велику помилку.

Відчиняючи нашу нараду, т. Рабичев⁵ якраз зупинився на тому, що у нас на Україні подвійна складність культурного процесу. Ми не лише маємо на верстаті те, в чому відстали культурно робітники і селяни, але ми маємо на верстаті в нових формах нового слова нових шарів, які знайшли собі після революції можливість розвиватися в формі української пролетарської культури. Це накладає на нас дуже великі обов'язки. В чому вони полягають? В тому, що ми маємо наші пролетарські маси в одній частині українські, а в другій — русифіковані, маємо великі кадри серед пролетаріату, пролетаріату чисто російського. Звичайно, треба забезпечувати робітництву можливість користуватися його рідною мовою, рідним словом, треба забезпечувати трудящим можливість мати свої школи, мати свої театри, свої драмгуртки й т. ін. Але це ще не все. Є ще інші обов'язки, є інші завдання, які відмічено нашою партією. Треба уміти навчити робітника піднятися до рівня класової свідомості класу, що буде соціалістичне суспільство, щоб він зрозумів сам, що йому треба взяти найактивнішу участь в творенні української радянської культури. Щоб він усвідомив для себе, що бути вождем українського селянства, бути організатором Української Радянської Соціалістичної Республіки — це значить брати активну участь в культурному творчому процесі, це значить опанувати мову, опанувати культуру, вивчити історію України, стати, як я казав, вождем всього культурного процесу. Коли ми цього зробити не зможемо, то дарма будемо кричати про дрібнобуржуазний ухил, дарма будемо кричати про національний ухил. Наш крик буде залишатись криком істерії без тих заходів, що забезпечать культурний розвиток соціалістичного характеру. І ось завдання нашої партії, завдання свідомої частини робітництва, профспілок в першу чергу свою роботу підтягнути, усвідомити робітничу масу, приєднати її до загального українсько-радянського культурного процесу. Ваші форми є найкращі форми для початку притягування пролетарських мас до культурного будівництва і ваші форми, форми театральні, форми пісні, драматичного гуртка, є ті добродітні форми, де можна познайомити і прилучити російського робітника до культурного українського процесу. І їх партія і профспілки повинні використати в першу чергу, а тому цілком правильно, коли ми до вас будемо адресуватися, коли ми вас почнемо перевіряти, як ви, працюючи в Києві, Дніпропетровську, Одесі, Сталіно, Харкові, як ви забезпечуєте нам виховання нових кадрів, підтягуєте всю робітничу масу до опанування українського культурного процесу. І ми з вас перших запитаємо, як виконується постанова ЦК КП(б)У про приєднання робітництва до цієї великої роботи, до цих великих завдань, чи виконується це вами, чи ні. Я повинен сказати, що вона виконується не скрізь і не в достатній мірі. Треба для себе в першу чергу, для робітника культурної ділянки і

профспілкам треба для себе в першу чергу свідомо намітити календарну програму проведення принципів засад партії, бо з цим ми на цій основній ділянці можемо мати прорив, можемо мати небажані для нас негативні явища. Раз партія сказала (і цьому ніхто не може заперечувати), що робітничий клас забезпечить на Україні соціалістичний культурний процес так, як він забезпечив будівництво Української Радянської республіки, а не У.Н.Р., ми повинні це виконати й без сумніву це виконаємо. Я хотів би, приносячи вам це привітання, щоб на цій нараді або щоб з цієї наради ми роз'їхались, усвідомивши перш за все, що роботи у нас залишилось ще дуже багато, що кожен рік, кожен місяць вимагає від вас вищої кваліфікації й більших знань, що ви повинні, коли не хочете випасти з культурного процесу, зростати разом з масою, обганяти її, зростати разом з нашою робітничою країною, щоб кожен із вас поставив собі за завдання стати високопідготовленим культурним робітником, як це не дивно, культурним робітником на культурному фронті.

По-друге, щоб ми не плелись в хвості, а щоб ми, використовуючи цілу низку форм культурної роботи, використовуючи якраз на вашій ділянці художні форми цієї роботи, драматичні, музичні, фахового кваліфікованого театру, зуміли сполучити примітивні запити робітництва, яке лише приєднується до культури, з нашими досягненнями, щоб ми зуміли своєчасно, даючи гарних організаторів, утворити драматичні гуртки і перекинути між ними моста до нашого професійного кваліфікованого театру, щоб ми забули всі аргументації про відсталість робітництва, а свої думки звернули на те, яким шляхом найкраще приєднати робітничі маси до вищого рівня художнього культурного процесу, щоб ми з вами відчули на собі обов'язок підвищувати смак у робітництва до художніх творів, щоб ми з вами з цієї наради поїхали свідомі того, що українізація, що український культурний процес це не є щось то там для села, а це є складова частина соціалістичного будівництва, щоб ми з вами (хто ще цього не зробив) повинні поставити в порядку денному своєї роботи, як складову частину культурної роботи, питання української культури, не лише ознайомлення з нею, а й використання форм цих на вашій роботі, підтягування робітництва, висування нових кадрів, щоб ми з вами, профспілки стали тим резервуаром, який нам дасть пролетарських акторів, пролетарських режисерів, який нам дасть організаторські культурні кадри для нашого великого села, тому що від цього, ще раз повторюю, залежить характер українського культурного процесу, чи буде він соціалістичним, чи буде переживати болісні явища дрібнобуржуазних ухилів.

І ось за цією роботою, свідомі завдання якої перед нами стоять, бо культурні питання повинні вирішуватись принципово, ніж питання інші, свідомі, що ми ці труднощі подолаємо, давайте, накресливши тверді, ясні шляхи, під проводом Комуністичної партії підемо вперед і ми тоді, безумовно, переможемо, українську культуру буде створено як культуру соціалістичну, культуру пролетаріату, і робітничий клас залишиться гегемоном на культурному фронті, як він є політичним вождем всіх трудящих (оплески).

ПРИМІТКИ

1. Ленін В. І. Сторінки з щоденника // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 347.
2. Ленін В. І. Завдання спілок молоді: (Промова на III Всеросійському з'їзді Радянської Комуністичної Спілки Молоді 2 жовтня 1920 р.) // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 290.
3. П'єса Я. Ярошенка «Шпана» в «Березолі» поставлена режисером Я. Бортником.
4. М. Садовський— український актор, режисер, діяч дожовтневого і українського радянського театру, письменник.
5. М. Рабичев— тодішній завідуючий культвідділом ВУРПС.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

М. Р. Литвин (Львів)

Нове про діяльність Галицького організаційного комітету КП(б)У

Страшний смерч першої світової війни залишив великий кривавий слід в історії західноукраїнських земель. В той драматичний період у Росії, на Україні та в Середній Азії перебували не менш як 150 тис. військовополонених і понад 200 тис. біженців і переселенців з краю. Здебільшого це були представники трудового населення і прогресивної інтелігенції, які відмовилися воювати проти своїх братів і тому добровільно здалися в полон або виїхали разом з відступаючими російськими військами. Головними районами їх вимушеного тимчасового проживання стали Україна, Поволжя, Південний Урал, Західний Сибір і Середня Азія¹.

Перебуваючи у горнілі революційних битв, засвоюючи ідеї перших ленинських декретів, галичани дедалі більше переконувалися, що в українських та російських пролетарів — спільні класові цілі й ворог, і що, об'єднавши свої зусилля, вони зможуть перемогти внутрішню і зовнішню контрреволюцію. Тому цілком природним було їх бажання створити свої регіональні комуністичні та інтернаціоналістські організації.

В цій замітці розповідається про одне з таких формувань — Галицький організаційний комітет КП(б)У, діяльність якого ще не знайшла належного висвітлення в історико-партійній літературі.

Нещодавно нам удалося виявити (під іншою назвою) реєстраційний журнал документів Галоркому², який у комплексі з іншими джерелами, зокрема кількома протоколами засідань комітету³, дає можливість хронологічно точно й послідовно відтворити та проаналізувати діяльність цього партійного органу.

Галорком, як відомо, був сформований на галицько-буковинській комуністичній конференції, що відбулася 23—24 квітня 1920 р. у Києві. У ті дні 185 її делегатів (в тому числі 65 представників червоного галицького стрілецтва) заслухали звіт Крайового комітету Комуністичної партії Галичини і Буковини, доповіді місцевих організацій, інформацію про сучасне становище краю. З особливим хвилюванням вони прослухали промову члена Українського бюро виконкому Комінтерну Ф. Кона про життєвий шлях і революційну діяльність В. І. Леніна, 50-річчя якого відзначалося напередодні відкриття конференції. Було вирішено надіслати Володимирі Іллічу вітальну телеграму, в якій делегати поклялися «всі сили і життя віддати... справі визволення пролетаріату всього світу з капіталістичної неволі». Водночас були відправлені привітання, адресовані Комінтерну, Раднаркому УСРР, ЦК КП(б)У і троящим Східної Галичини. Замість тимчасового край-

¹ Дружба и братство русского и украинского народов: В 2-х т.— Киев, 1982.— Т. 2.— С. 210—216; Щербачов Ю. Н. Искры Великого Октября: Вклад интернационалистов в революционное рабочее движение в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (1917—1921 гг.).— М., 1982.— С. 22.

² Зберігається у фонді Галревкому (Див.: ЦДАЖР УРСР, ф. 2189, оп. 1, спр. 44, арк. 1—71).

³ У Партархіві Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України), ф. 1, оп. 20, спр. 172, арк. 2, 4, 7—8, 13) виявлені чотири протоколи засідань Галоркому — № 1 від 4.VI. 1920 р.; № 2 від 7.VI. 1920 р.; № 4. від 16.VI. 1920 р.; № 6 від 30.VI. 1920 р.

кому обрано Галорком КП(б)У, який очолив більшовик-ленінець Ф. Кон, активний учасник соціалістичного руху в Східній Галичині ще в довоєнний період. До новообраного комітету також ввійшли: М. Баран, Ф. Палашук (Конар), М. Левицький, М. Михайлик, І. Немоловський, О. Паліїв, В. Порайко, Б. Скарбек, О. Устиянович (усі — на правах членів), Т. Іванчук, М. Козоріс (кандидати у члени)⁴. 25 травня ЦК КП(б)У затвердив його персональний склад, план роботи Галоркому і запропонував парторганізаціям подавати йому всебічну підтримку⁵.

Записи в реєстраційному журналі Галоркому свідчать про його активну співпрацю з ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, Південним бюро Комінтерну, Польським і Галицьким ревкомами, губкомами й наркоматами УСРР, Реввійськрадами республіки і фронтів тощо.

Уряд Радянської України виділив у столиці для нього обладнане приміщення (вул. Мироносицька, 21-б), телефони, друкарські машинки. Його співробітники отримали квартири, забезпечувалися одягом і талонами на харчування. Всього ж Галоркому щомісяця переводилося близько 1 млн. крб. Він користувався правом юридичної особи, мав свої печатку й поточний рахунок (№ 6167) у Харківській конторі держбанку⁶.

Новий партійний центр розгорнув масово-політичну роботу серед вихідців із західноукраїнських земель. Передусім вона мала на меті поширення й глибоке роз'яснення трудящим марксистсько-ленінської теорії, програмних положень і політики РКП(б), КП(б)У і Компартії Східної Галичини, озброєння їх знанням особливостей суспільного розвитку тощо.

У приміщенні комітету діяла бібліотека, яка мала непогану підбірку праць з історії більшовицької партії, радянського будівництва, філософії та літератури. Вона постійно поповнювалася періодичними виданнями, новими книгами й брошурами (українською, російською і польською мовами), які видавалися у Харкові, Києві, Москві та інших містах УСРР і РСФРР. Там же були оформлені агітстенди і фотовітрини, експонати яких розповідали про суспільно-політичне життя країни.

Галорком почав налагоджувати ділові відносини з галицько-буковинськими комуністичними секціями, що діяли в інших регіонах Радянської держави. Зокрема, для Українського Сибірського відділу агітації і пропаганди було виділено значну партію суспільно-політичної і художньої літератури⁷. 4 червня голова цього відділу, депутат Омської Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів галичанин Н. Чура доповів працівникам Галоркому про партійне життя галицьких комуністів, котрі проживали у Сибіру⁸.

Відповідальні організатори й лектори апарату Галоркому неодноразово виїжджали для проведення бесід, мітингів серед біженців і військовополонених у Казань, Одесу, Черкаси, Кременчук, Вінницю, Жмеринку та інші міста⁹. Понад 100 комуністів-галичан були відправлені на навчання у Центральну партшколу при ЦК КП(б)У (Харків) та на полікурсах при Політуправлінні Південно-Західного фронту.

⁴ Галицький комуніст.— 1920.— 25 квіт.; Червоний стрілець.— 1920.— 24, 27 квіт.

⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 131, арк. 47; спр. 172, арк. 7.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2189, оп. 1, спр. 44, арк. 7—15, 23—24.

⁷ Український Сибірський відділ агітації і пропаганди був створений на початку 1920 р. в Омську. Керував партійними групами західноукраїнських інтернаціоналістів у Тюмені, Новомиколаївську, Барнаулі, Красноярську, Іркутську. Видавав газету «Пролетар», яку розповсюджували й на Україні.

⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 208, арк. 2.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2189, оп. 1, спр. 44, арк. 7—15, 17—19, 21—26, 28—29, 32—33.

Десятки галичан закінчили школу червоних старшин 14-ї армії (Кременчук)¹⁰.

Агітаційно-пропагандистська робота велася й серед бійців. Зокрема, кілька комуністів-галичан були рекомендовані для політроботи на бронепоезді «Борець за свободу». З контрпропагандистською метою масовим тиражем надруковані листівки для фронтових підрозділів «Козаки» і відозву «До галицьких стрільців».

У травні — червні 1920 р. Реввійськрада республіки спільно з Галоркомом реорганізували залишки Червоної української галицької армії, зміцнивши командний склад першої бригади (9,8 тис. чол.) досвідченими комуністами і політпрацівниками. Для цієї бригади Галорком спеціально передплатив по 15 примірників газет «Вісті» та «Селянська біднота»¹¹.

Не забували члени Галоркому й про долю заарештованих галичан — здебільшого офіцерів і старшин австро-угорської та Української галицької армії, які вороже зустріли Жовтневу революцію і відтак заходи Радянського уряду. Отож, доводилося вести певну виховну роботу серед своїх земляків у спеціальних концентраційних таборах у Харкові, Ярославлі та Архангельську, в'язницях Одеси, де, зокрема, наприкінці квітня перебувало близько 1,5 тис. галичан¹². До речі, уважного ставлення до ув'язнених галичан, скасування «суворого режиму», що застосовувався до них, як такого, що «абсолютно не відповідає інтересам революції», вимагав від партійних і військових політпрацівників голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський¹³. Про морально-політичний клімат у цьому специфічному середовищі Галорком регулярно інформував і ЦК РКП(б)¹⁴.

10 червня 1920 р. напередодні вирішального контрнаступу Червоної Армії на Південно-Західному фронті Галорком надіслав ЦК РКП(б), В. І. Леніну доповідну записку, в якій обгрунтовував доцільність організації більш централізованого керівництва комуністичним рухом вихідців із західноукраїнських земель. Враховуючи пропозиції і побажання, викладені в ній, при ЦК РКП(б) було створене Галицьке бюро пропаганди і агітації. Його першим головою за рекомендацією Галоркому призначено Г. Краснокутського (Левченка). До складу бюро входили 3 чол. 5 липня 1920 р. воно почало працювати. Незважаючи на невеликий штат, новий партійний центр спільно з працівниками Галоркому провів значну організаційно-виховну роботу: мобілізував галичан, буковинців і закарпатців до лав трудармії та інтернаціональних полків, налагодив випуск комуністичної літератури для інтернаціоналістів у Російській Федерації, а також для зарубіжних галицько-буковинських революційних організацій¹⁵. У ті літні дні за ініціативою столичного Галицького бюро і Галоркому почали діяти місцеві Галбюро при губернських комітетах РКП(б) і КП(б)У в Омську, Казані, Ташкенті, Семипалатинську, Барнаулі, Курську, Києві, Харкові, Вінниці, Одесі, інших містах, а також при політвідділах 12-ї та 14-ї армії¹⁶.

Коли Червона Армія, знищуючи війська буржуазно-поміщицької Польщі, розпочала свій визвольний похід у Східну Галичину, в Росії (Казань, Омськ) і на Україні (Вінниця, Кременчук) було розгорнуто

¹⁰ ЦДАРА, ф. 101, оп. 1, спр. 5, арк. 75.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2189, оп. 1, спр. 44, арк. 25—26.

¹² ЦДАРА, ф. 199, оп. 1, спр. 48, арк. 42; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 663, арк. 121—122; ф. 2189, оп. 1, спр. 44, арк. 10—11.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 663, арк. 5.

¹⁴ Там же, ф. 2189, оп. 1, спр. 44, арк. 13—14.

¹⁵ Ткачук А. Г. Цінне джерело з історії Галицької СРР // Арх. України.— 1970.— № 3.— С. 72—74.

¹⁶ ЦДАРА, ф. 199, оп. 1, спр. 48, арк. 1, 9; ЦДАЖР УРСР, ф. 2189, оп. 1, спр. 44, арк. 35—36, 46—47, 54—55; Известия (Казань).— 1920.— 19 авг.; Заграва волі.— Львів, 1970.— С. 30.

роботу по формуванню нових військових частин з вихідців із західно-українських земель. Вони повинні були влитися до лав Червоної Армії. Питання про організацію цих військових підрозділів обговорювалося й в ЦК РКП(б). У листі Галоркому від 5 липня 1920 р., надісланому Реввійськраді Південно-Західного фронту, повідомлялося, що «формування галицьких бойових частин, які повинні влитися в російсько-українську Червону Армію, було з боку політично-дипломатичного обговорено і вирішено в позитивному розумінні в ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У і т. д. і у т. Чичеріна»¹⁷.

Тільки-но радянські війська наблизилися до колишнього австро-угорського кордону, як 18 липня Галорком надрукував масовим тиражем листівку до трудящих Східної Галичини із закликом почати збройне повстання проти польських панів: «Нова, ясна, червона звізда сходить на нашому небосклоні — зоря щастя, волі і братерства багатомільйонних армій бідняків. Стає ясним, що тільки єдина Червона Армія несе ту волю робочим масам, і тому кличемо до вас братнім голосом: «До зброї! До бою з панамі!»¹⁸ Наступного дня Галорком видав листівку «До гуцулів і всіх бідняків Підкарпаття», в якій знову «закликав верховинців готуватися до збройної боротьби проти гнобителів: «Побідна революційна армія Радянської України і Росії станула над Збручем і має вступити на землю Галичини. Разом з нею підступає і ця частина червоного галицького стрілецтва, що кріпко держить червоний прапор і незабаром стане в один ряд з тобою, щоби звести рішучий бій з нашим ворогом. Тому готовся, український гуцуле, до великої хвилі...»¹⁹.

20 липня Галорком опублікував у першому номері свого нового журналу «Галицький комуніст» звернення до організації КП(б)У і до всіх комуністів-галичан, а 21 липня — до бійців 14-ї армії, в якому закликав допомогти п'ятимільйонному поневоленому галицькому населенню скинути владу іноземних окупантів: «Вам призначено перейти Галичину і подати братерську, пролетарську поміч своїм братам з Венгрії, що задихаються і вибилися з сил під білогвардійським терором адмірала Хорті. Велика хвиля настала. Перемога схиляється на наш бік і ще одне зусилля, один удар, і ви розійдетеся по домах для мирної праці»²⁰.

В ході визвольного походу Червоної Армії у Східну Галичину страйки відбулися в Княгининських гарбарнях під Станіславом, на промислах польсько-французького нафтового товариства у Ріпному, лісопилках Долинського повіту, а також на ряді підприємств Ужгорода і Мукачєвого, інших міст і сіл. Їх підтримали закарпатські залізничники, які саботували перевезення військових вантажів для потреб польської армії і фактично паралізували рух на лінії Мукачєве — Лавочне²¹.

Під впливом комуністичної агітації у ті літні дні окремі військові підрозділи Львівського гарнізону відмовилися йти на фронт. Через це власті змушені були сформувати нові добровольчі полки, в які набирали зокрема 15-річних підлітків, літніх чоловіків у віці за 50 років і навіть жінок²². У цілому ж призовна кампанія пройшла невдало. Зокрема, у донесенні штабу Військового міністерства, адресованому секретаріату державної Ради оборони, підкреслювалося, що війна у

¹⁷ Під прапором Жовтня: Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917—1920 рр.). Документи і матеріали.— Львів, 1957.— С. 333—335.

¹⁸ Там же.— С. 343—344.

¹⁹ Там же.— С. 345.

²⁰ Там же.— С. 346, 348—349.

²¹ Держ. арх. Львів. обл., ф. 1, оп. 57, спр. 284, арк. 131; ф. 265, оп. 1, спр. 76, арк. 98; Шляхом Жовтня: Збірник документів.— Ужгород, 1957.— Т. 1.— С. 252—253, 265.

²² ЦДАРА, ф. 102, оп. 6, спр. 3, арк. 416; ф. 199, оп. 2 спр. 184, арк. 209.

народі «дає негативні результати»²³. Чимало дезертирів з лав польської армії поповнило партизанські загони й групи, основне ядро яких становили найбідніші селяни.

Враховуючи масовий революційно-визвольний рух у Східній Галичині та Волині та наступ Червоної Армії, яка дедалі більше просувалася на захід, визволяючи українські землі, Політбюро ЦК КП(б)У і Галорком 8 липня на спільному своєму засіданні створили тимчасовий уряд Галицької Соціалістичної Радянської Республіки — Галревком у складі: В. Затонський (голова), М. Баран, Ф. Конар, І. Немоловський, К. Литвинович. На перших його засіданнях, що відбулися 28 і 31 липня у Жмеринці за участю представників Галоркому і Реввійськради 14-ї армії, були розроблені проекти перших нормативно-правових документів молододі республіки²⁴. А вже 1 серпня у тимчасовій столиці останньої — Тернополі молодий робітничо-селянський уряд прийняв декрет № 1 «Про встановлення Радянської влади в Галичині». В той час практично весь склад Галоркому перебував у визволеному краї; отож, координаційні функції цього комітету в УСРР виконувало Харківське губернське Галбюро.

Незважаючи на чималі зусилля співробітників Галоркому, на шляху розвитку комуністичного руху на західноукраїнських землях траплялися і серйозні труднощі, мали місце і певні недоліки. Зокрема, не було єдиного центру, покликаного керувати ним. Лише 1 серпня 1920 р. на нараді у Москві за участю представників Галбюро РКП(б), Галоркому та делегатів II конгресу Комінтерну від КПСГ М. Левицького і А. Баралья було визнано за доцільне створити такий партійний центр. Зваживши на це, Політбюро ЦК КП(б)У 3 серпня 1920 р. сформувало ЦК Компартії Галичини у складі: В. Затонський, М. Баран, М. Левицький, К. Литвинович, К. Саврич, А. Бараль, І. Волян, Д. Мойса, Г. Краснокутський²⁵. Цим актом був завершений виключно важливий етап організаційного об'єднання галицьких комуністів.

Слід сказати про те, що більшість членів і працівників апарату Галоркому згодом стали відомими партійними і державними діячами Радянської України, дипломатами, вченими і військовонаачальниками. На жаль, багато хто з них, зокрема М. Баран, В. Затонський, М. Левицький, П. Порайко, Т. Іванчук, М. Козоріс, у 30-ті роки був безпідставно репресований.

Одержано 30.05.89.

²³ Документи и материалы по истории советско-польских отношений.— М., 1965.— Т. 3.— С. 126—127.

²⁴ ЦДАРА, ф. 199, оп. 1, спр. 48, арк. 1, 17, 30.

²⁵ Галушко Є. М. Нариси історії КПЗУ (1919—1929).— Львів, 1965.— С. 24—34; Карпенко О. Ю. До питання про утворення КПЗУ // Укр. іст. журн.— 1989.— № 2.— С. 64—66.

ОБГОВОРЮЄМО, ДИСКУТУЄМО

Л. В. Курас (Улан-Уде)

Аналізуючи матеріали до першого розділу «Нарисів»

Сам факт підготовки «Нарисів історії Компартії України» у надто складний період, в яких авторський колектив прагне по-новому осмислити пройдений партією шлях, заслуговує схвалення.

У розділі, в якому йдеться про початок робітничого руху та поширення марксизму на Україні, П. Л. Варгатюк виділяє основні об'єктивні і суб'єктивні форми розповсюдження ідей наукового комунізму, показує теоретичну і практичну діяльність перших марксистських гуртків та груп у регіоні*. Проте на ряді положень розділу, на наш погляд, позначилися стереотипи попередніх років.

Характеризуючи становище пореформеної Росії, автор підкреслює, що виникли «такі глибокі соціально-економічні зміни, які в інших країнах Європи зайняли цілі століття» (с. 15). Думається, що пора відмовитися від піднесеного тону минулих років. Повинен бути аналіз того, що нерозвинутість капіталізму в Росії, відсутність ліберальних традицій, не кажучи вже про демократичні, спроби на одному подиху пробігти дистанцію, на яку необхідні століття, все ще досі пожинаються нами. Показуючи становище України в період вступу її у капіталістичну формацію, дослідник підкреслює, що велика частина території й населення регіону входила до складу Росії, а західні райони «знаходилися під колоніальним гнітом Австро-Угорщини» (с. 15). На наш погляд, це неправильно, бо Російська імперія була такою ж митрополією щодо народів, які населяли країну, як і Австро-Угорська монархія. Більше того, остання була гнучкішою, ліберальнішою, ніж російська, при вирішенні національної політики (зокрема, у питанні про мову). Це зазначав і В. І. Ленін¹. Потребує також уточнення твердження про те, що «економіка основного району України, яка входила як складова частина в капіталістичну систему панування Росії, розвивалася за тими ж об'єктивними законами, що й розвиток усєї країни» (с. 15).

Далеко не вся буржуазія була єдиною з царизмом та російськими поміщиками, як твердить П. Л. Варгатюк (с. 18). Характеристика її різних соціальних груп на рубежі віків дала б можливість побачити опозицію з боку буржуазії щодо царизму. Звичайно, ця опозиція була мізерною, але ж вона існувала. Не випадково ж на початку ХХ ст. у Росії виникло кілька буржуазних партій².

З колишніх позицій учений підходить і до проблеми формування українського буржуазного націоналізму (с. 19). Не варто, на нашу думку, критикувати останній, не згадуючи про великодержавний шовінізм, оскільки один неможливий без другого. Крім того, В. І. Ленін розрізняв націоналізм нації великої й націоналізм нації малої³. І, нарешті, дуже часто ми прагнемо поставити знак рівності між поняттями «національний» та «націоналістичний».

На наш погляд, нічого нового не дає сюжет про діяльність групи «Визволення праці» під керівництвом Г. В. Плеханова (с. 21—22). Більше того, він написаний на основі підручника під редакцією Б. М. Пономарьова. Використовуючи колишні схеми, дослідник екстраполює недоліки в діяльності групи на початок ХХ ст., вбачаючи в

* Див.: Укр. іст. журн.—1989.—№ 9.—С. 15—30; № 10.—С. 21—37.

¹ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне збір. творів.—Т. 25.—С. 258.

² Ленін В. І. Кадети, трудовики і робітничі партія // Там же.—Т. 13.—С. 135.

³ Див.: Ленін В. І. До питання про національності або про «автономізацію» // Там же.—Т. 45.—С. 339.

них, таким чином, майбутній опортунізм її членів. Такий підхід суперечить ленінській методології при оцінці тієї чи іншої історичної особи. Сьогодні Г. В. Плеханов нам дуже необхідний, як й інші, на жаль, забуті мислителі, що уособлюють духовну культуру світової цивілізації.

Найбільш вдалим є сюжет, пов'язаний із створенням марксистських гуртків і груп на Україні. Заслуговує на увагу те, що автор ввів до наукового обігу нові імена, причому не тільки українські. Проте й тут дослідник не втримався від звинувачень польських соціалістів у дрібнобуржуазних, націоналістичних поглядах (с. 24). Націоналізм же останніх проявлявся в тому, що вони хотіли відродити польську державу, яка перестала існувати після поділу Речі Посполитої трьома монархіями.

Слід розібратися також у суті ліберального народництва (с. 24), а не критикувати його лише через те, що це стала традиція. Тут необхідно пам'ятати, що соціальна база ліберального народництва — це не тільки куркульство, як прийнято було вважати досі, а і середнє селянство.

Звичайно, необхідно спробувати підійти по-новому до «легальних марксистів» (с. 26). На наш погляд, це не тільки попередники «економізму». Зв'язок з «легальними марксистами» — це проба тактики лівого блоку, тобто стратегія. Ця геніальна ленінська ідея сьогодні потребує особливо пильної уваги.

На наш погляд, автор дещо перебільшує роль В. І. Леніна в московських гуртках на початку 90-х років XIX ст. (с. 27).

П. Л. Варгатюк наводить дуже важливі підрахунки щодо кількості революційних інтелігентів та робітників, об'єднаних наприкінці 80-х — на початку 90-х років у марксистські гуртки, групи, організації (с. 29). Однак слід вказати джерела, на основі яких зроблені ці підрахунки.

Зовсім не на місці цитата, наведена із звернення ЦК РКП(б) у траурні дні 1924 р., в якій характеризується видатна роль В. І. Леніна у житті пролетаріату й усіх трудящих Росії (с. 30). Все-таки в розділі мова йде про період становлення робітничого руху на Україні.

Підбиваючи підсумки, хочеться відзначити, що у цілому розділ справляє позитивне враження, але прикрі дрібниці та упущення знижують безсумнівну новизну в підході до розгляду важливої проблеми історико-партійної науки.

Одержано 01.11.89.

В. В. Кривошея (Київ)

До періодизації дожовтневого періоду історії Компартії України

Запропонована професором В. Ф. Солдатенком періодизація¹ сконцентровано увібрала весь досвід, накопичений з цього питання, і тому може стати знаряддям глибшого пізнання історії Компартії України.

З цього приводу, хотілося б поділитися деякими роздумами щодо періодизації дожовтневого періоду історії партійних організацій республіки. З нашої точки зору, найбільш вдалою знахідкою автора є відображення процесу затримки подій на окраїнах країни на відміну від її центра. Так, автор пропонує завершувати етап буржуазно-демократичної революції на Україні березнем 1917 р. і це твердження має свою логіку. Корінним питанням будь-якої революції є питання про владу, а влада, як відомо, має свої місцеві органи. Логічно виникає запитання, коли ж ці органи самодержавної влади на місцях були замінені революційними? Візьмемо лише один приклад. Уже 28 лютого 1917 р. у Харкові було створено кадетський «громадський комітет». 2 березня того ж року там виникла Рада робітничих депутатів, однак представники самодержавства в місті склали владу лише 4 березня. Таким чином, перехід

¹ Див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 9.— С. 154—156.

реальної влади відбувся в мирних умовах у березні 1917 р. Як бачимо з наведеного прикладу, в даному випадку ми виходимо на співвідношення понять «явище» і «подія». Дійсно, на Україні відбувався «тріумфальний похід» Лютневої революції як явище, але зміна влади конкретно в Харкові як подія відбулася 4 березня.

На користь такого підходу В. Ф. Солдатенка свідчить і те, що встановлення Радянської влади на Україні датується 25 грудня, а не 25 жовтня 1917 р. Тобто ця подія відбулася в рамках тріумфальної ходи Радянської влади і тому нелогічно датувати буржуазно-демократичну революцію на Україні лише лютим 1917 р.

Загалом же, такий підхід до періодизації дає змогу позбутися штампів, відобразити різноманітність процесів у різних умовах, що особливо важливо при написанні нарисів обласних партійних організацій.

Хотілося б звернути увагу на ще одне важливе питання періодизації — визначення тактичних періодів у рамках стратегічних етапів. Загальновідомо, що В. І. Ленін на етапі буржуазно-демократичної революції визначав п'ять періодів. У сучасній історіографії знайшли своє утвердження лише чотири з них. Один з періодів — «Роки підготовки революції (1903—1905)»² — в історико-партійних працях ігнорується. Аналіз же подій тих років показує, що ленінська періодизація має право на життя. На користь того, що це один з найважливіших тактичних періодів, — період становлення більшовицьких організацій, — який має свій специфічний зміст, свідчить історія їх виникнення та діяльності на Україні. В той час розгорнулася боротьба за утвердження рішень II з'їзду РСДРП на місцях, приймалися резолюції щодо скликання III з'їзду партії, виникло та діяло Південне бюро ЦК РСДРП, були проведені дві партійні конференції (липнева й вереснева 1904 р.) південних комітетів, розширилася організаційна та ідейно-політична робота. Таким чином, необхідно повністю відновити ленінську періодизацію, включаючи і період 1903—1905 рр.

І останнє. Дослідження на новому етапі розвитку історико-партійної науки потребують комплексного оволодіння періодизацією різних процесів в історії партії. Нам відомо кілька ленінських періодизацій. Досягненням сучасних істориків стали періодизації окремих процесів. Необхідно використати всі ці надбання науки. І відому періодизацію революції 1905—1907 рр., і таку періодизацію боротьби з одзовізмом, яку пропонує, наприклад, Г. П. Гребенник. Остання дає змогу виявити особливості цієї течії на Україні³.

Безумовно, використання різних підходів до періодизації допоможе глибше розкрити діалектику одиночного, особливого, загального в діяльності більшовицьких організацій, співвідношення теорії й практики, ролі центру та периферії в революційному русі.

Одержано 01.11.89.

² Див.: Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне зібр. творів. — Т. 41. — С. 8.

³ Гребенник Г. П. Исторический опыт борьбы большевиков за сохранение и укрепление РСДРП против леворевизионистских групп в период реакции (1907—1910 гг.). — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Одесса, 1988. — С. 9.

Ю. Ю. Кондуфор (Київ)

МИКОЛА ІВАНОВИЧ

СУПРУНЕНКО:

УЧЕНИЙ, ЛЮДИНА

**(До 90-річчя
з дня народження)**

Багато років працювала в нашому колективі чудова людина, видатний учений — Микола Іванович Супруненко. І це не перебільшення, пов'язане з певною датою. Ми дуже скупі в оцінці наших товаришів по праці. От уже справді, на своїй батьківщині нема пророків — зауважили мудрі предки. Однак мина-

ють роки і справжня оцінка людини проявляється дедалі виразніше, в тому числі і у справах, і в працях учнів та послідовників ученого. Їхні успіхи — це чи не найвища оцінка його зусиль і діяльності, подвигу в житті й науці. Сталося те, про що справжній учений може тільки мріяти: учні пішли значно далі, їх проникання в досліджувані процеси глибші, підходи вільніші, різноманітніші, висновки обгрунтовані на великій кількості документальних даних. Цьому великою мірою сприяє теперішній час, справжня демократизація всіх сторін життя і, звичайно, вільний, глибоко творчий, підхід до історичних подій, що дає широку можливість для творчості, не затисненої в лабеті різного роду регламентацій та обмежень, вільніший доступ до архівних джерел.

Однак для того, щоб скористатися всіма цими можливостями, учням академіка необхідні були серйозні суб'єктивні передумови. Щоб одержати сходи, необхідне якісне насіння й підготовлений ґрунт. У цьому і полягає заслуга нашого Миколи Івановича. Він був справжнім сіячем правдивого, доброго, світлого, і не його вина, що не вдалося здійснити всього задуманого. Буває ситуація, вище якої піднятися не вдається. Жорстокі й тяжкі були часи, коли творила ця доброї душі та світлого розуму людина. І не буде перебільшенням сказати, що робив він навіть більше можливого. Одне із свідчень цього — створення нині його учнями ряду книг, монографій, статей.

Оцінюючи всю велику наукову спадщину М. І. Супруненка, присвячену різним проблемам, і насамперед історії громадянської війни, можна знайти з нинішньої точки зору нерозв'язані проблеми. Це і не з'ясований до кінця характер рушійних сил Жовтня, і недостатньо досліджені національні проблеми, і суть воєнного комунізму, коли прагнення ентузіазмом досягти «нового світу» характеризується тільки як героїзм, це і нерідко одностороння характеристика політичних і військових державних діячів супротивних таборів і ще багато іншого. Все це так, але будемо справедливими. Академік М. І. Супруненко зробив значний внесок у їх розв'язання, більше того, значніший, ніж його соратники. І, продовжуючи раніше висловлену думку, максимально підготував ґрунт для творчості своїх учнів і послідовників.

Вражає особистий приклад життя і діяльності нашого старшого товариша. Він завжди відігравав і відіграє величезне значення, справляючи вплив на формування світогляду учнів і послідовників, будучи для них прикладом для наслідування. Ровесник століття, син робітника, сам робітник з найінтелектуальніших прошарків цього класу — друкар, з переконанням, а не випадково «пішов у революцію», не словами, а зі зброєю став на її захист. Брав участь у боях проти Денікіна, військ панської Польщі, а потім усе життя досліджував цей період нашої історії. Так і напрошуються дещо пишномовні слова — не чорнилом, а кров'ю писав Микола Іванович історію громадянської війни, кров'ю, пролитою ним на фронтах. Тяжке поранення не озлобило

червоного бійця. Більше того, він завжди розумів логіку боротьби класів, не схвалював її жорстокості, озлобленості протилежних сторін, однак, об'єктивно вивчав і не відкидав той збіг обставин, який змушував брата іти проти брата, враховував помилки з обох боків, розумів необхідність урахування всіх цих факторів у науковому аналізі. Не всю діалектику боротьби в умовах, коли писав Микола Іванович, можна було передати,— однак, нехай пунктиром, напрям досліджень періоду революції, громадянської війни, накреслений академіком Супруненко, правильний і він розвивається його послідовниками.

Шлях від друкера до академіка Микола Іванович пройшов гідно, хоч успіхи давалися нелегко. Вони — плід надлюдських зусиль. Стало вже хрестоматійним: у радянський час люди з «низів» легко піднімалися до «верхів». Однак вірно й інше. Нерідко це супроводжувалося й серйозними втратами. Люди піднімалися до високих посад і звань без належної підготовки, не набуваючи необхідних знань і, головне, необхідної інтелігентності. Микола Іванович є для нас прикладом іншого роду: формування нового народного інтелігента, усе життя якого викликає захоплення. Він — подвижник науки. Закінчив Інститут червоної професури і став професором високої наукової проби. Скільки ж праці й душевної сили потрібно було для цього! В 1954 р. одному з перших у республіці йому було присуджено науковий ступінь доктора історичних наук, а з 1 січня 1955 р. він очолив відділ історії радянського суспільства Інституту історії АН УРСР. Змінювалися назви його посад. Залишалася суть справжнього вченого-історика — прагнення до об'єктивності, правди, глибини дослідження. За безпосередньою участю М. І. Супруненка та під його керівництвом було створено ряд великих узагальнюючих праць: двотомник «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», збірник статей «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні», три томи «Української РСР в період громадянської війни 1917—1920». Гідно увінчують його наукову діяльність «Нариси історії громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції на Україні (1918—1920)» і том, присвячений проблемам Жовтня та його захисту в багатотомній «Історії Української РСР». У передмові до «Нарисів» академік так визначив своє завдання: «...вважав своїм обов'язком насамперед висвітлити позитивний досвід Радянської влади на Україні. Однак, показуючи успіхи ЦК КП(б)У та Українського Радянського уряду у сфері соціалістичних перетворень, автор прагнув не ухилятися від критичного перегляду справжніх, а не уявних помилок і недоліків, які мали місце в практичній діяльності керівних і партійних, і радянських органів України, враховуючи, однак, конкретні обставини і час»¹.

Про вклад М. І. Супруненка в історичну науку написано немало і ще буде написано в історичних збірниках та енциклопедіях. Особлива вдячна пам'ять про нього живе в тих 50 кандидатах наук, 10 докторів, які стали ними під його керівництвом. Якнайкращу пам'ять про нашого Миколу Івановича зберігають усі співробітники Інституту історії Академії наук Української РСР.

Одержано 10.11.89.

¹ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине.— М., 1966. — С. 10—11.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

А. Д. Колесник.

*Ополченские формирования
Российской Федерации
в годы Великой Отечественной войны.*

М: Наука, 1988.— 187 с.

Традиції створення народного ополчення кореняться у далекому минулому і мають багатовікову історію. Ці не постійно діючі добровольчі озброєні формування почали виникати вже в IX—XI ст., коли народне ополчення було однією з важливих форм боротьби проти німецько-шведських, татаро-монгольських, польсько-шведських інтервентів у різні періоди історії нашої країни. Значну роль народне ополчення відіграло у Вітчизняній війні 1812 р. І в XX ст., коли вже створювалися регулярні війська, які мали на своєму озброєнні бойову техніку, ідея формування народного ополчення не втратила свого значення. Так, масовий ополченський рух став однією з найактивніших форм участі радянського народу в боротьбі проти німецького фашизму. Дослідженню ряду аспектів цієї проблеми і присвячена книга О. Д. Колесника. Автор поставив перед собою завдання комплексно дослідити цю тему, простежити найбільш важливі моменти і етапи історії створення і бойового використання частин та з'єднань народного ополчення Росії, визначити його місце і роль у Великій Вітчизняній війні.

Безперечне достоїнство праці — в її широкій джерельній базі. Спираючись на документальні публікації з названої тематики, використовуючи матеріали центральних та місцевих партійних і державних архівів, О. Д. Колесник у хронологічній послідовності висвітлює історію створення і діяльності ополченських формувань Північного Заходу і Європейської Півночі республіки, центральних районів Росії, Криму, Поволжя, Кубані, Дону, Сибіру та Уралу. У монографії наведено цифровий матеріал, який свідчить про широкий розмах і високі темпи створення народного ополчення в Росії, що стало найбільш масовим у країні. Статистичні дані дають досить повне уявлення про соціальний, класовий, віковий та національний склад цих формувань.

В книзі розглядаються основні принципи організації ополченських формувань. Насамперед, як наголошує автор, вони будувалися на основі добровільності. До його лав брали тих, хто був спроможний носити зброю, але з якихось причин не підлягав призову до армії.

Успішні дії ополченських формувань, як слушно зазначається у монографії, великою мірою залежали також від озброєння та матеріально-технічного забезпечення створених частин та з'єднань. Автор переконливо відображає вкрай складну обста-

новку, в якій доводилося вирішувати це важливе завдання. Адже величезна кількість бойової техніки та матеріально-технічних засобів потребувалася для регулярних військ. Це створило неабиякі труднощі у постачанні ополченських формувань. Було докладено багато зусиль, щоб подолати їх. Однак, як засвідчують наведені у книжці цифри, цілком задовольнити ці потреби добровольчих формувань не вдалося. Автор констатує, що ополченські дивізії відчували серйозну нестачу різноманітних видів озброєння, зокрема артилерійського. Головним засобом боротьби ополченців проти танків ворога були гранати та пляшки з пальною сумішшю.

У праці велику увагу приділено питанням бойової та політичної підготовки ополченців. У зв'язку з тим, що лави ополченських формувань поповнювалися, головним чином, за рахунок тих, хто не служив у Червоній Армії, це вимагало особливої роботи з ними. Однак на фронті бракувало часу й можливостей для того, щоб на достатньому рівні підготувати їх до наступних бойових дій. О. Д. Колесник робить висновок, що в цілому ополченські формування значно поступалися регулярним військам у якісному плані. Вони були не тільки гірше озброєні, а й гірше навчені, не мали необхідного бойового досвіду. Та, незважаючи на це, ополченці палали бажанням допомогти Червоній Армії у боротьбі проти загарбників. У книзі наведено численні зразки виявленого ними героїзму й відданості.

Багата джерельна база, конкретні факти і цифри давали можливість, на наш погляд, зробити глибші висновки, показати не тільки успіхи, а й проаналізувати ті серйозні прорахунки, які мали місце у формуванні озброєних добровольчих дивізій та їх використанні. Так, великі втрати в лавах ополчення наводять на роздуми про ефективність використання потенційних можливостей такого роду підрозділів. На нашу думку, серйозні прорахунки у розв'язанні цієї проблеми великою мірою зумовлювалися тим, що у передвоєнні часи подібні питання не розроблялися. Їх доводилося розв'язувати з великим поспіхом вже у ході бойових дій, без чіткої програми, що в багатьох випадках і призводило до трагічних наслідків. Так, автор пише, що «однією з характерних рис бойового використання ополченських формувань у центральних районах Росії, як і ополчення північно-західних і північних районів, було те, що вони, як правило, діяли на головних напрямках і у вирішальні моменти боїв та битв». Тут і виникає питання про правомірність використання погано навчених та недостатньо озброєних дивізій ополченців у таких випадках.

Рівень підготовки й забезпечення опол-

ченців і, відповідно, великі втрати в їхніх лавах наводять на роздуми про доцільність створення таких великих добровольчих формувань, які діяли на фронтах нарівні з регулярними частинами Червоної Армії, а подекуди і замість них. Відповіді на це запитання допоміг би, на наш погляд, і порівняльний аналіз ефективності дій ополченських формувань у різних регіонах РРФСР. Це дало б можливість з'ясувати обставини, за яких дії ополченців були вдалими і доцільними чи приречені на провал.

Привертає до себе увагу й те, що у лавах озброєних добровольчих формувань була велика кількість кваліфікованих спеціалістів — робітників, інженерів. Про це свідчать наведені у монографії статистичні дані. Так, рязанці сформували робітничий полк кількістю близько 2000 чол., туляки,

відповідно. — 1500, смоляни — 1000 і т. д. Вони залишили свої робочі місця, це створювало додаткові серйозні труднощі на виробництві.

Значно поліпшило б сприйняття книги читачем ширше використання її автором мемуарних джерел, спогадів безпосередніх учасників подій.

В цілому ж можна зробити висновок, що книга О. Д. Колесника розширює наші уявлення про масштаби і характер прояву народної ініціативи й патріотизму у роки війни. Автор ввів до наукового обігу цілий ряд нових фактів і різноманітних матеріалів, які стимулюють дальшу поглиблену розробку даної проблеми. Книга, безумовно, приверне увагу тих, хто цікавиться проблемами історії Великої Вітчизняної війни.

Л. В. КОНДРАТЕНКО (Київ)

А. М. Черненко.

Российская революционная эмиграция в Америке (конец XIX в. — 1917 г.).

Київ: Вища школа, 1989.—202 с.

Розширення проблематики досліджень — характерна прикмета сучасного неодноразового періоду в розвитку радянської історичної науки. Серед великої кількості майже забутих тем знаходилася і російська революційна еміграція. Щоправда, під керівництвом відомого українського історика А. М. Черненка вже десятиріччя діє історична школа і спеціальна проблемна Рада по вивченню еміграції. Захищено кандидатські дисертації, що висвітлюють більшовицьку еміграцію в Австралії, Швейцарії, Німеччині та інших країнах. Нагромаджено вже деякий досвід у цій справі, з'являються статті і навіть монографії з теми. Однак американська еміграція поки що всерйоз не досліджувалася. Попереду велика робота як по збиранню та аналізу фактичного матеріалу в різних географічних регіонах, так і по його узагальненню.

У зв'язку з цим поява історичної монографії проф. А. М. Черненка є явищем відрадним. По-перше, вона увібрала в себе дуже великий фактичний матеріал. Його збирання — справа надзвичайно трудомістка в багатьох відношеннях. Сотні фактів з досліджуваної проблеми розпорошені по архівах нашої країни і за кордоном, по приватних колекціях і музеях, рідких і забутих виданнях. Щоб знайти їх, необхідно володіти також багатьма мовами. По-друге, потрібні осмислення цього матеріалу, його розумна організація, глибокий аналіз і сполучення з історією Росії на рубежі XIX—XX століть. Автор досить успішно справився з цим завданням, продемонструвавши завидну майстерність історика-професіонала. Проблемно-хронологічна побудова монографії дала можливість привести сотні фактів у логічно струнку систему.

У рецензованій книзі читач зустрінеться з відомими представниками визвольного руху і сотнями рядових революціонерів. Розповідаючи про них, автор спирався на широку документальну базу.

Звичайно, в такій праці не може йти мова про вичерпну повноту. З цього приводу є ряд зауважень і пропозицій. Наприклад, багато сторінок присвячено С. П. Воскову. А ось про його активну діяльність у 1917—1918 рр. на Сестрорецькому збройовому заводі, роботу у ВЦВК, участь у битвах на фронтах громадянської війни не згадується.

Чимало яскравих фактів повідомляється про діяльність І. А. Гурвича — однієї з ключових фігур російської еміграції в Америці. Однак не знайшла відображення у книзі серія статей Гурвича «Селянське питання в поліцейській державі» в газеті «Прогресс» (Нью-Йорк) навесні 1892 р. Адже ці статті сповнені глибоких думок про історію Росії. Особливо великий вклад Гурвича у розробку аграрного питання — по чіткості його постановки, у розумінні ролі націоналізації землі він істотно випередив навіть Г. В. Плеханова і членів групи «Визволення праці». Ще у 1892 р. Гурвич писав: «І лише та партія, яка внесе до своєї програми аграрну реформу, тобто націоналізацію землі, має шанси стати політичною силою в Росії»¹. Слід було б також указати, що видана у 1912 р. англійською мовою книга «Імміграція і праця» була високо оцінена В. І. Леніним².

Однак ці міркування й доповнення не знижують науковий рівень книги, в якій зібрано й узагальнено величезний масив нових фактів. Кількість тут перейшла у якість — книга по праву може бути названа новою.

¹ Прогресс.— 1892.— 11 марта.

² Див.: Ленін В. І. Капіталізм і імміграція робітників // Повне збір. творів.— Т. 24.— С. 89—90.

Червоною ниткою через усю монографію проходить думка про тісний зв'язок російської революційної еміграції в Америці з В. І. Леніним, з більшовицькими центрами. Вплив керівників більшовизму на масу російських емігрантів, які жили десятиріччями на американському континенті, А. М. Черненко показав глибоко й переконливо, що безсумнівно, є одним із серйозних достоїнств нової книги. Щоправда, це стосується насамперед ідейного протиборства. Ця сторона боротьби подана майже з вичерпною повнотою. Організаційні структури російської еміграції в Америці, форми її діяльності важко піддаються історичному дослідженню. Однак і тут автор зробив помітний крок уперед.

Дослідник зумів показати зв'язки еміг-

рації з американськими робітниками, із соціалістичним рухом в Америці. Особливо слід відзначити добре розроблену автором тему пролетарської солідарності соціалістів усього світу, інтернаціоналізму робітничого класу.

Рецензована монографія відображає нинішній момент перебудови в історичній науці. Так, читач зустрине на її сторінках імена тих, про кого раніше не писали. Це і А. Г. Шляпников і М. І. Бухарін та ін.

Хочеться побажати автору та його учням завершити цикл розпочатих ними праць, опублікувати монографії про російську еміграцію в Латинській Америці, Канаді та інших регіонах.

Є. Р. ОЛЬХОВСЬКИЙ (Ленінград)

А. Дегтярев.

Трудный век Российского царства.

Л., Детская литература.—1989.—239 с.

Пізнання своєї історії не за працями істориків (і сучасних, і дореволюційних), а за повістями й романами письменників, що нерідко роблять хвацькі «наскоки» на минуле, є однією з характерних рис нашого непростого сьогодення. Тому вихід у світ книги відомого історика (підкреслюю — професійного історика) А. Дегтярева «Трудный век Российского царства» як ніколи своєчасний.

Відмовившись від донедавна пануючих догм вульгаризованого марксизму в підході до історичного минулого, він у назві праці використав термін «царство» і спробував висвітлити (науково і разом з тим популярно) нині надзвичайно актуальне й дискусійне питання — історію формування багатонаціональної російської держави.

XV—XVII ст. відіграли особливу роль в історії Європи. На заході і в центрі європейського континенту тоді йшов процес організації та зміцнення молодих національних держав, які дедалі впевненіше вступали на шлях боротьби з багатонаціональними монстрами: династією Габсбургів і Оттоманською Портою. Схожі і разом з тим різні процеси відбувалися на сході континенту. Там зростала молода Московська держава. Автор слушно підкреслив, що основою цього прогресивно-історичного процесу, головними діючими особами були не Іван Калита, Василь III та Іван Грозний (при всіх безперечних заслугах), а селяни й ремісники з їх важкою працею (с. 27).

Досліднику вдалося популярно і достатньо повно відтворити всі складності описаної ним епохи. Саме тоді в єдиний потік історичного розвитку динамічно злилися проблеми формування централізованої держави, звільнення з-під влади монгольських ханів, утвердження абсолютної влади великого князя Московського, а потім і царя, організації майбутньої Російсь-

кої імперії. Він набирив сили, прискорювався, інколи уповільнюючи свій рух і навіть спинаючись залежно від глибинних соціальних зрушень, що відбувалися всередині держави. Це, зокрема, розвиток господарства й торгівлі, життя в містах, про що досить вдало розповідається в рецензованій книзі (див. с. 27—53). Це і закріпачення селян, котре супроводжувалося могутніми виявами народного протесту. Не випадково на «бунтарське» XVII ст. припало дві з трьох виділених істориками селянських війн у Росії — під керівництвом І. Болотникова та С. Разіна. Автор підкреслив, що вони були інтернаціональними за своєю суттю: до російського селянства, їх основної ударної сили, приєдналися жителі окраїн майбутньої багатонаціональної імперії (с. 108, 113, 212, 225).

Складний, а часом і трагічний період — XV—XVII ст. — сповнений славних звершень російського народу. Одним з них було приєднання Сибіру. Про це йдеться у спеціальному розділі книжки (див. с. 79—94). Дослідник справедливо говорить передусім про народний характер колонізації Сибіру, зазначивши при цьому, що це народне освоєння швидко приводило до зближення місцевого населення з «російським трудовим людом...», сприяло збагаченню матеріальної і духовної культури сибірських племен і російського народу... І лише услід за цим дружнім плідним взаємовпливом на сибірські простори проникла самодержавна царська влада» (с. 79). Поразки, які Іван Грозний завдав Казанському й Астраханському ханствам (с. 81), фактично відкрили шлях просуванню в Сибір. Росія у попередні століття вистояла у боротьбі з монголо-татарами, тобто зберегла свою етичну, культурну й релігійну самобутність, хоч і обмежену в правах, але ж державність, і в XV—XVII ст. не лише повністю здобула незалежність, а й, як пише автор, «успадкувала» великі території, що свого часу належали ханам.

Не таким успішним було просування на Захід — Лівонська війна, що скінчилася фактичною поразкою пошматованої опричиною Росії, була своєрідною увертюрою

глибокої економічної, соціально-політичної та державної кризи початку XVII ст. У книзі досить рельєфно показано роль, яку народне ополчення «громадянина Мініна і князя Пожарського» відіграло в захисті держави не лише від польських інтервенцій, а й зрадників — бояр (с. 139—148). Кризу (з точки зору історичної перспективи) було досить швидко подолано.

Автор переконливо показав, що сам хід суспільного розвитку висунув на порядок денний у середині XVII ст. питання про возз'єднання України з Росією (с. 153—157). Особливу увагу він приділив визвольній війні українського народу під керівництвом Б. Хмельницького. Дослідник звертає увагу на яскравих прикладів із життя та діяльності окремих історичних осіб, зокрема Максима Кривоноса, Данила Нечая і передусім самого Богдана Хмельницького, висвітлив і її характер, і спочатку обережну політику царського уряду. Він «боюється різкого ускладнення міжнародного становища». Тому, «коли почалося повстання, російський уряд, всіляко допомагаючи повсталім, відкритого і рішучого кроку, незважаючи на неодноразові прохання Хмельницького, не робив» (с. 167—168).

Дослідник мальовничо описав і хід історичної Переяславської ради (с. 173, 174), рішення якої, як відомо, змінили всю воєнно-політичну ситуацію на сході континенту й зумовили її розвиток у майбутньому. Почалася вперта, тривала боротьба Російської держави за об'єднання східнослов'янських земель. Але це вже тема окремого дослідження, окремої книжки.

Рецензована книга не лише збуджує думку, а й дає прекрасний матеріал для роздумів.

Слід також сказати й про те, що її майстерно, творчо оформив художник В. Цикота. В ній вміщений стислий перелік хронологічних подій XV—XVII ст.

Що ж до недоліків, то в цій праці є певні повтори (див. с. 23, 53), однотипний матеріал (с. 31—33). Варто, напевно, більш наочно описати побут козаків (як донських, так і запорізьких). З певних причин з поля зору автора випала й духовна культура трьох братніх слов'янських народів. Нам здається, що він, прагнучи врахувати потреби й рівень знань дитячої та юнацької аудиторії, не завжди зміг уникнути стереотипу: з одного боку, прекрасні керівники селянських війн і повстань, які з юнацьких років мріяли про визволення народу, а з другого — їх суперники, котрі в такому ж віці жили думкою про пригноблення народу. Мабуть, в літературі для дітей та юнацтва такі речі і виправдані. Очевидно й інше: чудово, із знанням справи написана книга знайде свій шлях і до широкої аудиторії дорослих читачів.

Книга при всіх її недоліках читається із захопленням. Безумовно, читає відшукає в ній відповіді на чимало хвилюючих його питань, пов'язаних з історичним минулим нашої багатонаціональної Батьківщини.

В. П. ЗОЦ (Москва)

Одержано 11.10.89

В. О. Щербак.

*Антифеодальні рухи на Україні
напередодні визвольної війни
1648—1654 рр.*

К.: *Наук. думка*, 1989.— 126 с.

Перша половина XVII ст. займає особливе місце в історії України доби феодалізму. Саме тоді чітко окреслилися негативні тенденції в розвитку Речі Посполитої. Водночас відбувалося інтенсивне формування козацького стану, який став відігравати провідну роль у суспільно-політичному житті українського суспільства, становленні української державності, розвитку національної самосвідомості, розгортанні антифеодальної та визвольної боротьби. Одним словом, визрівали причини Визвольної війни. Радянська історіографія має вагомий здобуток у їх вивченні. Разом з тим слід відзначити, що до останнього часу чимало питань з історії селянсько-козацьких виступів 30-х років XVII ст., участі в них різних груп реєстрового козацтва й козацької старшини, діяльності керівників повстань тощо залишилися нез'ясованими. Це в свою чергу ускладнювало вивчення окремих подій Визвольної війни, соціально-економічної політики Б. Хмельницького. Тому відрадно,

що вийшла з друку монографія В. О. Щербака, присвячена в основному аналізу згаданих вище питань.

На основі конкретного матеріалу автор рецензованої праці розглядає реакційні процеси, що відбувалися в соціально-економічному й політичному житті Речі Посполитої й гальмували розвиток продуктивних сил України. Справедливо зауважується, що саме прагнення магнатів і шляхти одержувати максимальні прибутки призвело до широкого запровадження в другій чверті XVII ст. на більшій частині території України найобтяжливішої з усіх форм феодальної ренти — панщини. При цьому, поза увагою автора не залишився той факт, що темпи її зростання в різних районах України були неоднаковими (с. 14—15). Одночасно, як видно з тексту монографії, відбувалося погіршення умов життя міщанства й козацтва (с. 15—18), польськими феодалами проводилася політика денационалізації українського населення, насильного насадження католицизму та уніатства (с. 9—10, 19). На нашу думку, автору слід було більше уваги приділити характеристичці козацтва як специфічного стану українського суспільства, розкрити причини ідеалізації його з боку селянських мас. Загалом висловлені В. О. Щербаком міркуван-

ня переконливо розкривають суть колоніального характеру політики правлячих кіл Речі Посполитої на Україні і таким чином спростовують положення польських буржуазно-шовіністичних авторів про «цивілізаторську місію» польської шляхти на українських землях.

Торкнувшись питання про розгортання народних рухів у першій чверті XVII ст., автор відзначає одну з найпоширеніших форм антифеодальної боротьби — покозачення селян і міського посільства (с. 19—20). Заслугує на увагу його думка про те, що цей рух спрямовувався не лише проти існуючих феодальних порядків, а й відображав прагнення народних мас до утворення нових суспільних форм (с. 20). Однак, мабуть, доцільно було б докладніше зупинитися і на характеристиці інших форм антифеодальної боротьби, використавши для цього матеріали гродських судів, відділів рукописів наукових бібліотек Києва та Львова, праці сучасних польських дослідників М. Горна й Е. Горнової.

Немало нового автор вніс у висвітлення розвитку повстання 1630 р. під проводом Тараса Федоровича. Наведені ним дані свідчать, що масштаби цього виступу були значно більшими, ніж це стверджувалося в історичній науковій літературі. Автор робить обґрунтований висновок про те, що повстання ознаменувало новий етап виступу антифеодальної та визвольної боротьби народних мас. У монографії з'ясується закономірність козацького повстання 1635 р. під проводом І. Сулими. На думку В. О. Щербака, яку ми поділяємо, воно мало реальні можливості поширитися на все Подніпров'я, однак королівським комісарам, за допомогою реєстрового війська, повстання вдалося локалізувати. Не отримавши підтримки з боку селян і міщан, повстанці зазнали поразки (с. 40—51).

Автор аналізує також розвиток селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр., в якому правомірно виділяє два періоди. Прологом до нього, зауважує В. О. Щербак, став спільний виступ влітку 1636 р. козаків Чигиринського полку і «виписчиків», на чолі яких стояв Павло Михнович Бут (Павлюк). Потрібно відзначити, що достоїнством рецензованої праці наявність у ній важливих біографічних даних, зібраних автором по крихті, про ватажків повстань, козацьких полковників і гетьманів. Вперше в радянській історіографії показано підготовку П. Бутом повстання на Україні, його намагання заручитися підтримкою з боку кримського хана. Досить слухним є зауваження автора про те, що очікуючи кілька тижнів на відповідь останнього, Павлюк витратив дорогоцінний час, необхідний для консолідації сил повстанців і розгрому коронного війська до його об'єднання (с. 61). На думку В. О. Щербака, саме військова перевага і якість озброєння визначили результат бою під Кумейками на користь шляхти (с. 63—65, 69). Не викликає сумнівів і твердження автора про те, що у війську Павлюка перебував Б. Хмельницький (с. 66, 67).

На основі аналізу багатого фактичного матеріалу автор з'ясує основний напрям

походу повстанців весною 1638 р. висвітлює хід боїв під Говтвою, Лубнами, Києвом, на р. Сліпорід, визначає причини невдач загонів повстанців (с. 73—79). Він робить обґрунтований висновок про те, що повстання 1637—1638 рр. стало проявом найвищого піднесення антифеодального і визвольного руху народних мас України у другій чверті XVII ст., своєрідною репетицією Визвольної війни 1648—1654 рр. (с. 80, 81). Належну увагу автор приділяє і висвітленню слабких сторін повстання, що призвели його до поразки (с. 81). Серед них, на нашу думку, доцільно було б назвати також оборонну тактику, якої дотримувалися ватажки повстання, втрату ними ініціативи у веденні військових дій, невміння скоординувати дії окремих загонів, відсутність єдності серед козаків.

На основі різноманітних джерел у монографії робиться спроба визначити різні форми класових виступів на Україні в 1639—1647 рр. відповідно до масштабів і результативності тих чи інших проявів соціального протесту. Серед найбільш поширених форм боротьби справедливо називаються скарги і протестації селян і міщан, їхні втечі з шляхетських маєтків (с. 83—86). Висвітлюючи збройні виступи трудящих, автор робить висновок про те, що цей вищий прояв класової боротьби мав місце в Галичині, на Волині й Покутті (с. 91). Погоджуючись з ним, все ж зауважимо, що при докладнішому вивченні актових книг Київського і Подільського воеводств, рукописних матеріалів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, йому, очевидно, вдалося б відшукати також дані про окремі збройні виступи селян і міщан Овруччини, Житомирщини, Київщини та Поділля, встановити наявність опришківського руху в подільському Подністров'ї.

Велику увагу в монографії приділено вивченню такої форми протесту проти соціального й національного гніту, як переселення українців на територію Росії. Подібний підхід дав можливість В. О. Щербаку зробити важливий висновок про те, що до такої акції вдавалися представники всіх станів українського суспільства, які не бажали миритися з пануванням шляхетської Польщі (с. 93). Аналіз документальних матеріалів дав авторові можливість визначити причини переселень, географію переселенського руху, з'ясувати окремі соціальні категорії переселенців і втікачів (с. 94—100). На сторінках книги розкриті також основні аспекти політики російського уряду щодо українських переселенців, які брали безпосередню участь у будівництві оборонних рубежів на півдні Росії та в організації сторожової служби (с. 100—101).

Зроблений автором аналіз боротьби народних мас України проти феодально-кріпосницького й національно-релігійного гніту в 1639—1647 рр. спростовує положення тих дворянських і буржуазних істориків, які намагалися довести існування в той час на українських землях так званого «періоду золотого спокою». Не можна не погодитися з висновком автора про те, що ті

роки були важливим етапом консолідації сил українського народу, підготовки необхідних умов для Визвольної війни, що завершилася воз'єднанням України з Росією (с. 103).

Таким чином, рецензована монографія є першим у радянській історіографії дослідженням, в якому на основі багатого фактичного матеріалу вивчено комплекс найважливіших питань, пов'язаних з розвитком антифеодальної боротьби на українських землях у другій чверті XVII ст. Природньо, що при висвітленні такої складної проблеми автору важко було уникнути окремих недоліків. Деякі з них ми вже назвали. Бажано було б, на нашу думку, дати характеристику джерельної бази дослід-

ження та приділити більше уваги висвітленню історіографії цієї проблеми. Висловлені нами зауваження й побажання не можуть суттєво вплинути на загальну позитивну оцінку даної праці. Навпаки, вони засвідчують її творчий характер, дискусійність окремих моментів. Певні, що рецензована монографія викличе значний інтерес у викладачів вузів, студентів, учителів, краєзнавців, усіх тих, хто цікавиться історичним минулим України.

В. С. СТЕПАНКОВ
(Кам'янець-Подільський)

Одержано 19.07.89.

Революция и народы СССР: полемика с западными историками.—
М.: Наука, 1989.—240 с.

Поява цього збірника статей саме під такою назвою була б ще декілька років тому неможливою. Чому? Насамперед тому, що у працях радянських фахівців з проблем немарксистської історіографії домінував підхід, у відповідності з яким належало не просто критикувати, а «викривати» концепції і ідеї західної історичної думки, які «не вкладалися» у наші власні уявлення про ті чи інші історико-політичні сюжети. Такий підхід не тільки значно «спрощував» соціальну функцію радянського суспільствознавства, не дозволяв повною мірою враховувати досягнення істориків з інших країн, а й служив перешкодою на шляху до історичної істини, яку також не можна збагнути поза конструктивними дискусіями, співставленням різноманітних думок.

Імператив нового мислення владно продиктував необхідність серйозної зміни ставлення до всього того конгломерату різноманітних ідей, версій, концепцій, які прийнято умовно називати буржуазною історіографією. Йдеться, зрозуміло, не про те, щоб вчорашні «мінуси» у оцінках праць того чи іншого автора змінити на «перевбудовні плюси», а про те, щоб перевести критичний аналіз цих праць у справді наукові, позбавлені пропагандистських стереотипів рамки, щоб використовувати у полеміці з опонентами самий надійний контраргумент — правду фактів, правду документів.

Це складне і, напевно, довгострокове завдання. Однак останнім часом зроблено декілька вдалих спроб його розв'язання. Серед них слід назвати і рецензований збірник статей, мета яких — розкрити загальні закономірності і специфіку в утвердженні соціалізму у окремих національних регіонах нашої країни, і саме на цій основі всебічно проаналізувати підходи західної історіографії до цих проблем. Збірник містить 13 статей. Він відкривається невеликим за обсягом, але надзвичайно змістовним матеріалом академіка І. І. Мінца «Великий Жовтень — втілення пролетарського інтернаціоналізму», у якому, зо-

крема, підкреслюється: «Необхідно враховувати, що радянологи продовжують активно заперечувати історичний досвід народів в Росії, суть, зміст та підсумки першої у світі соціалістичної революції» (с. 8).

У тому, що це саме так, неважко переконатись, звернувшись до окремих статей збірника. Слід особливо підкреслити, що їх автори не просто ведуть полеміку навколо оцінок тих чи інших подій, а й торкаються методологічних засад західної історіографії. Зокрема, цілком очевидно — це засвідчує аналіз всіх статей, — що у немарксистському суспільствознавстві діалектика інтернаціонального і національного постає загалом у вульгаризованому вигляді: інтернаціональне подається як антипод національного, інтернаціоналізм робиться екстремістським символом революції, якому протиставляється націоналізм. Саме він оголошується глибинним і сталим фактором історії. Автори показують, що такий підхід, що його використовує, зокрема, радянологія, не є випадковим. За ним стоїть і однорічно інтерпретований історичний досвід Заходу, і консервативний погляд на сучасність.

У збірнику звертається увага і на певні теоретико-методологічні новачки, що їх використовують західні дослідники. Точніше, це вже не стільки новачки, скільки недостатньо проаналізовані у радянській історіографії підходи до вивчення історії Жовтневої революції. До них належать, зокрема, принципи так званої соціалістичної історії — фактично особливої «історії народних мас», яка протиставляється «політичній історії» правлячої верхівки. Як зазначає у своїй статті В. П. Булдаков, напрям соціальної історії «вперто вишукує моменти дихотомії між свідомістю мас у 1917 р. та більшовизмом» (с. 27). Критично аналізуючи концепції «соціальних істориків», В. П. Булдаков переконливо доводить обмеженість їх підходу, який відтворює скоріше фрагменти живої тканини історії, ніж цілісний процес у його телеологічній спрямованості та системному взаємозв'язку. Автори статті, у якій розглядаються радянологічні концепції історії соціалістичної революції у Азербайджані, слушно зазнача-

ють що використання принципів соціальної історії призводить до підкреслення найбільш консервативних елементів свідомості у відсталих прошарках трудящої маси, зокрема націоналістичних та релігійних пережитків та забобонів (С. 160).

Цілоком закономірно постає запитання: чи має радянологія взагалі адекватну джерельну базу, методика аналізу джерел, яка дозволяє виявити особливості свідомості народних мас під час революційних подій? На це запитання загалом негативно відповідають автори статей, підкреслюючи, зокрема, шкідливість надто великого впливу на західну історіографію праць представників націоналістичної еміграції, лідерів дрібнобуржуазних націоналістичних партій.

Читач знаходить у книзі критичний аналіз поглядів західних дослідників на революційні події у Білорусії, Латвії, Естонії, Середній Азії і Казахстані, у Грузії, Азербайджані, Вірменії, Молдавії, Північному Кавказі, у Поволжжі та на Уралі. Окрему статтю, що належить перу доктора історичних наук Р. Г. Симоненка, присвячено розгляду радянологічних інтерпретацій історії боротьби за владу Рад на Україні. Порівнюючи праці останніх двох десятиріч з роботами, що виходили на Заході у перші післявоєнні десятиріччя, автор констатує, що основна джерельна база цих праць принципово не змінилася, хоча нові видання і містять різноманітні модифікації. Деякі зміни можна простежити і у концептуальному арсеналі радянологів. Однак, загалом, на думку Р. Г. Симоненка, ці модифікації «визначаються поточними потребами антикомунізму, конкретними цілями його політики. Ось чому не випадковим є той факт, що автори, які, здавалося, належать до різних історіографічних шкіл, вперто повторюють старі антирадянські догмати» (с. 67).

Оцінюючи збірник статей в цілому, можна сказати, що радянська історіографія поповнилась серйозним і корисним виданням. Така оцінка, ясна річ, не означає, що рецензована праця не дає підстав для роздумів про подальший розвиток наукової критики і неупередженого аналізу буржуазної історіографії.

Вказуючи на джерела багаторічної недовіри радянського суспільствознавства до «погляду з того боку», до західної радянології, Ю. І. Ігрицький зазначає, що таку недовіру можна пояснити впливом на радянологію сил антикомунізму і антирадянщини, ще не подоланим комплексом нашої власної непогримистості та переваги, що виключали думку про здатність представників немарксистських ідейних течій досягнути реальний світ, його історичне минуле. Нарешті існувала і така причина, як внутрішня потреба підтримувати психологію «облоги», що значною мірою диктувалася невирішеністю практичних проблем соціалізму і спонукала вбачати ідеологічні диверсії навіть там, де йшлося про просте нерозуміння подій або незгоду з нашою точкою зору»¹.

¹ Ігрицький Ю. О нашем взгляде на «взгляд со стороны». Перестройка и советология // Коммунист.—1989.—№ 11.—С. 121.

Певною мірою не уникли недоліків такого роду і автори рецензованої праці, які, на нашу думку, повинні були більш широко використовувати диференційований підхід до радянологічної історіографії. Це стосується, скажімо, статті, присвяченій подіям періоду Жовтневої революції в Молдавії. Її автори, зокрема, зазначають: «Загальним для всіх радянологів, які звертаються до даної проблеми, залишаються антикомуністичні, націоналістичні схеми. Разом з тим спостерігаються прагнення до очищення від одіозних крайнощів минулого, використання наукоподібної аргументації» (С. 189). Однак із змісту статті важко зрозуміти, чим «наукоподібна аргументація» відрізняється від справді наукової, чи є у радянології (при міркуванню тяжінні до антикомуністичних схем) автори, метод і результати досліджень яких все-таки заслуговують на серйозну увагу. Ті західні дослідники, праці яких аналізуються у статті, належать до право-консервативного напрямку радянології, а це, зрозуміло, не вся радянологія. Аналогічний заміло можна зробити і авторам деяких інших статей збірника, у яких, на жаль, подекуди недо враховується той факт, що якесь інше трактування революційних подій в тому чи іншому регіоні країни часто зовсім не тотожне свідомому переключенню цих подій.

Слід висловити деякі міркування щодо лексики статей збірника. Питання це зовсім не другорядне, адже меті наукового видання повинна підпорядковуватись і його мова. Ось чому, читаючи видання, яке має на меті дати критичний аналіз концептуальних основ буржуазної історіографії, навряд чи можна обійти увагою вирази, що більше пасують контрпропагандистському виступу засобів масової інформації: «найгрубіше перевертання фактів», «вигадки», «спекуляція», «груба фальсифікація». Хоча загалом таких оцінок небагато, гадаємо, у виданні такого роду ними взагалі не слід оперувати. І не тому, що у буржуазній історіографії немає перевертень, фальсифікацій, вигадок і навіть спекуляцій. Поза сумнівом, вони є, але не їх варто робити предметом наукового аналізу. Згадаймо, що ще В. І. Ленін свого часу застерігав проти того, щоб спростовувати всяку нісенітницю, яка тільки випливає на світ божий². Полеміка на науковому рівні буде повноцінною лише тоді, коли вона ведеться із серйозними фахівцями, думки яких базуються на інтерпретації реального історико-документального матеріалу і до голосу яких прислуховується західний «стеблешмент». Створювати ж враження, ніби вся радянологія працює на фальсифікацію і перевертання, означає створювати міф про інтелектуальну неповноцінність наших ідейних опонентів. Навряд чи варто пояснювати, що цей міф ніяк не відповідає здоровому глузду, який так потрібен у нинішній час перебудови і гласності.

І ще одне зауваження, яке, скоріше, має характер побажання. Не можна не звернути уваги на архітектоніку рецензованої пра-

² Ленін В. І. Про п. Горського і про одне латинське прислів'я // Повне збір. творів.—Т. 24.—С. 230.

ці. Мається на увазі не тільки, так би мовити, географічна неповнота, відсутність статей, присвячених революційним подіям у деяких інших регіонах країни (наприклад, Литва, Сибір). Гадаємо, є всі підстави запропонувати авторському колективу збірника у його нинішньому або у зміненому складі підготувати ґрунтовне монографічне дослідження, у якому вдалося б більш докладно, на основі значно ширшої і нової джерельної бази проаналізувати радянологічні концепції щодо закономірності переходу народів Росії до соціалізму, участі у загальноросійському революційному процесі більшовицьких організацій окремих національних регіонів, взаємовідносин біль-

шовиків з місцевими дрібнобуржуазними націоналістичними партіями тощо. При підготовці такого дослідження можна було б застосувати своєрідний «компаративний» метод і вмістити поруч дослідження з окремих проблем і радянських, і західних авторів (тим більше, що на Заході є видання, до участі у яких запрошувались радянські дослідники). Це дало б змогу зробити полеміку з радянологами більш наочною, рівноправною, плідною. Кваліфіковані кадри для такої полеміки у радянському суспільствознавстві є. І саме це переконливо засвідчує своїм змістом рецензований збірник статей.

Ю. І. ШАПОВАЛ (Київ)

М. М. Белоусов.

*В затыжном конфликте с правдой:
Критика фальсификаций советской
внешней политики*

в буржуазной историографии 60—80 гг.

Киев: Политиздат Украины.—1988.—268 с.

Наші спеціалісти традиційно насторожено ставляться до зарубіжних радянологів. Однак серед них є немало вдумливих дослідників, які чесно намагалися зрозуміти Радянський Союз як історичне, соціальне та політичне явище. Тому не дивно, що їхню увагу давно привернули ті деформації в розвитку радянського суспільства, що їх нині аналізують наші суспільствознавці, прагнучи внести вклад у перебудову та оновлення соціалізму.

Як приклад можна назвати англійського історика Р. Конквеста. З його книгою «Великий терор» наш читач уже почав знайомитися. Це фундаментальне та об'єктивне дослідження масових сталінських репресій 1937—1938 рр. Інша його книга — «Жнива скорботи» — присвячена страшному голоду в 1932—1933 рр. у багатьох районах СРСР і найбільше на Україні.

В недавньому минулому такі праці трактувалися радянськими істориками виключно як злісна антирадянщина. Нині ми сприймаємо їх як сумлінну спробу заповнити «білі плями» нашої історіографії. З розвитком гласності наша наукова громадськість почала розуміти, що зовсім не все, що видається істориками-немарксистами про СРСР, є спробою перекрутити й фальсифікувати радянську історію.

Власне, самий підхід до таких праць як до свідомих фальсифікацій завжди був принципово неправильний. Кожна наукова книжка в умовах вільного ринку являє собою товар. Якість такого товару визначається його науковою цінністю — багатством і точністю фактичного матеріалу. І навіряд чи хтось за рубежем став би платити гроші за псевдонаукові книжки, в яких подається спотворена картина дійсності, бо це означало б купувати брак і дурити самого себе.

Сказане аж ніяк не означає, що буржуазна історіографія науково бездоганна і надійна щодо фактажу. В ній зустрічаються і грубі фактичні помилки, і неправильні висновки. Однак процент їх невисокий і загалом не перевищує розмірів того, що у точних науках називається неминучими помилками досліду.

Навіть антирадянські пропагандистські кампанії, що час від часу ведуться урядовими колами чи буржуазною пресою, ніякого впливу на зміст наукових праць не справляють. Вони тільки визначають кон'юнктурне підвищення попиту на історичну літературу з тих чи інших питань. Вимоги до якості при цьому не знижуються.

Зовсім інше становище спостерігаємо в популярних масових виданнях, особливо у підручниках. У них вплив політичного, упереджено класового підходу явний і великий, саме тут слід, насамперед, шукати антирадянські фальсифікації. Водночас цей розряд літератури зовсім випадає з поля зору тих численних радянських авторів, які заробляють на хліб боротьбою проти фальсифікацій.

Тому великою науковою заслугою автора рецензованої монографії є те, що він — уперше в усій радянській історіографії — проаналізував зарубіжні шкільні підручники та вузівські посібники з історії. Саме ця література, як і преса, формує історичний світогляд, певне сприймання Радянського Союзу зарубіжною громадськістю.

Автор рецензованої монографії основну увагу зосереджує на аналізі тієї частини буржуазної історіографії, яка трактувала питання радянської зовнішньої політики з певною упередженістю, навіть не сплячючись, на його погляд, перед фальсифікацією історичних фактів.

За концепцією автора, ця частина немарксистської історіографії відображала той погляд, що у цілому СРСР проводив політику «затяжного конфлікту» із Заходом, причому був готовий завершити її воєнним ударом. Справді, цей погляд наполегливо поширювався у західній історіографії. Він відповідав конфронтаційному політичному курсові на «стримування», на-

віль «відкидання» комунізму, що мав впливових прибічників у правлячих колах Заходу й у періоди розрядки міжнародної напруженості. Така постановка питання, інтерес до того, що й сьогодні багато в чому визначає позицію Заходу, є цілком закономірними в умовах, коли нове мислення поступово й там завойовує на свій бік дедалі більше прихильників.

Автор стоїть на тій принциповій позиції, що критика немарксистської історіографії, яка продовжує проголошувати соціалізм «незаконним» й нагнітає страх перед зовнішньою політикою СРСР, залишається правомірною та необхідною. Разом з тим, наголошує він, ця критика повинна мати характер аргументованої дискусії.

Термін «фальсифікація історії», зрозуміло, має лайливий характер, і вживання його нині ставиться під сумнів. У рецензованій монографії ведеться наукова полеміка з тими західними істориками, які упереджено трактують історію СРСР.

У монографії розглянуто дуже широке коло зарубіжної історичної літератури, головним чином американської та англійської, а також французької. У своєму дослідженні М. М. Білоусов спирається на праці інших радянських авторів, що вивчали західну історичну літературу про СРСР, особливо з проблем війни, миру, мирного співіснування. Не відходячи тут від традиційних трактувань, він разом з тим дуже помітно розширює поле і напрями аналізу. Це вигідно відрізняє рецензовану працю серед її аналогів.

Так, автор уперше аналізує концепції так званого «азіатського», або «східного» фактора на ставлення СРСР до країн Заходу та зовнішнього світу в цілому. В цьому вбачаються корені ксенофобії, надмірної підозрливості та нещирості, що їх послідовники даної концепції вважають органічно властивими радянській зовнішній політиці. Насправді ж усі ці негативні риси свідомо і ефективно насаджувалися Сталіним та його підручними. Лише крутий поворот у радянській політиці, що почався у 1985 р., дав можливість нашій країні відкрити шлях до справді гуманістичного співробітництва з усіма країнами єдиного світу.

Автор монографії перший серед своїх радянських колег докладно аналізує концепції західної історіографії у висвітленні й тлумаченні політики СРСР щодо питань деколонізації, які набули найвищої актуальності після другої світової війни.

В книзі також уперше досліджується трактування на Заході відносин між СРСР та країнами соціалізму, зокрема в рамках створених ними міжнародних організацій, показано притаманну радянологам тенденцію зображувати країни соціалізму позбавленими власного зовнішньополітичного обличчя.

У монографії розглядається немало питань, які донедавна належали до розряду так званих білих плям в історії радянської зовнішньої політики. Тут монографічним виданням, звичайно, не під силу змагатися з темпами розширення гласності. Одним з таких питань є система радянсько-німецьких договорів 1939 р. У рецензованій книзі аналізується висвітлення цієї проблеми західною історіографією, наголошується на необхідності збалансованої оцінки договорів з урахуванням конкретних історичних умов їх укладення.

Автор відходить від традиційних для наших дисциплінованих істориків офіційного вихвалювання й безумовного захисту кожного кроку радянської дипломатії. Наприклад, він справедливо ставить під сумнів доцільність тих форм боротьби із Заходом у німецькому питанні, що були обрані Сталіним у вигляді берлінської кризи 1949 р. Проте таких відходів у монографії небагато.

Взагалі автор дотримується традиційних поглядів на зовнішню політику СРСР, вироблених у повоєнній радянській історіографії. Певною мірою це неминуче. У цій галузі перебудова мислення ще далеко не набула таких масштабів, як у переоцінці подій та процесів внутрішньої політики.

Нам ще доведеться поставити Сталіну на карб безглузду боротьбу проти Версальської системи, яка сковувала Німеччину і, отже, відповідала інтересам безпеки СРСР, підштовхування Компартії Німеччини на повстання і революцію у 1923 р. за відсутності справжньої революційної ситуації в країні — саме це сприяло піднесенню фашистського руху в Німеччині. Ще більш авантюрне підштовхування німецьких комуністів на революцію у 1932 р. поряд із самогубною сектантською боротьбою КПН проти соціал-демократів, також нав'язаною Сталіним, допомогло Гітлеру дістатися до влади — з усіма наслідками, які з цього випливали. Багато найтяжчих помилок зовнішньополітичного характеру було зроблено Сталіним у зв'язку з другою світовою війною та особливо у повоєнний час. За всі помилки «мудрого вождя» радянському народові довелося заплатити десятками мільйонів жертв, трильйонними втратами, а згодом і прогресуючим відставанням країни від передових держав.

Якби уся ця базова робота була вже виконана великими загонами радянських істориків, авторів, безумовно, було б легше підходити до аналізу зарубіжної літератури. Не маючи такої бази, він сумлінно й успішно виконав свою частину спільної роботи по перебудові картини світу, наближенню її до історичної реальності.

В. С. КОВАЛЬ (Київ)

Одержано 15.06.89

С. О. Висоцький (Київ)

Хто й коли побудував Софійський собор у Києві?

Здавалося б, що це питання, особливо в його першій частині, ніколи не викликало сумнівів у дослідників, бо в давньоруській літературі, зокрема у літописах, є прямі вказівки, що Софійський собор у Києві збудував Ярослав Мудрий. Досить згадати похвалу князю, вміщену в Повісті временних літ під 1037 р.: «В лѣто 6545. Заложил Ярославъ городъ великий, у него же града суть Златая врата; заложил же и церковь святыя Софья, митрополью...»¹. Ще більш раннє повідомлення знаходимо у «Слові про закон та благодать...» Іларіона, де про Ярослава Мудрого сказано: «...иже домъ божий великий святый его прѣмудрости съезда на святость и освещенне граду твоему»².

Що ж стосується того, коли саме було зведено собор, то на сьогодні існує дві думки, пов'язані з літописною традицією. Перша найбільш вірогідна, — Софійський собор був збудований у 1017—1037 рр., як про це повідомляється в деяких списках Новгородського літопису, і друга — його будівництво розпочато у 1037 р. і завершено десь у 40-х роках XI ст. Дату 1037 р. дослідники беруть з наведеної вище похвали Ярославу, в якій, правда, мова йде про всі будови, засновані князем за його 20-річне правління у Києві. Незважаючи на те, що в питанні про дату спорудження собору нема однозначної думки (вона відрізняється не на багато років), дослідники ніколи не мали сумнівів, що його було зведено за часів князювання Ярослава Мудрого. Для цього, як відомо, були вагомі підстави, що підтверджувалися прямими свідченнями джерел. Але зовсім не погоджується з цим Н. М. Никитенко — автор статті «Князівський груповий портрет у Софії Київській і час створення собору»³. Вона безапеляційно заявляє, що Софійський собор було нібито зведено ще у 1007—1008 рр. і його будівником був не Ярослав Мудрий, а його батько — Володимир Святославич (!?)⁴. На яких же підставах зроблено цей глобальний висновок, що суперечить літописній традиції, давньоруським джерелам і дослідженням багатьох вчених? Можливо, автору згаданої статті пощасти-

ло знайти якісь нові матеріали, що змінюють погляди на проблему? Зовсім ні! Н. М. Никитенко свої міркування та висновки робить на основі фрескового зображення родини Ярослава Мудрого, що частково збереглася на стінах центрального нефу собору і яке багато разів досліджувалося вченими⁵. На ньому представлені чотири постаті дітей князя на південній стіні і ще дві — на північній. Два фрагменти постатей були відкриті реставраторами на пілястрах, що колись продовжувалися у західну стіну, де знаходилася середня частина цієї композиції.

Важливим джерелом для вивчення фрески є малюнок, зроблений з неї у 1651 р. голандським художником А. ван Вестерфельдом. Коли він робив цей малюнок (що дійшов до нашого часу в копії XVIII ст.), фреска була у значно кращому стані ніж тепер і тому художник зафіксував 11 постатей, серед яких — три з числа тих, що були зображені на західній стіні й не збереглися до нашого часу. Малюнок Вестерфельда складається з двох рядів. У верхньому зображено старого князя з короною на голові, хрестом й скипетром у правій руці та мечем у лівій. За ним — князь-ктитор (тобто будівник собору) з моделлю церкви у руці й також з короною на голові, а далі — його чотири сини у конічних князівських шапках, причому, два старших тримають у руках по свічці. У нижньому ряді малюнка зображено княгиню у короні та чотири її дочки. Всі особи представлені у багатому вбранні. Дослідники, починаючи від Я. І. Смирнова, який знайшов малюнки А. ван Вестерфельда, не сумнівалися, що особа, яка тримає у руці модель церкви, — Ярослав Мудрий, бо фреска, з якої зроблено малюнок, знаходилася у Софійському соборі. Це — князь-ктитор. Саме таку атрибуцію з великою самовпевненістю ставить під сумнів Н. М. Никитенко. Вона не хоче рахуватися навіть з тим безперечним фактом, що київський мит-

⁵ Каргер М. К. Портреты Ярослава Мудрого и его семьи в Киевской Софии // Учен. записки Ленинград. ун-та. 1954. — № 160. — Вып. 20; Лазарев В. Н. Групповой портрет семейства Ярослава // Лазарев В. Н. Русская средневековая живопись. — М., 1970. — С. 20; Висоцький С. О. Про портрет родини Ярослава Мудрого у Софійському соборі в Києві // Вісник Київ. ун-ту. Серія історії та права. — 1967. — № 8. — С. 35—43; Порпе А. Kompozycja fundacyjna Sofii Kijowskiej. W poszukiwaniu układu pierwotnego // Biuletyn historii Stuki. — Warszawa, 1968. — № 1. — S. 3.—27.

¹ Повесть временных лет (далі ПВЛ). — М. — Л., 1950. Ч. I. — С. 102.

² Розов Н. Н. Синодальный список сочинений Иларiona — русского писателя XI в. // Slavica Rec. XXXII (1963). — Seš, 2. — S. 168.

³ Никитенко Н. Н. Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора // Памятники культуры. Новые открытия: Ежегодник 1986 г. — Л., 1987. — С. 237—244.

⁴ Там же. — С. 241.

рополит Петро Могила, за наказом якого було підновлено фрески собору десь у 40-х роках XVII ст., беззастережно вважав князя з моделлю церкви у руці Ярославом Мудрим, а старого князя з хрестом та мечем — Володимиром Святославичем⁶. Автор згаданої статті робить своє припущення: оскільки князь нібито тримає модель церкви, повернуту апсидами до себе (це питання спірне і не розв'язується однозначно! — С. В.), то у даному випадку ми маємо справу не з ктиторською композицією (в яких звичайно засновник храму дарував його модель тому, кому вона присвячувалася; у нашому випадку — Софії Премудрості божій, тобто Христу. — С. В.), а із зображенням сцени освячення Софійського собору⁷. А якщо це так, йде далі автор, то головною особою у композиції повинен бути не Ярослав Мудрий, а Володимир, який тримає у руках не Софію, а Десятинну церкву (нібито ми знаємо, який вигляд мала Десятинна церква! — С. В.). Далі, виходячи з того, що на малюнку 1651 р. зображено 8 дітей князя, вона заявляє, що це родина Володимира та його дружини Анни, бо у Ярослава, мовляв, було 9 дітей⁸. Важко погодитися з таким твердженням, оскільки число дітей останнього, які зображені на фресці, знаходилося у прямій залежності від того, коли виконувалася композиція. Молодшого сина Ярослава — Вячеслава (або Ігоря), який народився у 1036 р., очевидно, з огляду на малолітство не було зображено на цій урочистій фресці. Дуже хитка аргументація щодо того, нібито на фресці було зображено тільки чотири сини Володимира з 12⁹ та четверо з невідомого числа дочок князя.

Таким чином, Н. М. Никитенко доходить висновку, що фреска у Софійському соборі не ктиторська. Її докази зводяться до того, що Христос на ній не був зображений в центрі композиції і, отже, церкву князь не дарував йому. Це нібито засвідчує модель, яку князь тримає апсидами до себе. Крім того, додає Н. М. Никитенко, князь з церквою зображений досить далеко від центра фрески, і тому він не може виступати як даритель¹⁰. Це твердження неправильне. Ктиторські мозаїки візантійського походження з Рима та Равенни виразно свідчать, що ктитор з моделлю звичайно зображувався останнім після двох, трьох і більше святих осіб. Це ми бачимо, наприклад, у ктиторських мозаїках церков св. Лоренцо (578—590 рр.) та св. Просада (817—824 рр.) у Римі¹¹.

Своїм корінням ктиторські композиції, на яких зображувалися засновники храмів,

сягають давніх християнських традицій. Приклад мозаїк з Рима та Равенни говорить про те, що вже у VI ст. такі композиції з Христом у центрі та багатьма посталями набувають свого значного поширення. Особливо це характерно для палеологівського періоду розвитку візантійського мистецтва. Не тільки у Візантії, а й у країнах, що зазнавали її культурного впливу, існували численні зображення ктиторів з моделями побудованих ними храмів. Багато з таких композицій збереглося до наших днів. Є вони не тільки серед згаданих італійських мозаїк, а й у Константинопольській Софії (Костянтин та Юстиніан перед Богоматір'ю з немовлям), південнослов'янських країнах. На Русі, крім Софійського собору у Києві, відома ктиторська фреска Спас-Нередицької церкви у Новгороді, де перед Христом було зображено князя Ярослава Всеволодовича з моделлю церкви. На малюнку Вестерфельда зображення князя-ктитора, який держить у лівій руці модель церкви, є типовим. Зокрема, даремно шукати в цій моделі 13 куполів Софії, оскільки вона за традицією не повинна була відображувати реальну будову, а мала чисто символічне значення.

Коли Вестерфельд перемальовував дещо підновлену реставраторами Петра Могили фреску, середньої частини композиції через руйнування штукатурки в середній частині західної стіни вже не існувало. З великою вірогідністю можна вважати, що по обидва боки від Христа на фресці було зображено Володимира та княгиню Ольгу, з іменами яких давньоруські джерела одноставно пов'язують введення християнства на Русі. Обидві ці особи, безумовно, не могли бути посередниками між Христом і Ярославом, бо на той час вони ще не були канонізовані. А це логічно веде до того, що між посталями князя, княгині і Христом були ще якісь святі особи, для зображення яких на західній стіні було достатньо місця. Скоріш за все там було зображено «Деїсус» («Моління») з посталями Христа, Богоматері та Іоанна Предтечі. Це підтверджується тим, що покровительницею Володимира була саме Богоматір (згадаємо хоча б церкву Богородиці Десятинну, збудовану князем). Отже, нема ніяких підстав твердити, що у Софійському соборі не було ктиторської композиції із зображеннями Ярослава, Володимира, Ольги та родини князя-ктитора, а була лише сцена освячення, яка не знаходить собі прямих аналогій у середньовічному мистецтві.

Серед світських фресок Софійського собору нами було атрибутовано дві головні композиції, що знаходяться у його вежах. На них ми бачимо жіночу особу перед візантійським імператором. Виходячи з того, що її зображено в короні, але без німфу навколо голови, і враховуючи інші джерела, ми дійшли висновку, що це зображення княгині Ольги під час її відвідин Константинополя у 957 р. Про цю подію сповідає Костянтин Багрянородний у своєму творі «Про церемонії візантійського

⁶ Висоцький С. О. Реконструкція портретів родини Ярослава Мудрого в Софії Київській // Археологія. — К., 1975. — Т. 17. — С. 11.

⁷ Никитенко Н. Н. Указ. соч. — С. 238.

⁸ Там же. — С. 237.

⁹ Там же. — С. 238.

¹⁰ Там же.

¹¹ Weidle W. Mosaici paleocristiani e Bizantini. Electa editrice. — Milano-Firenze, 1954. — Tav. 45, 47.

¹² Висоцький С. А. Живопись башен

двору» і згадують давньоруські літописи та візантійські хроніки¹². Аналогічна сцена представлена на мініатюрі хроніки Іоанна Скилиці та у кількох мініатюрах Радзивілівського літопису. Зображення княгині Ольги як першої княгині — християнки було цілком виправданим на стінах митрополії — Софійського собору. Відомо, що у давньоруських джерелах — Повісті временних літ, «Слові...» Іларіона, «Пам'яті і похвалі Володимирі» Іакова Мніха — місце поруч з Володимиром у справі хрещення Русі беззастережно відводиться княгині Ользі, а не царівні Анні, яка нібито, на думку Н. М. Никитенко, була зображена у вежах собору¹³. Досить згадати, як порівнюється Володимир та Ольга у давньоруських джерелах з імператором Костянтином та його матір'ю Оленою, при яких християнство стало державною релігією у Візантії. Так, Іаков Мніх писав, маючи на увазі справи Костянтина та Олени: «Тако ж і блаженний князь Володимир створив с бабой своєю Ольгой»¹⁴. Аналогічне порівняння є і в Повісті временних літ¹⁵. Іларіон у «Слові...» про заслуги Володимира та Ольги пише: «...Ты же съ бабою твоею Ольгою принесеши крестъ отъ нового Иерусалима Коньштина града»¹⁶.

Н. М. Никитенко зовсім безпідставно гадає, що на малюнку Вестерфельда 1651 р. нібито зображено дружину Володимира — Анну, а не дружину Ярослава — Ірину, як про це твердили усі раніше. Ігноруючи вказівки джерел, вона далі зазначає, що Анна була представлена не тільки на фресці у центральному нефі, а й у живопису веж собору, де нібито зображена сцена коронування царіци у Константинополі під час заручин з Володимиром Святославичем (!)¹⁷. Цю тему автор статті пообіцяла читачам розвинути у новій статті. Однак ця думка — чергова вигадка. Насамперед тому, що, по-перше, при акті заручення поруч з Анною мав бути зображений Володимир. А, по-друге, якщо це дійсно була Анна — порфірородна царівна, та ще й коронована, то її згідно з вимогами монархічної візантійської іконографії було б зображено не тільки з короною, а й з німбом навколо голови. Нічого подібного немає на фресках веж. Нема ніяких відомостей про відвідини Володимиром Константинополя і його заручини там з Анною та її коронування. Даремна справа також твердити про якісь прикмети зовнішності Анни¹⁸, оскільки фрески дійшли до нас у поганому стані, а на

мініатюрах Радзивілівського літопису через дуже дрібні зображення портретні риси відсутні.

І, нарешті, про час будівництва Софійського собору. Незважаючи на те, що аргументація Н. М. Никитенко щодо ктиторської композиції дуже слабка і не витримує ніякої критики, вона на підставі домыслів про фреску йде далі і безвідповідально передатковує час будівництва Софійського собору. Використавши повідомлення Титмара Мерзбургського під 1018 р. про монастир св. Софії у Києві, де жителі міста зустрічали Святополка Володимировича та його родича польського короля Болеслава, автор статті зробила висновок, що вже в той час існував кам'яний собор Софії¹⁹, частково оздоблений мозаїками та фресками. За Н. М. Никитенко виходить, що Ярослав за своє короткочасне перебування в Києві у 1017 р., нібито організував роботи по внутрішньому оздобленню собору. В результаті чого й було створено груповий портрет²⁰, на якому Ярослав та його дружина були зображені як другорядні особи, без корон, тобто без ознак князівської влади, що у той час для князя мало б неабияке значення. Не пояснила автор статті, чому Ярослав був зображений без моделі церкви, а лише із свічкою, адже він теж був будівником Софії? Політична ситуація у країні в 1017 р аж ніяк не сприяла умовам для здійснення того, про що говорить Н. М. Никитенко, оскільки тривала боротьба за київський стіл і у князя просто не було часу і коштів займатися внутрішнім оздобленням собору, навіть якщо він дійсно існував у той час.

Н. М. Никитенко, спираючись на своє трактування зображення Володимира та Анни на фресці та враховуючи повідомлення Титмара Мерзбургського, пише: «Отже, хронологічними віхами для визначення часу створення собору для нас служать 1011, 1015 і 1016—1017 рр.— смерть Анни, Володимира і прихід до влади Ярослава»²¹. Більше того, вона вважає, що освячення собору сталося ще до смерті Анни. На її думку, будову було зведено за 3—4 роки, віднявши які від 1011 р.— року смерті Анни — авторка одержала 1007—1008 рр.— дату заснування собору.

Враховуючи безпідставність такої аргументації, ігнорування прямих вказівок джерел та неповажання доказів попередніх дослідників, вважаємо висновки, зроблені Н. М. Никитенко щодо ктиторської композиції, часу побудови собору й атрибуції головних фресок веж, безвідповідальними й неправильними. Софійський собор у Києві було споруджено у 1017—1037 рр., як про це говориться у літопису та свідчить напис-графіто 1032 р. на його стіні²². Будівником собору, безперечно, був Ярослав

Софійського собора в Києві // Сб. Новое в археологии Киева.— Киев, 1981.— С. 234—264.

¹³ Никитенко Н. Н. Указ. соч.— С. 240.

¹⁴ Память и похвала Владимиру Иакова Мниха // Кузьмин А. Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси.— Рязань, 1969.— С. 227.

¹⁵ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 89; Т. 2.— С. 62.

¹⁶ Розов Н. Н. Синаодальный список сочинений Илариона...— С. 168.

¹⁷ Никитенко Н. Н. Указ. соч.— С. 240.

¹⁸ Там же.— С. 241.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.— С. 242.

²¹ Там же.— С. 241.

²² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.— Л., 1950.— С. 180; Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской.— Киев, 1976.— С. 200, 201.

Мудрий, зображений на фресці з моделлю Софії (як це відображено на малюнку 1651 р.), своєю дружиною Іриною та дітьми. Думка про будівництво кам'яного Софійського собору, згідно з «Словом...» Іларіона, належала Володимиру, а здійснив її Ярослав Мудрий.

Ми вже не раз підкреслювали, що ктиторська фреска собору завдяки зображенням Володимира, Ольги та Ярослава з родиною мала значно більше ідеологічне навантаження, ніж звичайна композиція, що прославляла будівника храму. Вона у зрозумілому для широких народних мас вигляді відображувала апофеоз процесу вве-

дення християнства на Русі: від Ольги до Володимира та продовжувачів їх справи — Ярослава та його синів — спадкоємців київського столу.

Таким чином, статтю Н. М. Никитенко треба визнати псевдонауковою і такою, що не служить справі поглиблення вивчення нашої культурної спадщини. Незрозуміло, як цю статтю було надруковано у такому солідному виданні, що має високий авторитет? Дивно й те, що подібну працю підготувала співробітниця Софійського музею-заповідника, науковий рівень колективу працівників якого не викликає сумнівів.

Одержано 3.05.88.

До уваги читачів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

С. В. Віднянський (Київ)

Ювілейне засідання Комісії істориків СРСР та ЧССР

18—23 вересня 1989 р. в Москві проходило ювілейне, XX засідання Комісії істориків СРСР та ЧССР, присвячене обговоренню теми «Історична наука та її роль в оновленні соціалізму». У його роботі брали участь близько ста вчених, в тому числі велика делегація чехословацьких істориків на чолі із заступником директора Інституту марксизму-ленінізму ЦК КПЧ, чл.-кор. ЧСАН І. Кремпоу.

Вступним словом засідання відкрив новий голова радянської частини Комісії істориків СРСР та ЧССР акад. Г. М. Севаст'янов, який розповів про діяльність спільної комісії, створеної 20 років тому як однієї з перших двосторонніх комісій суспільствознавців соціалістичних країн, показав вклад істориків Радянського Союзу та Чехословаччини в розробку актуальних проблем історичної науки, розвиток наукових зв'язків і співробітництва між братніми країнами й народами. Учасників наукового форуму привітали голова чехословацької частини Комісії І. Кремпа, акад.-секр. Відділення історії АН СРСР І. Д. Ковальченко та директор Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР В. К. Волков. У виступах відзначалася необхідність зосередити зусилля суспільствознавців на вивченні «білих плям» історії та перегляді ряду стереотипів і догм стосовно історичного минулого наших народів, а також на всебічному і об'єктивному дослідженні досвіду соціалістичного розвитку братніх країн, всієї сукупності його позитивних і негативних аспектів як необхідної умови формування нової, сучасної концепції соціалізму.

На пленарних засіданнях Комісії було заслухано 11 доповідей і повідомлень, обговорення яких проходило в творчій, конструктивній діловій обстановці. Значний інтерес викликали доповіді д-ра іст. наук В. П. Дмитренка «Основні проблеми вивчення історії радянського суспільства в умовах перебудови» і канд. іст. наук М. Барновського (ЧССР) «Історична наука і перебудова». На питаннях перебудови всієї системи співробітництва соціалістичних країн, у тому числі й в галузі суспільних наук, спинився д-р іст. наук І. І. Орлік. Актуальній проблемі — пошукам нових підходів до вивчення історії будівництва соціалізму (з досвіду країн Центральної та Південно-Східної Європи), була присвячена колективна доповідь вчених Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР д-рів іст. наук Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкової та канд. іст.

наук М. М. Кузьміна. Чехословацькі історики у своїх виступах висвітлили нові підходи до вивчення проблеми соціалістичних перетворень в сільському господарстві ЧССР (канд. іст. наук Л. Слезак), питання періодизації новітньої історії Чехословаччини (канд. іст. наук О. Фельцман), проблеми регіональної історіографії розвитку чехословацького суспільства (канд. іст. наук Д. Гаврецький), суть й специфіку перехідного періоду від капіталізму в Чехословаччині (канд. іст. наук Д. Копейткова). Новаторський підхід до складних проблем історичної науки був характерний для доповідей д-ра філос. наук Ю. С. Новопашина «Принцип національного самовизначення при соціалізмі: теорія і практика», д-ра іст. наук В. К. Волкова «Історія соціалістичної співдружності в Європі: деякі питання вивчення», а також канд. іст. наук М. П. Калмикова про дискусійні проблеми вивчення загальної історії.

Учасники засідання в ході дискусії, що розгорнулася, висували нові підходи, оцінки і судження з маловивчених питань, при цьому виявилася відмінність, інколи навіть принципова, щодо суті деяких з них. Так, активне обговорення та неоднозначну реакцію учасників дискусій викликала постановка доповідачами ряду принципово важливих, щоправда, не завжди достатньо аргументованих положень і висновків: про суть Жовтневої революції, перехідного періоду; стадіальний характер та генезис соціалізму як системи в цілому; про нереалізовану до кінця в країнах Центральної та Південно-Східної Європи концепцію народно-демократичного ладу як альтернативи перехідного періоду в СРСР; міру відповідальності СРСР та національного керівництва за деформацію соціалізму в окремих братніх країнах; про несоціалістичний характер колективізації в Радянському Союзі та ряді інших держав; про перецінку характеру, наслідків й уроків подій в Чехословаччині у 1968—1969 рр.; про суть, принципи і протиріччя соціалістичних міжнародних відносин; кризовий стан соціалізму як закономірний етап розвитку ладу, етап переборення деформацій, недоліків та суперечностей його розвитку і переходу до нової моделі соціалістичного суспільства; суть і закономірності загальної кризи соціалізму як системи тощо. Учасники засідання не раз торкалися проблеми альтернативності в історії, становлення нової моделі соціалізму та нової моделі співробітництва братніх країн, загального і національного

нально-особливого в розвитку соціалістичних країн та їх співвідношення, інших більш конкретних питань сучасної історії. Вказувалося на необхідність відмови від застарілих і неправомірних понять введення до наукового обігу нових категорій, а також малодоступних документів й оригінальних джерел.

Різні підходи й оцінки проявилися і в ході проведеного в рамках ХХ засідання Комісії істориків СРСР і ЧССР «круглого столу» на тему: «СРСР та Чехословацьчина в роки другої світової війни». В ньому взяли активну участь радянські вчені В. К. Волков, В. В. Мар'їна, І. І. Поп, І. І. Орлик, М. І. Семиряга, О. І. Недорезов, Н. С. Лебедева та їх чехословацькі колеги Ч. Аморт, Е. Ворачек, Я. Гебхарт, М. Куклікова, Й. Бобок, М. Боучек, І. Шедіви, І. Каменец, П. Вошаглікова. Основну увагу в ході дискусії, що розгорнулася, було зосереджено на питаннях історії радянсько-чехословацьких відносин напередодні та на початковому етапі другої світової війни. Підбиваючи підсумки «круглого столу», В. К. Волков відзначив його плідотворний характер і необхідність дальшого поглибленого вивчення цілого ряду конкретних аспектів теми.

На заключному пленарному засіданні Комісії істориків СРСР та ЧССР були заслухані повідомлення К. Германа і В. Копейтка про досягнення і проблеми розвитку чехословацької історіографії у 70—80-ті роки, а також інформації про підготовку радянських та чехословацьких істориків до XVII Міжнародного конгресу історичних наук в Мадриді (1990 р.) (В. С. Шилов, К. Герман).

Наукові підсумки засідання були підбиті керівниками радянської та чехословацької делегацій Г. М. Севастьяновим та І. Кремпою, котрі високо оцінили творчу, багато в чому перебудовчу атмосферу, що панувала протягом всієї роботи Комісії. Разом з тим були висловлені побажання про підвищення наукового рівня дискусій у майбутньому, більшу аргументованість положень та висновків, що висувуються, про розширення тематики наукових засідань Комісії за рахунок проблематики періоду феодалізму й капіталізму, використання нових, більш демократичних і конструктивних, форм проведення засідань. Особливо була підкреслена необхідність залучення до роботи комісії ширшого кола спеціалістів, зокрема молодих вчених, науковців не тільки столичних інститутів і вузів, а й інших регіонів наших країн. Відзначалося також, що комісія повинна більш активно сприяти широкій поінформованості наукової громадськості щодо обговорюваних проблем на її засіданнях, публікації джерел з радянсько-чехословацьких відносин й інших питань історії, розвитку взаємообміну стажерами з числа перспективної наукової молоді, а також публікаціями, рецензіями між історичними журналами СРСР і ЧССР.

Враховуючи наукову і політичну значимість проблем, які обговорювала комісія, прийнято рішення про публікацію матеріалів засідання. Наступне, XXI засідання Комісії істориків СРСР і ЧССР вирішено провести в Празі восени 1990 р. на тему: «Історичні зв'язки народів СРСР та Чехословацьчини».

Одержано 24. 10. 89.

Н. М. Руденко (Київ), В. М. Шевченко (Чернігів)

Виїзне розширене засідання Наукової ради з історичних наук АН УРСР, присвячене 45-річчю визволення України

30—31 жовтня і 1 листопада 1989 р. у Чернігівському педагогічному інституті ім. Т. Г. Шевченка відбулося розширене засідання Наукової ради з історичних наук АН УРСР, присвячене 45-річчю визволення України від фашистських окупантів. На його порядку денному було розглянуто проблему «Джерела сили народної боротьби проти фашистських окупантів, 1941—1944 рр.». У засіданні взяли участь члени Наукової ради, співробітники Інституту історії АН УРСР, Академії суспільних наук при ЦК КІПС, Інституту історії АН БРСР, Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Інституту історії партії при ЦК Компартії Молдавії та інших наукових установ і навчальних закладів.

Відкрив засідання голова Наукової ради, директор Інституту історії АН УРСР, акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор. В пе-

ріод корінної перебудови, який переживає нині Радянська країна, зазначив зокрема він, історикам вкрай необхідно переосмислити багато чого з того, що відбувалося в роки війни, відновити в дослідженнях правдиву дійсність, яка й досі перекручується упередженими або некомпетентними авторами. Сказане стосується не тільки невірного висвітлення деяких аспектів народної боротьби, а й інших подій того часу. Ю. Ю. Кондуфор наголосив, що розширене засідання Наукової ради, організоване для всебічного розгляду вказаної теми, з наміром проводиться саме в Чернігові: Чернігівщина — край, що межує з Росією та Білорусією. Саме тут, на межі трьох республік, у роки Великої Вітчизняної війни раніше, ніж в інших місцевостях СРСР, зародився партизанський рух.

Секретар Чернігівського обласного комі-

тету Компартії України В. М. Половець сердечно привітав науковців і розповів про історичне минуле Чернігівщини, спинився на успіхах, досягнутих краєм за радянський час, охарактеризував здобутки і труднощі перебудовного процесу в області.

З доповіддю на тему «Авангардна роль комуністів, зв'язок з масами — основа довіря і авторитету «воюючої партії» виступив завідуючий кафедрою історії КПРС Академії суспільних наук при ЦК КПРС, д-р іст. наук, проф. Ю. С. Васютін. Він відзначив, що історичний досвід КПРС у ході громадянської війни і особливо в екстремальних умовах Великої Вітчизняної війни доказав життєвість ленінського положення про «воюючу партію».

Головний наук. співроб. Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР, д-р іст. наук, проф. В. І. Клоков свою доповідь присвятив питанням специфіки партизанського руху на території України. В рамках відведеного часу глибоко і аргументовано показав рівень вивчення питання участі зарубіжних антифашистів у всенародній війні на території СРСР доц. Мінської Вищої партійної школи, канд. іст. наук В. П. Павлов.

На джерельній базі вивчення всенародної боротьби на території України в 1941—1944 рр. спинився у своєму виступі зав. кафедрою джерелознавства та історіографії Київського держуніверситету д-р іст. наук, проф. В. О. Замлинський. Доповідач відзначив, що в архівах хоча і нагромадилося багато документальних матеріалів, далеко не всі вони відкриті для дослідників, що утруднює роботу над створенням правдивої історії нашої країни. Разом з тим він наголосив, що необхідно дотримуватися комплексного вивчення документальних матеріалів різних архівів і музеїв країни. Цікавий фактичний матеріал, що розкриває питання спільної боротьби трудящих Молдавії та України в тилу ворога, проаналізував у своєму виступі ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії Молдавії, канд. іст. наук С. О. Гратинич.

Аналіз політичної діяльності Комуністичної партії серед партизанів і населення на окупованій території Радянського Союзу зроблено у виступі проф. кафедри історії КПРС Академії суспільних наук при ЦК КПРС, д-ра іст. наук А. Ф. Юденкова. На формах участі жінок України у всенародній боротьбі проти фашистських окупантів спинилася доц. Київського філіалу Харківського інституту інженерів залізничного транспорту, канд. іст. наук В. Я. Галаган.

Питання ролі військовослужбовців Червоної Армії в розгортанні народної боротьби на Україні присвятив свій виступ зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д-р іст. наук, проф. М. В. Коваль. Доповідач повідомив, що ця сторінка історії і понині залишається «білою плямою» в радянській історичній науці. На основі цікавого архівного матеріалу висвітлив у своєму виступі роль радянського тилу в розвитку партизанського руху на окупованій території країни доц. Академії МВС СРСР, канд. іст. наук А. С. Чайковський. Труднощі процесу

формування партизанських загонів і підпілля на Україні в перші місяці Великої Вітчизняної війни по-новому висвітлила ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, канд. іст. наук Л. В. Кондратенко.

Зав. відділом Інституту історії АН БРСР, канд. іст. наук О. М. Литвин зробив аргументований огляд літератури і джерел з теми: «До питання про ефективність бойових дій партизанів Білорусії». У повідомленні доц. Київського державного університету канд. іст. наук В. Ю. Короля «Діячі культури — партизанському рухові» було охарактеризовано форми культурно-виховної роботи в партизанських формуваннях, метою якої було змінити морально-політичний дух народних месників.

З повідомленням на тему «Збройна боротьба партизанів і підпілля: деякі питання тактики» виступив ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д-р іст. наук В. І. Кучер. Ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, канд. іст. наук Н. М. Руденко у своєму виступі торкнулася такого аспекту в багатогранній діяльності партизанів і підпілля, як їх робота по розкладу німецько-фашистських військ, охарактеризувала форми і методи такої діяльності. Побудоване на основі аналізу різноманітних джерел повідомлення «До питання про особливості розвитку партизанського руху в західних областях Білорусії» виголосив аспірант Мінського державного педагогічного інституту К. І. Казак. Темі «Ідеали Радянської влади — джерела сили в боротьбі проти фашистів на Україні» присвятив свій виступ ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, канд. іст. наук Ю. І. Зінченко.

Деякі аспекти боротьби партизанів України за зрив грабіжницьких планів фашистських окупантів в 1943—1944 рр. знайшли висвітлення у повідомленні доц. кафедри марксизму-ленізму Київського державного інституту театрального мистецтва канд. іст. наук Ю. І. Елесіна, діяльності Українського штабу партизанського руху по підготовці партизанських кадрів — у виступі викладача кафедри марксизму-ленізму Київського вищого військово-авіаційного училища М. М. Логинова, масового героїзму партизанської молоді Білорусії — доц. Мінського державного педагогічного інституту, канд. іст. наук О. О. Коваленя.

Учасники засідання Наукової Ради з історичних наук АН УРСР зійшлися на тому, що настав час порушити питання перед відповідними органами про розсекречування документальних матеріалів ряду архівів, передачу документів з історії народної боротьби з партійних архівів у державні, де вони невдовзі змогли б стати об'єктом вивчення для ширшого кола дослідників.

У ході засідання прозвучала думка, що питання боротьби комсомольців і молоді Радянської України проти німецько-фашистських загарбників сьогодні вимагають подальшого вивчення і нового тлумачення.

Історики висловили занепокоєння тим, що правдивому висвітленню подій партизанського руху і лонни заважають окремі

впливові його учасники, які не зацікавлені у правдивому розкритті деяких подій в розвитку партизанської і підпільної боротьби.

Д-р іст. наук, проф. А. Ф. Юденков закликав істориків визначитися, нарешті, у чисельності партизанів України, канд. іст. наук В. П. Павлов — у кількості зарубіжних патріотів, що брали участь у партизанській і підпільній боротьбі на окупованій частині території нашої країни.

У заключному слові акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор констатував, що засідання мало конструктивний, мобілізуючий, творчий характер. Він висловив подяку декану історичного факультету Чернігівського педагогічного інституту канд. іст. наук, доц. М. К. Бойку, зав. кафедрою історії СРСР та УРСР, канд. іст. наук, доц. О. Б. Коваленку та іншим товаришам за допомогу в організації і проведенні розширеного засідання Наукової ради.

У ході засідання його учасники зустрічалися з викладачами вузу, відвідали студентські аудиторії, де розповідали про найактуальніші проблеми сучасної історичної науки. Про стан та завдання історико-партійної науки на етапі перебудови йшла конкретна розмова під час зустрічі професорів Академії суспільних наук при ЦК КПРС д-ра іст. наук Ю. С. Васютіна та д-ра іст. наук А. Ф. Юденкова з членами кафедри історії КПРС і наукового комунізму.

Директор Інституту історії АН УРСР, акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор ознайо-

мив студентів історичного факультету з найновішими досягненнями та основними проблемами у вивченні історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, Заступник директора Інституту історії АН УРСР канд. іст. наук І. М. Хворостяний розповів майбутнім викладачам — історикам про структуру та перспективи діяльності такої провідної в галузі історичної науки науково-дослідної установи республіки, як Інститут історії АН УРСР. Про нові форми та перспективи у роботі «Українського історичного журналу» повідомив студентів його головний редактор, д-р іст. наук, проф. М. В. Коваль.

Цікавою для студентів першого курсу історичного факультету виявилась розмова про актуальні проблеми історичної науки під час «круглого столу», організованого групою вчених у складі: народного депутата СРСР, чл.-кор. АН УРСР, Героя Радянського Союзу В. І. Клокова, д-ра іст. наук В. І. Кучера, канд. іст. наук А. С. Чайковського, канд. іст. наук С. О. Гратинича та аспіранта К. І. Казака.

Для учасників засідання було організовано екскурсії по пам'ятних місцях Чернігова, місцях бойових дій партизанського з'єднання під командуванням двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова у Щорському районі Чернігівської області, а також відвідування Музею бойової слави міста.

Одержано 23. 11. 89.

Л. І. Горюлько (Київ)

Унікальні видання у фондах Державної історичної бібліотеки УРСР

Державна історична бібліотека (ДІБ) УРСР створена у 1939 р. за рішенням Уряду Української РСР і в серпні минулого року відзначила свій піввіковий ювілей.

50 років — порівняно невеликий хронологічний період. Однак завдяки напруженій праці колективу бібліотека стала однією з кращих у республіці. Вона є основним осередком збереження й пропаганди історичної літератури і своєю багатогранною роботою активно сприяє розвитку історичної науки.

Побіжно відзначимо, що бібліотек такого типу в нашій країні лише дві — Державна публічна історична бібліотека РРФСР у Москві і ДІБ УРСР в Києві. Слід також наголосити і на тому, що подібних бібліотек немає в жодній із зарубіжних країн.

Відділ стародруків, рідкісних і цінних книг — один з головних підрозділів бібліотеки, співробітники якого за допомогою Вченої ради разом з численним загоном громадських помічників та науковців-

істориків ведуть плідну роботу, прагнучи якнайкраще вирішувати наукові й культурно-освітні завдання по піднесенню якості обслуговування читачів, задоволенню їх зростаючих запитів на інформацію, проведенню широкої пропаганди унікальних матеріалів, що тут зберігаються. Велике політичне і культурне піднесення, викликане XXVII з'їздом КПРС і рішеннями XIX партконференції, сприяло значному розширенню й поглибленню діяльності відділу, впровадженню нових прийомів диференційованого обслуговування читачів, індивідуального інформування наукових працівників про наявність та надходження книг з тематики їхніх наукових досліджень.

Двадцятитисячний фонд різних видів і типів видань, які охоплюють період від початку книгодрукування до наших днів, активно використовується вченими у науковій роботі. Тим більше, що у відділі зібрано матеріали, які за давністю свого походження, обставинами виникнення та зберігання являють собою історичні пам'ятки.

В основі фонду — найцінніші матеріали Києво-Печерської лаври та її друкарні, вітчизняні видання XVI—XVIII ст., іноземні книги XV—XVII ст. Фонд відділу має такі колекції: прижиттєві видання творів класиків марксизму-ленінізму; колекції книг кирилівського і гражданського друку; стародруковані книги на іноземних мовах; колекція книг про декабристів; Шевченкіана; російська сатирична періодика 1905—1907 рр.; прижиттєві видання творів класиків російської і української літератури; колекція книг перших років Радянської влади (1917—1922 рр.) та українські видання періоду Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.); колекція літератури з мистецтва.

У повсякденній діяльності відділу важливе місце займає робота з колекцією прижиттєвих видань творів класиків марксизму-ленінізму. Вона включає близько 300 творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Одні з них надруковані за кордоном і таємно доставлені в Росію, інші — нелегально з'являлися в самій Росії. В цій колекції представлено й книги та публікації, які після їхнього виходу в світ були заборонені царською цензурою. Серед них — прижиттєві видання першого тому «Капіталу», що вийшов у Росії в 1872 р. Російська цензура дозволила його публікацію, розраховуючи, що через складність він буде недоступним для широкого кола читачів, і водночас заборонила вміщувати портрет автора, розглядаючи це як вияв надмірної поваги до особи Карла Маркса.

Відомо, що для поширення марксизму в Росії величезне значення мало легальне видання «Маніфесту комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса російською мовою. Він вийшов тут під назвою «Буржуазія, пролетаріат і комунізм». Остерігаючись цензури, видавці часто змінювали назву цієї праці. У відділі це видання також представлено під найрізноманітнішими заголовками: «Капіталізм і комунізм», «Про комунізм», «Філософія історії». На виданні «Сучасна боротьба класів» стоїть штамп «Заборонено».

Широко представлено прижиттєві видання творів засновника Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Леніна. Це і ранні твори Ілліча — «Пояснення закону про штрафи», «Економічні етюди і статті», «Розвиток капіталізму в Росії», а також пізніші його праці — «Новий фабричний закон», «До сільської бідноти».

За пропозицією видавництва Ленін склав список творів, які б він хотів перевидати. Вони були включені до збірника «За 12 років», випущеного видавництвом «Зерно» в 1907 р. Книга вийшла таким же тиражем, як і перший том творів В. І. Леніна, — 1600 примірників. Незабаром після виходу збірник був конфіскований. Все ж один із уцілілих примірників знайшов своє місце у колекції ДІБ.

Дослідники часто звертаються до двадцяти томника першого повного зібрання творів В. І. Леніна, що зберігається у фондах відділу. Воно, як відомо, почало друкуватися за постановою IX з'їзду РКП(б)

у зв'язку з 50-річчям від дня народження Ілліча. Коректуру деяких томів Володимир Ілліч переглядав особисто.

В колекції книг кирилівського і гражданського друку представлено видатний рукопис «Древний помяник» Києво-Печерської лаври, вихід якого вчені відносять до 1483—1526 рр. Широко представлено також інші видання лаврської друкарні. У зібраних матеріалах відображено минуле українського народу, його культуру, історію книгодрукування та оформлення книг. Останні, як правило, мають шкіряні оправи, в основі яких — дерев'яні дощечки. Частину книг оздоблено благородними металами, що робить їх особливо ошатними і довговічними. В колекції зберігаються книги І. Федорова «Новий завіт із Псалтирем» і «Біблія», а також «Службеник» (1604 р.) та «Требник» (1606 р.), видані Ф. Балабаном у Стратині (нині — Івано-Франківська область).

Друкарня Києво-Печерської лаври справляла значний вплив на розвиток книгодрукування в цілому на Україні. Загальновідомо, що у сузір'ї славних українських просвітителів виняткове місце належить П. Могилі, який 20 років керував видавничою діяльністю лаври. На той час вершиною її став вихід «Євхологіону» (1646 р.). Це — книга великого формату, багато ілюстрована.

Гордістю колекції є «Синопис», в якому описано боротьбу українського народу проти польсько-шляхетських і турецьких завоювань. Тому цю книгу можна використовувати як посібник з історії. Авторство її приписується архімандриту Києво-Печерської лаври І. Гізелю.

В колекції зберігається «Патерик Печерський», до якого входить опис життя Антонія і Феодосія — засновників Києво-Печерського монастиря. Слід зазначити, що «Життя Феодосія» склав легендарний літописець Нестор. Значну частину книг колекції становлять церковні проповіді — «Огородок Марії богородиці», «Ключ розуміння» та інші. Тут же зберігаються видані за вказівкою Петра I «Буквар» Ф. Полікарпова (М., 1701 р.), а також «Арифметика» Л. Магницького (М., 1703 р.). Остання була на той час енциклопедією математичних знань.

Окремо слід розглянути групу книг гражданського друку. Вона охоплює матеріал за період з 1708 р. по 1825 р. Цінність її полягає в тому, що в ній зберігаються прижиттєві видання творів видатного російського вченого М. В. Ломоносова — «Російська граматики» (СПб., 1755 р.), «Короткий Російський літописець» (СПб., 1760 р.) та ін. В колекції є «Опис землі Камчатки» С. Крашенинікова (СПб., 1755 р.). Широко представлені тут і видання М. Новикова, А. Кантеміра, В. Тредьяковського, О. Сумарокова, Д. Фонвізіна, Вольтера, Д. Дідро.

Перша публікація неперевершеного твору давньоруської літератури «Слова о полку Ігоревім» зберігається тут під назвою «Ироническая песнь о походе на половцев удельного князя Новгород-Северского Игоря Святославовича».

Велику цінність становлять комплекти дореволюційних журналів: «Современника», «Отечественных записок», «Русской старины» та ін.

Стародруки та рідкісні книги іноземними мовами, що зберігаються у відділі, охоплюють період XVI—XVIII ст. Найбільше книг у цій колекції видано латиною, яка на той час була мовою політики, дипломатії, церкви і поезії. До палеотипів (зарубіжні стародруковані видання до 1550 р.) належать книги «Про природу богів» Ціцерона (1523 р.), «Опис Московської землі» П. Джовіо (Венеція, 1545 р.) та ін. В колекції є і ельзевіри (видання знаменитих голландських друкарів). Рідкісною є книга Н. Рейснера «Портрети або зображення знаменитих людей» (1587 р.). З книг XVII ст. особливо цінною є тритомна «Історія Франції» Ф. Мезере (1643 р.), оздоблена фронтисписом і гравірованими портретами королів та королев, серед них — французького короля Генріха I і його дружини Анни, дочки київського князя Ярослава Мудрого та їхнього сина Філіппа I. У цій групі книг добре представлено й художню літературу.

Невеликою за розміром є колекція книг про декабристів. Проте в ній дослідники знайдуть досить багато цінних матеріалів. Серед них — «Руська правда» П. І. Пестеля, в якій розкрито погляди автора на план перебудови суспільного життя в Російській імперії. Зберігається у колекції і добре ілюстрована книга «Дружини декабристів» (М., 1906 р.). Цікавою є книга П. М. Головачова «Декабристи. 86 портретів». Про активну діяльність декабристів на Україні йдеться в книзі «Рух декабристів на Україні» (Харків, 1926 р.). На полицях колекції знаходиться маленька на вигляд, але багата за змістом книга «Верховний кримінальний суд над злочинцями». Не можна не згадати і про книгу Г. В. Плеханова з цієї групи — «14 грудня 1825 року», яка є справді революційною легендою декабристів.

Збирається відділом і колекція прижиттєвих публікацій праць класиків російської та української літератури. В ній — цінні видання творів О. Пушкіна, Л. Толстого, М. Гоголя, Ф. Достоевського, А. Чехова, М. Горького, В. Короленка, І. Фран-

ка, М. Коцюбинського. Книги Великого Кобзаря становлять окрему колекцію — Шевченкіану.

Цінною частиною фонду є матеріали російської сатиричної періодики 1905—1907 рр. — журнали «Свобода», «Жало», «Вампир», «Дикарь» та інші.

Колекцію книг перших років Радянської влади (1917—1922 рр.) присвячено питанням економіки молодого республіки, агітаційній роботі серед робітників, селян, жінок, воїнів Червоної Армії. Багато тут книг, що розповідають про пролетарську солідарність.

Систематично відділ працює над поповненням та пропагандою книг українських письменників періоду Великої Вітчизняної війни. В колекції представлено твори Я. Галана, Я. Качури, П. Тичини, А. Малишка.

Найчисленнішою є у відділі колекція літератури з теорії та історії мистецтв. Вона включає велику кількість книг, альбомів і монографій, які розкривають складні процеси й найвищі досягнення в розвитку національних, а також світових художніх шкіл та окремих майстрів. Більшу частину її становить література з історії світового і російського живопису, праці таких видатних вчених, як Р. Мутер, С. Венгерова, А. фон Фрікен, В. Успенський, П. Гнедич, Ф. Шмідт.

Відділ має фундаментальні праці і окремі публікації відомого знавця візантійського і давньоруського мистецтва академіка М. Кондакова. В цій колекції широко представлено й історію українського мистецтва. Тут є альбоми «Український середньовічний живопис», «Український портретний живопис», «Українські узори» та ін.

Таким чином, слід підкреслити, що матеріали, які зберігаються у відділі стародрукованих, рідкісних та цінних книг ДІБ УРСР, мають велику наукову значущість. Вони унікальні не тільки за змістом, а й за поліграфічним виконанням. Враховуючи це, працівники відділу постійно відшукують найбільш ефективні засоби їх розкриття перед читачами, застосовують для цього різноманітні форми бібліографічної інформації.

Одержано 12.06.89.

В. І. Кузнецов (Київ)

Праці, підготовлені в Інституті історії АН УРСР, у тематичному плані «Наукової думки» на 1990 р.

Виконуючи рішення XXVII з'їзду КПРС, XXVII з'їзду Компартії України, XIX Всесоюзної партійної конференції та останніх пленумів ЦК партії, колектив Інституту історії АН УРСР дедалі більше перебудовує свою роботу, спрямовану на подолаття не-

доліків, на підвищення ідейно-теоретичного і наукового рівня своєї друкованої продукції, висвітлення «білих плям» та мало-відомих сторінок минулого з тим, щоб задовольнити зростаючий інтерес до нього широкого загалу читачів.

XVII ст., географічне становище, флора і фауна України, її кліматичні умови.

Крім цього, видавництво готуватиме й інші праці з історичної тематики.

Отже, науковці, викладачі вузів, сту-

денти, широке коло читачів одержать у 1990 р. друковані праці, присвячені важливим питанням історичного минулого.

Одержано 05.12.89

І. Л. Гошуляк (Київ)

Вшанування доктора історичних наук, професора П. Л. Варгатюка у зв'язку з його 70-річчям

Нещодавно доктору історичних наук, професору, старшому науковому співробітнику Інституту історії партії при ЦК Компартії України Петру Логвиновичу Варгатюку виповнилося 70 років.

Народився П. Л. Варгатюк 24 листопада 1919 р. в с. Берестівцях Уманського повіту Київської губернії (нині Уманський район Черкаської області) в селянській родині. Після закінчення в 1935 р. семи-класної сільської школи переїхав з сім'єю в Кривий Ріг. З кінця 1935 р. до серпня 1936 р. працював там робітником-хронометражистом на руднику імені Ф. Е. Дзержинського. Склавши екстерном екзамен за восьмий клас, навчався в середній школі, після закінчення якої в 1938 р. поступив на історичний факультет Київського педагогічного інституту. У 1941 р., в зв'язку з наближенням фронту, інститут було спочатку переведено в м. Лебедин Сумської області, пізніше — розпущено, а студенти старших курсів отримали направлення у вузи Середньої Азії. Після закінчення історико-філологічного факультету Середньоазійського держуніверситету в Ташкенті влітку 1942 р. П. Л. Варгатюк був направлений на роботу в Східний Казахстан, де працював завідувачим навчальною частиною і викладачем історії у Велико-Наримській середній школі. З вересня 1942 р. — в лавах Радянської Армії. Після закінчення в липні 1944 р. Харківського військового училища хімічного захисту Червоної Армії П. Л. Варгатюк був направлений на фронт. На війні він — командир взводу, потім роти хімізасту 43-ї стрілецької Тартуської Червонопрапорної дивізії 42-ї армії. Демобілізувавшись в лютому 1946 р., поступив на роботу в Криворізький педагогічний інститут. Там Петро Логвинович пройшов шлях від асистента до професора, завідуючого кафедрою марксизму-ленінізму, одночасно ряд років працював проректором цього вузу. З березня 1947 р. П. Л. Варгатюк — член Комуністичної партії. З травня 1975 р. працює старшим науковим співробітником Інституту історії партії при ЦК Компартії України, де особливо яскраво розкрилися його творчі можливості і талант вченого.

П. Л. Варгатюк — відомий науковець. Його перу належать понад 340 наукових праць з історії КПРС, Компартії України,

в тому числі майже 30 монографій, збірників документів і брошур, написаних особисто та спільно з іншими авторами. Все своє творче життя він присвятив дослідженню актуальних проблем дожовтневого періоду історії більшовицьких організацій, досвіду здійснення Великого Жовтня на Україні. Ще в 1950 р. П. Л. Варгатюк захистив кандидатську дисертацію «Більшовицька організація Катеринослава в роки нового революційного піднесення», а в 1970 р. докторську дисертацію — «В. І. Ленін і діяльність більшовицьких організацій Донбасу, Придніпров'я і Криворіжжя в дожовтневий період». Серед основних його праць помітне місце займають такі монографії, як «В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація», «Партія великої загін», «В. І. Ленін и большевистские организации Украины в Октябрьской революции», «В огне трех революций». П. Л. Варгатюк брав активну участь у написанні ряду глав «Нарисів історії Комуністичної партії України» (4-е видання), «Очерков истории профессиональных союзов Украинской ССР», керував підготовкою хроніки подій «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине».

Нині П. Л. Варгатюк активно включився в роботу по перебудові історико-партійної науки, дослідженню так званих «білих плям», тих проблем та сюжетів, що раніше замовчувалися. Незабаром в «Політвидаві України» вийде підготовлена ним спільно з професором П. М. Шморгуном книга під назвою «Забуті події та імена: із історії більшовицьких організацій України в дожовтневий період». Ним також написано кілька статей для збірників «Про минуле заради майбутнього», «Маршрутами історії», підготовлених вченими республіки.

П. Л. Варгатюк здійснює велику роботу як науковий редактор. Він редагував десятки монографій, збірників наукових праць, сотні статей, був членом редакційної колегії ряду наукових видань. Понад 10 років Петро Логвинович був членом редакційної колегії «Українського історичного журналу». П. Л. Варгатюк сприяв творчому становленню кількох десятків кандидатів і докторів наук, протягом багатьох років є членом спеціалізова-

ної Вченої ради Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Все своє трудове життя П. Л. Варгатюк бере активну участь у громадсько-політичному житті та ідейно-пропагандистській роботі. За сумлінну працю він відзначений орденами «Знак пошани», «Жовтневої революції» Великої Вітчизняної війни 2-го ступеня, багатьма медалями. У 1970 р. йому було присвоєно почесне звання Заслуженого працівника вищої школи Української РСР.

У день свого 70-річчя П. Л. Варгатюк

виступив на засіданні Вченої ради Інституту історії партії з доповіддю «Основні риси та особливості революційного процесу в Росії на початку ХХ ст., місце і роль у них більшовиків України». На засіданні обговорювалась проблема — «Початок ХХ століття: Різноманітність і суперечливість революційного процесу в Росії, місце і роль у ньому більшовиків». У обговоренні доповіді ювіляра, яка викликала значний інтерес присутніх, виступило 13 вчених Києва, Харкова, Дніпропетровська та ін.

С. П. Колодєзєва (Київ)

Захист докторської дисертації В. М. Даниленком

27 жовтня 1989 р. на засіданні спеціалізованої ради по захисту дисертацій при Інституті історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР В. М. Даниленком на тему: «Робітничий клас у культурному будівництві на Україні (друга половина 20-х — середина 30-х років)». У його дослідженні було розглянуто основні форми і напрямки діяльності робітничого класу як суб'єкта культурного будівництва на Україні у складний і неоднозначний період історії нашої країни.

Офіційні опоненти: д-ра іст. наук, акад. АН УРСР П. Т. Гронько, провід. наук. співроб. Інституту історії СРСР АН СРСР В. Т. Єрмаков, зав. кафедрою історії СРСР Донецького університету д-р іст. наук, проф. З. Г. Лихолобова, зав. відділом джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін д-р іст. наук, проф. А. В. Санцевич відзначили актуальність, високий науковий рівень дисертації.

Доц. кафедри історії СРСР і УРСР КДПІ ім. О. М. Горького канд. іст. наук І. Х. Ганжа охарактеризував діловий моральні якості В. М. Даниленка.

У відгуках на дисертацію та автореферат, надісланих з Москви, Ленінграда, Харкова, Дніпропетровська, Одеси, Чернівців, Сімферополя, Запоріжжя, провідною організацією — Київським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка, було підкреслено, що автор зміг вийти на новий рівень дослідження проблеми, виявивши як позитивні, так і негативні наслідки культурно-організаторської, культурно-освітньої та культурно-творчої діяльності робітничого класу.

На засіданні відбулася дискусія з приводу розглянутих ученим складних проблем культурного будівництва на Україні у 20—30-ті роки. Спеціалізована рада ухвалила рішення порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження В. М. Даниленку вченого ступеня доктора історичних наук.

Погребінський Мордух Беніамінович

20 листопада 1989 р. після тяжкої хвороби пішов з життя д-р істор. наук, проф. Київського медичного інституту Мордух Беніамінович Погребінський.

Народився М. Б. Погребінський в м. Києві 16 січня 1922 р. в сім'ї бухгалтера. В 1939 р. після закінчення школи він поступив на історичний факультет Київського університету. Під час Вітчизняної війни — в 1942—1944 рр. — був на керівній комсомольській роботі в Узбецькій РСР, працював інструктором відділу пропаганди і агітації Самаркандського обкому комсомолу, першим секретарем Бачишамальського райкому комсомолу м. Самарканда, поєднуючи роботу з навчанням на вечірньому відділі Самаркандського педагогічного інституту.

З жовтня 1944 р. М. Б. Погребінський продовжив навчання в Київському університеті, який закінчив у 1945 р. З грудня 1945 р. по липень 1950 р. він — нау-

ковий співробітник Комісії з історії Великої Вітчизняної війни АН УРСР, водночас викладач курсу історії народів СРСР у вечірньому університеті марксизму-ленінізму при Київському міському партії, а в 1951—1952 рр. — на заочному відділенні Київського педагогічного інституту. З лютого 1952 р. по червень 1959 р. М. Б. Погребінський працює старшим редактором Політвидаву УРСР. В лютому 1954 р. він захистив кандидатську дисертацію, в 1959—1963 рр. працює старшим редактором редакції наукового контролю Української Радянської Енциклопедії.

З жовтня 1963 р. по 1978 р.— доцент, а з 1978 р. по 1989 р.— професор кафедри історії КПРС Київського медичного інституту.

На всіх посадах М. Б. Погребінський працював старанно, сумлінно, з повною віддачею сил. Його надзвичайна працелюбність і обізнаність знайшли відображення в творчій науковій роботі. М. Б. Погребінський — автор понад 300 наукових праць, у тому числі 25 монографій, присвячених Великому Жовтню і громадянській війні, історії Компартії України, борцям за народну справу. Вагоме місце в творчому доробку М. Б. Погребінського посідають також праці про Велику Вітчизняну війну, відродження і розвиток народного господарства, науки, культури, охорони здоров'я УРСР.

Плодотворну наукову роботу проф. М. Б. Погребінський поєднував з активною педагогічною і громадською діяльністю. Широка ерудиція, висока педагогічна майстерність, щирість і відвертість здобули йому заслужений авторитет і повагу серед студентів, викладачів, науковців. Він неодноразово обирався до складу партійного бюро Київського медичного інституту, очолював роботу товариства книголюбів, наукового студентського товариства, був членом наукових рад багатьох редакційних колегій.

М. Б. Погребінському були притаманні людяність, доброзичливість, порядність. Таким він і залишиться в пам'яті його товаришів, всіх тих, хто мав нагоду спілкуватися з ним.

НОВІ КНИГИ

Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. Об историческом опыте и его уроках.— М.: Политиздат, 1989.— 288 с.

XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Радянского Союза, 28 червня—1 липня 1988 року: Стеногр. звіт: У 2 т. Т. 2.— К.: Політвидав України, 1989.— 455 с.

Алексеев А. И., Морозов Б. Н. Освоение русского Дальнего Востока: Конец XIX в.— 1917 г.— М.: Наука, 1989.— 224 с.

Андерсон К. М. Оуэнисты в Британии: Утопич. социализм и обществ. движения в Англии, 1810—1930-е гг.— М.: Наука, 1989.— 255 с.

Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья: Сб. науч. тр.— К.: Наук. думка.— 1989.— 130 с.

Бузукашвили М. И. Ермак.— М.: Воениздат, 1989.— 144 с.

Бхатия В. Джавахарлал Неру и становление индийско-советских отношений, 1917—1947.— М.: Мысль, 1989.— 220 с.

Византия и Русь: Памяти Веры Дмитриевны Лихачевой, 1937—1981.— М.: Наука, 1989.— 335 с.

Волкогонев Д. Триумф и трагедия: Политич. портрет И. В. Сталина: В 2 кн.— М.: Изд-во АПН, 1989.

Кн. 1. Ч. 1.— 1989.— 302 с.

Кн. 1. Ч. 2.— 1989.— 333 с.

Вторая мировая война, 1939—1945: Фотоальбом.— М.: Планета, 1989.— 415 с.

Декреты Советской власти: Т. 13. 1 февр.— 31 марта 1921 г.— М.: Политиздат, 1989.— XVII, 574 с.

Дмитренко Р. І. Міжнародні та радянські революційні свята на Україні: Іст.-етногр. нарис.— К.: Наук. думка, 1989.— 192 с.

Добровольные общества в Петрограде— Ленинграде в 1917—1937 гг.: Сб. ст.— Л.: Наука, 1989.— 184 с.

Иоффе Г. З. «Белое дело»: Генерал Корнилов.— М.: Наука, 1989.— 288 с.

Ключевский В. О. Сочинения: В 9 т. Т. 5.— М.: Мысль, 1989.— 477 с.

Кожекина М. Т., Федорова И. Е. Политика Великобритании и США на Среднем Востоке в английской и американской историографии: Очерки.— М.: Наука, 1989.— 176 с.

Літовченко В. П., Некрасов В. М. Корені єдності.— К.: Політвидав України, 1989.— 103 с.

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка АН УРСР: Іст. нарис.— К.: Наук. думка, 1989.— 203 с.

Милецкий А. М., Толочко П. П. Парк-музей «Древний Киев»: Ист.-археол. и архит. комплекс.— К.: Наук. думка, 1989.— 151 с.

«Минувшее меня объемлет живо...»: Воспоминания рус. писателей XVIII—нач. XX в. и их современников: Рек. библиогр. энциклопедия.— М.: Кн. палата, 1989.— 349 с.

На линии огня.— М.: Мол. гвардия, 1989.— 315 с.

Описи Київського намісництва 70—80 років XVIII ст.: Опис.-статист. джерела.— К.: Наук. думка, 1989.— 389 с.

Память о совместной борьбе: О сов.-польском боевом братстве в годы борьбы с нем. фашизмом.— М.: Политиздат; Варшава: Изд-во М-ва нац. обороны ПНР, 1989.— 392 с.

Папакин Г. В. От марта до сентября: Штрихи к портр. А. Коллонтай.— К.: Политиздат Украины, 1989.— 221 с.

Первый штурм самодержавия, 1905—1907.— М.: Политиздат, 1989.— 543 с.

Режим личной власти Сталина: К истории формирования.— М.: Изд-во МГУ, 1989.— 158 с.

Слассер Р. Сталин в 1917 году: Человек, оставшийся вне революции.— М.: Прогресс, 1989.— 314 с.

Совещание Политического консультативного комитета государств—участников Варшавского Договора, Бухарест, 7—8 июля 1989 г.: Док. и материалы.— М.: Политиздат, 1989.— 32 с.

Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди.— М.: Политиздат, 1989.— 447 с.

Трояновская М. О. США: у истоков двухпартийной системы.— М.: Междунар. отношения, 1989.— 173 с.

Украинско-чехословацкие интернациональные связи: Сб. науч. тр.— К.: Наук. думка, 1989.— 261 с.

Хроника социалистического строительства на Украине, 1921—1925.— К.: Наук. думка, 1989.— 230 с.

Чибиряев С. А. Великий русский реформатор: Жизнь, деятельность, полит. взгляды М. М. Сперанского.— М.: Наука, 1989.— 215 с.

Эйдельман Н. «Революция сверху» в России.— М.: Книга, 1989.— 173 с.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Материалы к «Очеркам истории Компартии Украины»

Шморгун П. М. Из истории социал-демократических организаций Украины накануне и в период первой российской революции (1903—1907 гг.): новый подход 3

Перковский А. Л., Пирожков С. И. Демографические потери народонаселения Украинской ССР в 40-х гг. 15

Носков А. М. (Москва). Советско-финляндская война 1939—1940 гг. (окончание) 25

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Яременко В. И. (Хмельницкий). «Известия ЦК РКП(б) — ЦК ВКП(б)» как историко-партийный источник 34

Шербак Н. Г. Царская охранка в борьбе против революционного движения на Украине (1895—1917 гг.) 40

СООБЩЕНИЯ

Хаецкий А. П. (Николаев). Украинско-узбекские культурные связи в 1945—1960 гг. 50

Клицаков И. А. (Горловка). Подготовка и воспитание учительских кадров на Украине (1927—1937 гг.) 57

Дымек Б. (ПР). КПЗУ — автономная часть КПП 69

ЗАМЕТКИ

Гребенник Г. П. (Одесса), Витман К. Н. (Одесса), Филипенко О. Н. (Одесса). Революционер-интернационалист С. И. Джоров 75

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Курносоев Ю. А. Воссоединение западноукраинских земель с УССР 80

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

Сытник А. Н. (Ужгород). Василий Григорьевич Ляскоронский 88

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Ярослав Галан — борец за правду и справедливость 100

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Волковинский В. Н. Нестор Махно: извилистые тропы политического авантюриста (продолжение) 108

СТАТЬИ И ВЫСТУПЛЕНИЯ ПАРТИЙНЫХ И ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ УССР 20—30-х ГОДОВ

Любченко П. П. Приветственное слово художественному совещанию 120

ПОИСКИ И НАХОДКИ

Литвин Н. Р. (Львов). Новое о деятельности Галицкого организационного комитета КП(б)У 126

ОБСУЖДАЕМ, ДИСКУТИРУЕМ

Курас Л. В. (Улан-Уде). Анализируя материалы к первой главе «Очерков» 131

Кривошея В. В. К периодизации дооктябрьского периода истории Компартии Украины 132

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Кондуфор Ю. Ю. Николай Иванович Супруненко: ученый, человек (К 90-летию со дня рождения) 134

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Кондратенко Л. В. А. Д. Колесник. Ополченские формирования Российской Федерации в годы Великой Отечественной войны 136

Ольховский Е. Р. (Ленинград). А. М. Черненко. Российская революционная эмиграция в Америке 137

Зоц В. А. (Москва). А. Дегтярев. Трудный век Российского царства . . .	138
Степанков В. С. (Каменец-Подольский). В. О. Шербак. Антифеодальные движения на Украине накануне освободительной войны 1648—1654 гг.	139
Шаповал Ю. И. Революция и народы СССР: полемика с западными историками	141
Коваль В. С. М. М. Белоусов. В затяжном конфликте с правдой . . .	143

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

Высоцкий С. А. Кто и когда построил Софийский собор в Киеве? . . .	145
--	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Виднянский С. В. Юбилейное заседание Комиссии историков СССР и ЧССР	149
Руденко Н. Н., Шевченко В. Н. (Чернигов). Выездное расширенное заседание Научного совета по историческим наукам АН УССР, посвященное 45-летию освобождения Украины	150
Горулько Л. И. Уникальные издания в фондах Государственной исторической библиотеки УССР	152
Кузнецов В. И. Работы, подготовленные в Институте истории АН УССР, в тематическом плане «Наукової думки» на 1990 г.	154
Гошуляк И. Л. Чествование доктора исторических наук, профессора П. Л. Варгатюка в связи с его 70-летием	156
Колодязева С. Ф. Защита докторской диссертации В. М. Даниленко	157
<u>Погребинский Мордух Бениаминович</u>	157

